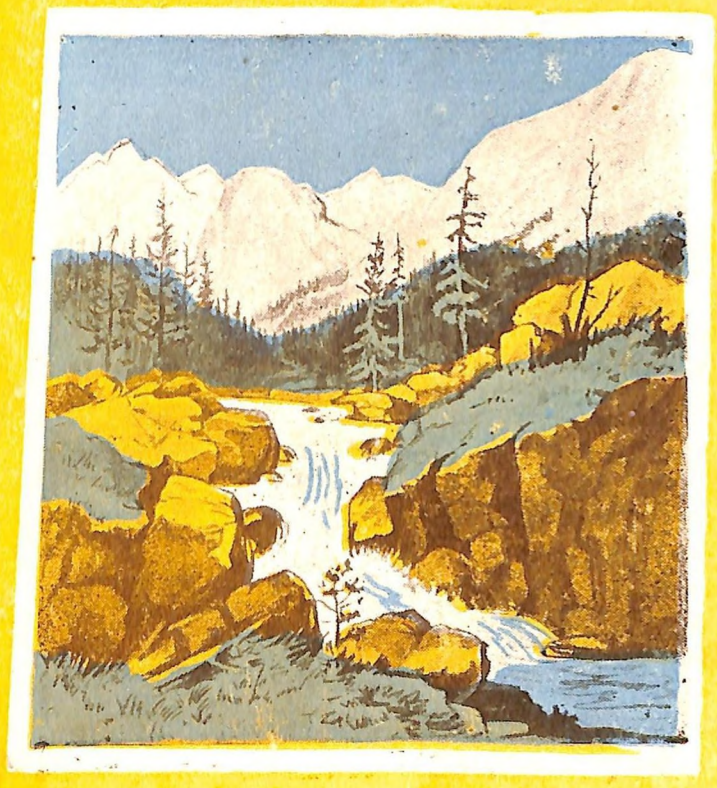
83.3(2=411.2)3
К 978

КЫЧЫРАР БИЧИК

БАШТАМЫ ШКОЛДЫҢ
II КЛАССЫНА КЕРЕКТҮ

ГОРНО-АЛТАЙСК · 1962

107095 x8

К 95

Н. П. КУЧИЯК

КЫЧЫРАР БИЧИК

БАШТАМЫ ШКОЛДЫҢ
II КЛАССЫНА

ҮЧИНЧИ КАТАП ЧЫГАРГАНЫ

Горно-Алтайский облоно
јöптöгöн

10795
Горно-Алтайская Областная
БИБЛИОТЕКА

ТУУЛУ АЛТАЙДЫҢ
БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ
1962

83.3 (2=411.2)-3 Я71
К 978

Партия керегинде кожоҥ.

(Алтай албатыныҥ кожоҥы.)

Албатыныҥ ойгоры —
улу бистиҥ партия,
јаҥы јӱрӱм көргӱскен
јаан ийделӱ партия.

Алтын таҥдак јарыды,
Туулу Алтай јаранган.
Сӱӱген төрӧл партия
ырыска бисти баштаган.

Совет јаҥ ла партия
албатыны башкарат.
Коммунизм јаар оны
јаан јеҥӱлӱ апарат.

Амыр-энчӱ корыган
партиябыс макталат,
амыр кӱӱндӱ јоныста
баштаачы деп адалат.

Албатыныҥ ойгоры —
улу бистиҥ партия,
јаҥы јӱрӱм көргӱскен
јаан ийделӱ партия.

ЈАЙ КЕРЕГИНДЕ ЭСКЕ АЛЫНГАНЫ.

Јайды эске алыналы.

Өткөн јайды, ол күндерди
бистер эске алыналы.
Оттың јанында энгиргери
канча кожоң кожоңдолды!
Агаш-ташту јердеги көлгө
ырада барып јүргенис,
јеңил көбүктү јылу сүтти
јергелей отурып ичкенис.
Маала бис одогоныс,
јаратта күнге күйгенис,
колхоздың телкем кыразында
мажактар бис тергенис.

М. Смирнов.

Колхозтың јалаңында.

I.

Бүгүн воскресен күн. Күн бүркүк, боромтык та болзо, је јылу, јакшы күн.

Колхозчылар ончозы јуулган. Балдар ыраагында да тургулаган болзо, база ончозы мында, керек дезе эң кичинек Марков Мишутка да бойының агаларынаң артпаган.

— Је, балдар, бери јууктада базыгар! — деп, колхозтың председатели Михаил Иванович балдарды кычырды. — Ончогор мында ба?

— Ончобыс!

— Кырага бараргa суранган бедеер?

— Суранганыс!

— Је, керек мындый. Слерди эртеннең ары ишке тургузар деп јöптöштис — озо баштап аш одоорго, оноң ары нени эдетени кийининде билдирер. Јöп пö?

— Јöп!

— Је. Эки звеного бöлинеле, кажы ла звеного звеньевой тудуп алыгар. Јарт па?

— Јарт! — деп, Марков Мишутка ончолорынаң озо кыйгырды.

II.

От өлöң јулганынаң кижиниң колы, јажыл будукла будыгандый, јап-јажыл боло берет, кезик от өлöңдöрди дезе кызыл колло тудуп болбозыңг, ондый өлöңдöрди — анчадала, ёж ош-

кош, кадалгак тегенектӱ казаготты — меелейлӱ јуларга келижет. Је иш тӱрген, јакшы ӧдӧт.

Балдар огурчын ла капуста, свёкла ла морковь одоп турулар.

— Вовка! Вовка! Сен свёкланы не јулуп туруң? Ол сеге не — уак па?

Онголоры каткырыжат, Вовка дезе, свёкла чылап, кызарып туру.

Балдарга јакшы, сӱӱнчилӱ, олор јарыш эдип иштеп турулар. Је бригадир темирди каңыратты. Ажанар ӧй јеткен эмтир. Иштиң кийининде курсактың амтаны да саң башка немедий билдирет!

Н. Незлобин.

Суракгар.

1. Балдарды кандый ишке тургузарга јӧптӧштилер?
2. Балдар колхозчыларга канайып болуштылар?
3. Олор бойының ижин канайда бӱдӱргиледи?
4. Слер бойыгар колхозтың кандый ижинде туруштыгар?

Салкын.

Салкын араай ӧңгӧлӧп,
ӧткӱштең чыгып алды,
кӧзнӧкти токулдатты,
јабынтыла мантады;
јодронын бӱриле
эмеш ойноды,
таныш кушкаштарын
не де учун арбады,
јаш канаттарын
омок талбайтып,
тоозынла јарыш эдип
кайдаар да ууланды.

М. Исаковский.

Табышкак.[1]

Колы-буды јок — паратаны ачып турат.

[1] Табышкактарды табатан сӧстӧрди бичиктиң учынаң көрӱгер.

Агаш аразында кўкўрт.

Мен кичинек болорымда, мени агаш аразына мешкелеп ийгендер. Мен агашка једип, мешкелер терип алала, јанарга тургам. Қенетийин карангуй боло берди, тенгери кўркўреп, јанмыр јаады. Мен коркыйла, јаан дуб агаштыҥ тўзине отурып алдым. Сўреен јаркынду јалкын јалт этти, оныҥ јарыгынаҥ кўзим сыстай берерде, јумунып алдым. Бажымныҥ ўстўнде не де јызырап, кўркўрей берди; оныҥ кийининде бажыма не де келип тийген. Мен јыгылала, јанмыр токтоорго јетире кыймыктанбай јаттым.

Билинип келзем, бастыра агаштыҥ аразында кушкаштар кожоҥдоп, агаштардаҥ тамчы тамып, кўн ойноп турган эмтир. Јаан дуб сынып калтыр, оныҥ тўнгожинеҥ дезе ыш чыгып турган. Мени айландыра дубтыҥ такпайлары јатты. Сууга ёдўп калган кийимим эдиме јапшынып турды, бажым болчойо тижип калган, эмеш оорып турды. Мен бўрўгимди таап алала, мешкелеримди алып, айылым јаар јўгўрдим. Ўйде бир де кижи јок болгон. Мен столдоҥ калаш алдым, печкениҥ ўстўне чыгала, анда уйуктай бердим. Ойгонып келеле, печкениҥ ўстўнеҥ кўрзём: мениҥ мешкелеримди каарала, столдыҥ ўстўне тургузып, јиирге белетенип алгандар эмтир. Мен кыйгырдым:

— Слер не мен јокко ажанып туругар?

Олор айдышты:

— Не уйуктап јадыҥ? Капшаай келип ји.

Л. Толстой.

I

Суралтар ла јакылта.

1. Уулчак кўкўрт болор туштa нени кўрди? Ол нени укты?
2. Оныла не болды?
3. Билинип келеле, ол нени кўрди?
4. Дубтыҥ тўзине јажынып, ол чын этти бе?

5. Бу јуруктар аайынча куучын сананып алыгар.

Өлөңдө чалын кандый болуп јат.

Јайгыда, айас күнде, эртен тура агаштың ортозына барар болзоң, өлөңдө алмаштар көрүнип јадар. Олор ончозы јалтырап, күннің чогына јүзүн-јүүр өңдү болуп, солоңыланып турат — өңи сары да, кызыл да, көк тө болуп кубулат. Јууктап келеле, бу не деп көрөр болзоң, ол чалыннын тамчылары өлөңнің үч толукту јалбыractарына јуулала, күнге јалтырап туратан эмтир.

Бу өлөңнің јалбырагының ич јаны, килиң ошкош, јелбер ле јымжак. Тамчылар оның үстүле тоголонып, оны үлүштебейт.

Андый чалынду јалбыракты чебер јогынаң үзе тартып ийер болзоң, тамчы, јарык өңдү тоголок чылап, тоголоно береле, өлөңнің төзине түшкенин көрбөй дө каларың. Андый айагашты чебер үзүп алала, оозына араай экелип, чалыннын тамчы-

зын ичип ийер болзоң, ол суу кандый да суузыннаң амтанду деп билдирер.

Л. Толстой.

Јакылта.

Баштапкы столбикте бичилген строчкаларды ончозын ајарулу кычырала, олордың кажызына ла келижип турган строчкаларды экинчи столбиктең таап алыгар.

Кашка — клевер чечектейт.
Адарулар рой чыгарат.
Кааң, изў күндер туру.
Суу јылу.
Карлагаштар јабыс учкулайт.
Јиилектер быжат.

Огурчынды, капустаны сугарадылар.
Күнүң ле эжинедис.
Клевердиң үстүнде јер адарулар күүлежет.
Улус ройды каруулдап, тудуп алат.
Јиилектеп бараргa шыйдынып турубыс.
Јаңмыр јаар.

Јайгы айлар: июнь, июль, август.

Суракгар ла јакылталар.

1. Јурук аайынча куучын сананып алыгар.
2. Балдарга кандый-кандый аттар адап беригер.
3. Балдар сууда нени эткилеген?
4. Олор балык тударга барарда, нени алгылаган?
5. Балыктаганы кандый болды?

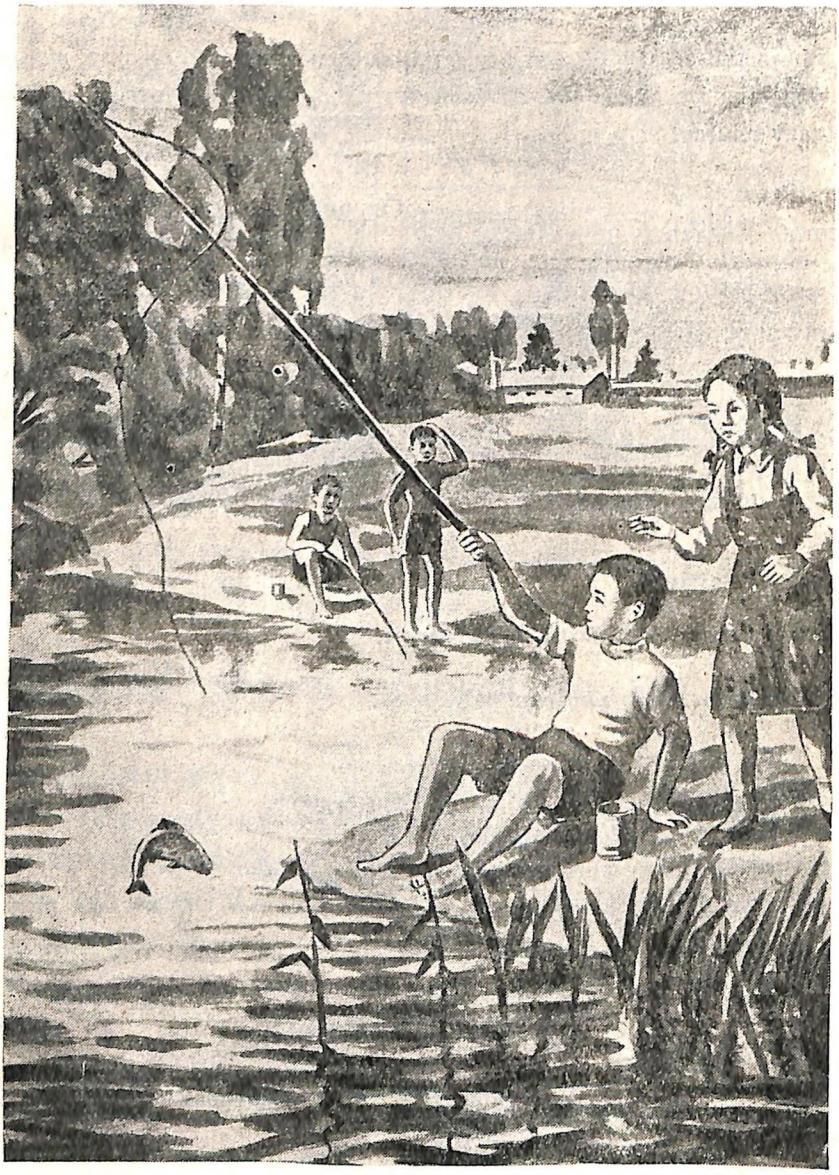
Сўмелў балык.

Бистиң сууда пескарьлар јаан, семис. Можеич ўбўгўн бир кўнўк балык экелеле, мактанып турар:

— Кааларга пескарьдаң артык балык јок!

Мен де энчигип болбой, пескарьлар тударга бардым.

Бис суунын јарадына келдис, кармактарысты белетеп ал-

Балык тутканы.

дыс. Мокеич өбөгөн кармагына чойлошкон саптап алды, бир кармагын сууга салала, сабын јаратка кадап койды. Оныҥ кийининде экинчи кармагына чойлошкон саптады, онон ўчинчизине саптайла, сабын база јаратка кадап койды.

Оныҥ кийининде кармактарынаҥ балык алып тура берген. Баштапкы кармактаҥ пескарьды алып турганча, балык экинчи кармакта тиштеп турат.

Мен кармактарымды өбөгөннииҥ кармактарынаҥ ыраак јокто база тургузып салдым.

Је керек саҥ башка болды: ӧй ӧдӧт лӧ ӧдӧт, мениҥ кармактарым дезе кыймыктанбайт та. Өбөгөн дезе, каткырынып салып, пескарьларды көнөги јаар ээчий-деечий таштап ла турат.

Учы-учында, чыдажып болбодым, нениҥ учун андый болуп јат деп, Мокеичтеҥ сурадым. Кармактарда андый ок чойлошкондор, турган јерис коштой, кармактарыс тўҥей, мениҥ кармактарымды дезе балык тиштеер де кўўни јок ошкош.

Өбөгөн бажын јайкап, айтты:

— Көрзөҥ, сен кармактарыҥныҥ сабын кайда кадап салганҥ? Ак јерде! Олордыҥ кӧлӧткӧзи сууда јарт көрўнип јат ине! Кармактыҥ кылы да көрўнип јат. Мен дезе кӧлӧткӧ јерге, јыраанын алдына, кадап салгам, оныҥ учун менин кармактарыма балык тўжўп јат! Балык, ол база сўмелў ине!

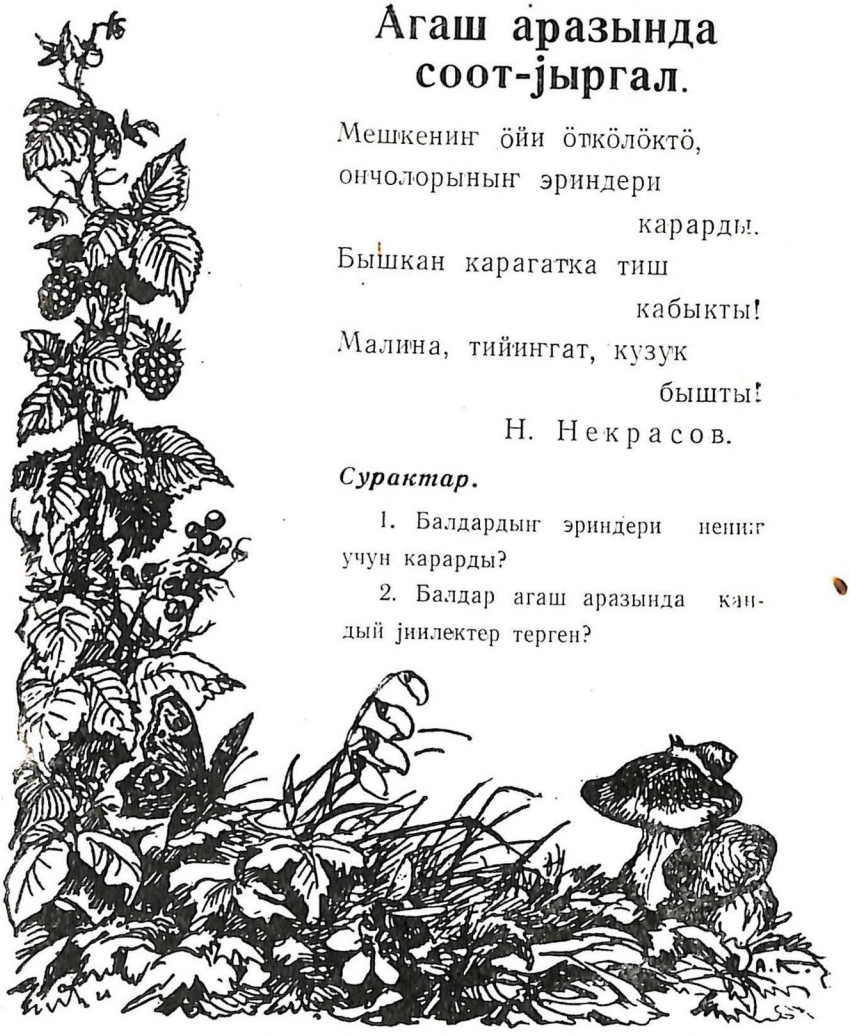
Э. Шим.

Суракгар ла јакылта.

1. Уулчактың кармактарына балык нениң учун тиштебей турган?

2. Мокеичти нениң учун ајыкчыл, ченемелдӱ балыкчы деп айдарга јараар?

3. Слер балыктап јӱреригерде, кандый учуралдар болды? Куучындап беригер.

Агаш аразында соот-јыргал.

Мешкениң ӧйи ӧткӧлӧктӧ,
ончолорының эриндери
карарды.
Бышкан карагатка тиш
кабыкты!
Малина, тийингат, кузук
бышты!

Н. Некрасов.

Суракгар.

1. Балдардың эриндери нениң учун карарды?

2. Балдар агаш аразында кандый јиилектер терген?

Төрөл колхозына.

Јурттың јаказынаң «ура» деген табыш угулды, бир ўўр јылкы мал јуртка маңтап кирди.

Ак јалду боро атка минип алып, ончозынаң озо маңтадың клееткен Вася Ромашко: «Акыр, эмди араай јортып барар ошкош» — деп сананды.

Вася кайра бурылала, јылкы мал айдаган уулдарга: «Араай јортыгар!» — деп кыйгырды.

Таң атту уулдар тискиндерин тартып, аттарын колхоздың кажаганы јаар бурыдылар.

Кажаганның эжигинде старший конюх турды.

— Эзендер, уулдар! — деп, ол, военный кижи чилеп, тың ўнденип айтты. — Је-је, керектер кандый болуп турганын эмди ле көрөрис. Аттарды бирдең јединип, кажаганга кийдиригер.

Балдар, аттарынаң тўжеле, агаш јайып салган јолло аттарды ээчий-деечий јединиледи, бойлоры дезе кату командир-конюгы јаар кылчас эдип көрўп турдылар. Олорго ол нени айткай не?

Јаскы кыра иште арып калган аттарды пионерлер беш тўш ле беш тўн јалаңда кабырдылар. Эмди дезе семис, омок, килең аттар кажаганга ойто келгиледи.

Конюх кажы ла атты ајыктап көрөлө:

— Эрлер! Эрлер эмтиригер! Аттарды јакшы кабырганыгар. Кийининде мениң ордыма иштейтен улус табылар эмтир! — деп айтты.

Суракtар.

1. Балдарды колхозто кандый иш этсин деп айбылаган?
2. Конюх балдарды канайда уткыды?
3. Балдар конюх јаар нениң учун чочыдулу көрўп турдылар?
4. Конюх уулдарды не учун мактады?
5. Куучын нениң учун «Төрөл колхозына» деп адалган?

Кулун.

Jолдо тоозын көдүрилет,
кечүде суу чачылат:
кичинек куйругун jайылтып,
кулун салкынла jарыжат.
Куйун кеберлү тескинип,
кулун ичкери мантады.
Чаңкыр тенгери түбине
ойлоп чыккадый көрүнди.
Манта, манта, кулуным!
Jүгүрүгиң көргүзип бер.
Jаанап келзең, эрjинем,
баатыр улус сени минер.

С. Суразаков.

Бөднө лө бөднөниң балдары.

(Басня.)

Эр улус бүк jерде өлөң чаптылар. Бүкте дезе төңөзөктиң алдында бөднөниң уйазы болгон.

Бөднө уйазына оозында тудунчакту учуп келеле, уйаны эбиреде өлөңди чаап койгонын көрүп ийди. Ол балдарына айтты: «Jе, балдарым, jеткер келди! Эмди унчукпай, кыймыктабай отурыгар, оног башка өлөригер: энгирде мен слерди өскө jерге көчүрип апарарым».

Бөднөниң балдары дезе бүкте jарык болгонына сүүнип: «Энебис — карган, оның учун бисти ойноттырбай jат» — деп бойлоры ортодо эрмектежип, сыгырыжып, чуркуражып турдылар.

Адаларына курсак экелген балдар бөднөчөктөрдиң чуркуражын угала, олордың башгарын үзүп салдылар.

Л. Толстой.

Сурактар.

1. Бöднöниң уйазы кайда болгон?
2. Уйазына учуп келеле, ол нени көрўп ийди?
3. Бöднö балдарына нени айтты?
4. Бöднöниң балдарыла кандый јеткер, ненинг учун болды?
5. Покоско келген балдарды кату јўректў балдар деп айдарга ненинг учун јараар?
6. Бу басняга база кандый бажалык берерге јараар?

Колхозтың јаланғдарында.

Јай öдöт, аш кезер öй јетти —
мажакка чарактар бадышпайт.
Сары таңнаң көндўккен иш
бистиң колхозто кайнайт.
Алтын стенедий öңдöйип,
буудай ажыс јайканат,
аштың уурзыган мажагы
јыгыларга белен турат.
Түжўмдў, уур ўренле
арыш аштанат,
јаланғдарга айас күнде
комбайндар атанат.
Машиналар күўлейт, меңдейт—
јаланғдардаң буудай тартат.
Колхозтың ажы элдем,
јўрегисти сўўндирип турат!

Н. Забила.

Кыра.

Јаткан јуртты азыраган
јараш мажакту кырабыс,
мöндўр ошкош ажыңды
көрўп, сўўнип турадыс.

Н. Некрасов.

Арыш эки неделе мажакталар, эки неделе аштанар, эки неделе быжар.

Кеп сöстöр.

Аш јуунадарында бир час оройтызаң, јыл туркунына јединжип болбозың.

Јайгы кўн кышкы неделеге турар.

Аш јуунадар öйдö сагыш јаңыс: иш тутап калбазын.

Јайгыда бўткени кышкыда керектў.

Јакылта.

Аш бойының öйинде јуунадылар учурлу деп айткан кеп сöстöрди база катап кычырыгар.

Öрт.

I.

Аш кезер öйдö эр улус ла ўй улус ишке јўре берген. Деремнеде каргандар ла балдар артып калган.

Бир турада јаанак ла оның балазының ўч балазы арткан.

Јаанак печкени јабала, тыштанып јаткан. Чымылдар оны тиштеп, уйуктатпай турган. Ол бажын коларткышла јабала, уйуктап калган.

Оның уулының Маша деп балазы (ол ўч јашту болгон) печкени ачып, балкаш айактың сынығына кос кўреп алала, сенекке чыккан. Сенекте дезе сноптор јаткан.

Эмегендер бу снопторды сноп буулайтан буулар эдерге белетеп салган болгон. Маша кос экелеле, сноптордың алдына салып, от кўйдўрип аларга кичеенип турды. Салам кўйе берерде, кызычак сўўнип, турага киреле, базарга јаңы ла ўренип алган бўдўн јарым јашту Кирюша деп карындажын јединип экелеле, айтты:

— Кӧр, Килюска, мен печкеге отты канайда салгам.

Сноптор кӱйӱп, тарсылдап турды. Сенекке ыш толо берерде, Маша коркыйла, ойто туранын ичине јӱгӱрди. Кирюша бозогого јыгылып, тумчугын оодо соголо, ыйлай берди. Маша оны турага кийдирди, онон экилези тактанын алдына јажынып алды. Јааназы нени де сеспей, уйуктап јаткан.

II.

Сегис јашту јаан уулчак Ваня дезе тышкары болгон. Сенектен ыш чыгып турганын кӧрӱп нйеле, ол ыш ӧткӱре турага кире конуп, јааназын ойгоскон; је уйкуда јаткан јаанак коркыган бойынча, балдарды ундып койгон, турадан чыга конуп, айылдарга јӱгӱрип, улус јууган.

Маша дезе унчукпай тактанын алдында отурган; јаныс ла кичинек уулчак, тумчугынын сызына чыдабай, ыйлап отурган. Ваня оныӊ ыйын упала, тактанын алды јаар кӧрӱп, Машага кыйгырды:

— Јӱгӱр, кӱйериӊ!

Маша сенек јаар јӱгӱрди, је анда ышты ла отты ӧткӱре ӧдӱп болбос болгон. Ол ойто келди. Ол туштa Ваня кӧзнӧкти ачып, Машаны онон чыксын деди.

Маша чыгып аларда, Ваня карындажын тудуп алала, сӱӱртеди. Уулчак уур болгон, агазына туттурбай да турган. Ол ыйлап, Ваняны ийдип турды. Оны кӧзнӧккӧ јетиргенче, Ваня эки катап јыгылган, туранын эжигин от алып ийген.

Ваня уулчактын бажын кӧзнӧктӧн ӧткӱреле, оны чыгарып ийерге албаданган, је уулчак (сӱреен коркыганына) колдорыла Ванядан тудунып, божотпой турган.

Ол туштa Ваня: «Оны бажынан тарт!» — деп, Машага кыйгырды, бойы дезе оны кийининен нйде салды.

Анайда олор оны тышкары чыгарала, бойлоры да чыга јӱгӱргендер.

Л. Толстой.

Горно-Алтайская Областная БИБЛИОТЕКА

Балдардың площадказында.

Јакылта.

Балдар площадкада нени эдип турганын куучындап беригер.

Сурактар.

1. Неден улам өрт болгон?
2. Кичинек балдар нени эткен?
3. Балдарды ла јаанакты аргадаарга кем јүгүрип келди?
4. Ваня јааназын ойгозып ийерде, јааназы канайтты?
5. Ваняны нениң учун тапкыр ла јалтанбас уулчак деп айдарга јараар?
6. Ваня Машаны ла Кирюшаны канайда аргадады?
7. Бистиң ороондо кичинек балдар керегинде канайда кичеенгилеп јат?

Кеп сöс.

Ойын бажында от чыгар.

* * *

Мааланың ажы бышты;
чалкан, морковь тудунган
ары-бери балдар баскылайт,
күнкузук сайлайт,
эмегендер свёкла јулат,
кандый јакшы свёкла!
Торт ло — кызыл ӧдүктердий
кырада јаткылайт.

Н. Некрасов.

Табышкактар.

1. Јетен кат тонду, је бирӱзинде де топчы јок.
2. Тогус кат торко тонду Толдой таадак отурат.
3. Јараш чырайлу кыс каранғуй јерде отурды, чачы дезе тышкары.
4. Армакчыда јажыл бозу јада семирет.

Сӱмелӱ огурчын.

I.

Бистинг маалада огурчын ӧзӱп калган, айдары јок сӱмелӱ огурчын, — оны отургускан Наташадаг да сӱмелӱ.

Керек мындый болгон. Садтың ончо балдары каруулчык болуп иштеген јаанакка маала ажын отургузарга болужып тур-

гандар. Балдар ӱренди кичинек айагаштарга отургузала, оног дезе грядкаларга отургузып тургандар. Оныҥ кийининде дезе јаш өзӱмдерди болуштоптоҥ сугаргылаган. Сӱреен эптӱ: кажызы ла грядкага сууду болуштоп экелеле, сугарып турар — кем свёкланы, кем морковьты, кем капустаны.

Балдарга да јилбӱлӱ, өзӱмдер де сӱӱнет, — јакшы өзӱп, чечектеп турат. Наташа ла оныҥ ӱӱрелери огурчындар сугаргандар. Олор огурчындардыҥ алтын өҥдӱ чечектерин сӱреен сӱӱп тургандар.

Кенетийин балдарга айттылар: «Балдар, јайгы лагерьге шыйдынаар. Карагай агаштыҥ ортозына, кумакту јараттарга, ап-ару сууга барарыс».

Балдар шыйдынарга јӱгӱрдилер, Наташа дезе — ончолорынаҥ тӱрген јӱгӱрген, грядкада бойыныҥ болуштобын да ундып салган. Болуштоп анайда ла артып калган.

II.

Јайдыҥ учында балдар јанып келеле, маалага бардылар. Ой, мында канча јӱзӱн аш өзӱп калган! Кызыл свёкла да, јажыл капуста да, сары тыква да. Огурчындардыҥ көбин! Эмди бойындыйын да, өскө дӧ балдардыйын таныҥ болбозыҥ! Бастыра бӱри өрӱлижип калган, — кем кажызын отургускан, кем кажызын сугарган, барып тап.

Кенетийин јаанак Наташаны кычырды:

— Наташа! Бойыҥныҥ огурчынындыҥ келип көр!

— Кайда ол?

— Бери келип көр.

Наташа көрӧр болзо: грядканыҥ ӱстӱнде онын ундып салган болуштобы јадыры, ичинде дезе огурчын өзӱп калган. Сӱреен јаан, болуштоптыҥ ичинде когус јер де артпаган!

— Көрзӧҥ, кандый эптӱ јадып алган: јылу да, јарык та, чымылдар да тиштебей јат — деп, јаанак каткырат.

Балдар дезе ондоп болбой турдылар: андый јаан огурчын болуштоптыҥ чичке оозына канайып кирип калды не?

— Наташа, а Наташа, сен болуштопто огурчынды канайып öскӱрип алдын?

Наташа дезе бойы да билбей јат. Јаҥыс ла колдорын јайа тудат:

— Мен нени де этпегем. Анаар ол бойы кирип алган. Мен анайып кирип болбос эдим.

Сӱмелӱ ле огурчын! Андый огурчынды јиирге де ачынчылу. Оны грядкадаҥ ӱзеле, тирӱ балыктарлу аквариумдар, кушкаштарлу клеткалар, конустардын ла көбөлөктөрдиҥ коллекцияларын ла кайкамчылу öскö дö немелер болгон кыпка салып койдылар.

Онголоры огурчынды көрӱп, каткырып тургандар. Ол ондо сӱреен чӱмеркеп отурат, канайып кирип алганын дезе айтпайт. Солун ла огурчын!

Сананып табыгар: болуштопко ол канайып кирип алган?

Сурактар ла јакылта.

1. Садтыҥ балдары кемге, нени эдерге болужып тургандар?
2. Олор јаш өзӱмдерди недеҥ сугаргылаган?
3. Наташа ла оныҥ ӱӱрелери нени сугаргандар?
4. Балдарды кайдаар бараргa шыйдынзын дедилер?
5. Јанып келеле, балдар маалада кандый солун немелер көрдилер? Наташаныҥ болуштобыныҥ ичинде не өзӱп калган?
6. Јаан огурчын болуштоптыҥ ичине канайып кирип калганын слер јартап беригер.

Школдыҥ маалазынаҥ.

Баштапкы сентябрь келди. Школдо ӱредӱ башталды. Школдыҥ маала ажын јуунадар ӧй јетти. Бастыра класстар маала өзӱмдериниҥ выставказын белетегилей берди. Кажы ла класс бойыныҥ ижи ле ајарып көргӧни керегинде доклад белетеди.

Выставка болор кӱнде столдордыҥ үстӱнде сары тыквалар да, јажыл кабачоктор до, кызыл помидорлор до јаттылар.

Јаан-јаан картошколор кызыл свёклала, ак ачу чалканла, сары тату чалканла коштой јатты. Тудамдап буулаган редискалар кабачоктордыҥ ӱстӱнде кызарып јаткылады. Шил банкаларда мырчактыҥ, фасольдыҥ, кӱнкузуктыҥ ӱрендери көрӱнгилейт. Бис эҥ јаан сарызымак-кызыл морковьты сыраҥай ла иле јерге салып койдыс. Столдыҥ ӱстӱндеги ончо немелерди айландыра тегерийте салып койгон јажыл салат јатты.

Ӱренчиктер докладтарын ээчий-деечий кычырып турдылар.

Ӱрендеген кийининде бир ай болуп редис јаанап өзӱп калган деп, экинчи класстыҥ ӱренчиктери куучындадылар. Вы-

ставкага олор јай туркунына экинчи катап öскўрип алган редисти экелгендер.

Бистинг ўчинчи класс морковьты канайда суйуда јулатаны керегинде бойынын ченемелин куучындаган. Бис чыгып келген морковьты бастыразын өзөргө артыскан эмезис деп айттыс. Көп морковьторды јулуп салганыс. Морковьтордын ортозын бис 10—12 сантиметрден болгодый эдип суйутканыс. Кезик морковьты бис суйуда јулбаганыс, мында бўткен морковь оок болгон. Морковьторго јер једишпей турган, олор бирўзи бирўзинен курсакты, чыкты, кўннин чогын блаашкан. Оныг учун олордын ончозынын тазылдары чичке болуп калган. Јулукту, јоон тазылдар бўтсин деп, морковьты суйуда јулуп турар керектўзин бис бу ченемелден билип алганыс. От өлөнгдөр морковьты база кыстап јат, оног курсакты, чыкты, кўннин чогын блаажат, оныг учун от өлөнгдөрди одоп турар керек.

Бис мырчак керегинде нени билип алганысты база айдып бердис.

Мырчакты ўрендегени астамду, неныг учун дезе, бир мырчактаг чыккан өзўмнин сабы айрыланып өзөт. Кажы ла айрызында чечек болор, чечектег кабык өзўп келер, кабыкта дезе беш мырчактаг ас болбос. Јерге отургускан бир мырчактаг канча мырчак бўткенин бис тоолобогоныс, је оны эзенде кыйалта јок тоолоорго сöс бердис.

Сурактар ла јакылта.

1. Школдын маала ажын балдар качан јуунадып баштадылар?
2. Олор выставкага нени экелдилер?
3. Редисти балдар јай туркунына канча катап öскўрип алгандар?
4. Балдар морковьты канайда кичеегендер, кандый тўжўм алгандар?
5. Бойыгардын маалагарда морковь ўрендеп, ченемел öткўригер.

Јакылта.

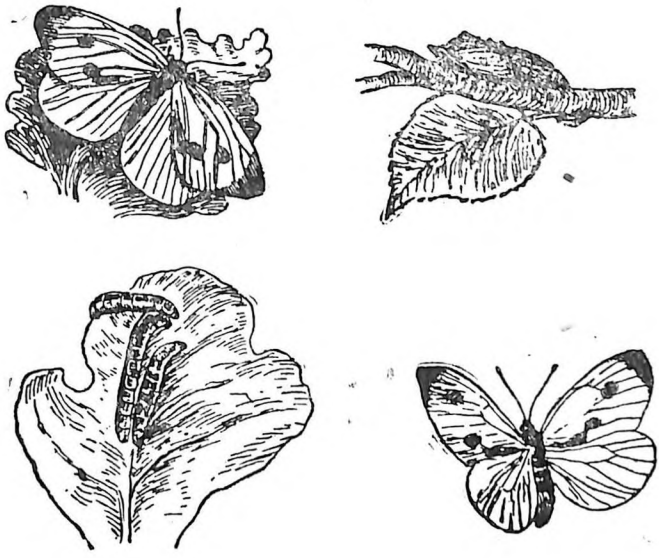
Тату чалканнын, мырчактын, капустанын, огурчыннын, редистин, салаттын, фасольдын, соголонын, помидордын, картошконын улус незин јип јат, айдып беригер.

Керектӱ сӧстӧр: тазылдарын, клубеньдерин, јалбырактарын, ӱренин, плодторын.

Капустаның көбӧлӧги.

Уулчак мааладаң ак көбӧлӧк тудуп алала, адазына экелди.

— Бу сӱрекей каршулу көбӧлӧк, андый көбӧлӧктӧр көп өссӧ, бистиң капустаны ӱзе јип салар! — деп, адазы айтты.

— Бу көбӧлӧк андый ачап па? — деп, уулчак сурады.

— Көбӧлӧк бойы эмес, оның јымыртказынаң чыккан гусеница деп кичинек курттар сӱрекей ачап — деп, адазы каруузын берди.

Гусеница сӱрекей јимекей: оның эдип турган ижи — јаңыс ла курсак јиири ле јаанап өзӧри. Ол курт јаанайла, куколка боло берет. Куколка курсак та јибей, суу да ичпей, кыймык јок јадат, оның кийининде дезе онон бу мындый ак көбӧлӧк учуп чыгар.

Кандый ла көбөлөк анайып өзөр: јымыртқадаң көбөлөк болор, көбөлөк дезе јымыртка салала, кандый бир јалбыракта өлүп калар.

К. Ушинский.

Суралтар ла јакылта.

1. Капустаның көбөлөгин уулчактың адазы нениң учун каршулу көбөлөк деп айтты?

2. Көбөлөк канайда өзүп турганын куучындап беригер:

а) Көбөлөк јымырткалар салып јат. б) Јымырткалардаң ... чыгып келер.

Өштү ле нәјы.

Өлөңниң јалбыракгарында эмезе саптарында кичинек курткоңус јүргенин көрдигер бе? Оны ајыктап көрөргө дө күч: оның өңи торт ло өлөңниң өңиндий. Ол курт-коңусты күйе деп адайтан. Ол бойы кичинек те болзо, сүреен јаан каршу јетирет. Күйе өзүмдердиң јулугын соорып јат, оноң улам өзүмдер кургап калат.

Маалада күйе капустаны, тату чалканды, шпинатты үреп јат. Күйеле тартыжарга күч — маалада ол сүрекей көп болуп јат. Олор капустаның јалбыракгарына отурып алганда, капустаның үстүне күл ургандый көрүнет.

Самынду суула үлүштеген бөслө капустаның јалбыракгарын арчып туругар.

Күйениң өштүзи бар. Оны бойыгарга нәјы эдип аларга кичеенип көрүгер. Кичинек чоокыр коңустарды тудуп алыгар. Олорды таныырга јеңил. Олордың сырты кызыл, јалтыркай, толбулу. Бу — барынтычы коңустар. Олор курт-коңустарды јип јат. Олорды тудуп алала, маалага божодып ийзегер, олор јимекей күйени јоголтып турар.

Сурактар.

1. Статья нениҥ учун «Öштӱ ле нәјы» деп адалган?

2. Капустаныҥ рассадазына ла öскö дö өзӱмдерге кӱйе кандый каршу јетирет?

3. Кӱйеле тартыжарга ненинг учун кӱч?

4. Маала ажына каршу јетирип турган курт-коҥустарла тартыжарга слер кандый иш öткӱрип туругар?

Мааланың öштӱлери ле нәјылары.

Чоокыр коҥус, капустаныҥ көбölöги, кара бака, кӱйе, баарчыктар, көктöш.

Озо баштап мааланың öштӱлерин, оныҥ кийининде нәјыларын адап беригер.

Кара бака бир часка одуска јуук курттарды јоголтот.
Кара баканы өлтӱрбегер!

Гусеницалар јылдың сайын көп миллион салковойго каршу јетирет. Кушкаштар ума јок көп гусеницаларды јигилеп јат. Балдар, кушкаштардың уйазын чачпагар!

Јакылталар.

1. Иштенерге керектӱ немелерди јурукта турганы аайынча тоолоп айдып беригер.

2. Бу немелердиҥ кажызы маала ижине керектӱ?

3. Олордың кажызы ла кандый ишке керектӱ?

Т е м д е к т е з е: Малтала кезер.

Кышкы помидорлэр.

— Кандый андый кышкы помидорлор? — деп, слер кайкап сураарыгар.

Је онызы чын. Бир школдың ўренчиктери кышкы öйдö андый помидорлорды, јайгыдагызындый ок, амтанду кызыл помидорлорды öскўргилеп алган.

Керек мындый болгон. Август айдың учында ўренчиктер помидордың калганчы тўжўмин јуунадып алгандар. Је помидордың төстöри бир де эмеш чалдыккалак, јажыл бойынча тургулаган, олорды јулуп чачарга да ачу болгон.

— Олорды онон ары öскўреле, тўжўмин кышкыда аларга ченеп көрзö кайдар? — деп, балдардың бирўзи айтты.

— Чындап та дезең! Ченеп көрöликтер — деп, онголоры айдышты.

Керек чӧрчӧктӧ лӧ тӱрген бӱдӱп јат, чын јӱрӱмде дезе оны бӱдӱрерге кӧп кӱч саларга келижет. Је айткан сӧзинең јана баспас, турумкай балдар бойынын амадузына једип алар. Ол школдың балдары дезе шак андый балдар болгон.

Олор помидордың эң јакшы айрыларын ээй тудуп, јерге отургузып салдылар. Айрылардың бӱктелген јеринең јаңы тазылдар чыгып келген. Тазылданган айрыларды помидордың тӧс сабынаң айрыйла, ӱренчиктер олорды айагаштарга отургускылады, айагаштардаң дезе јакшы тобракту кайырчактарга отургузып койдылар.

Јакшы кичееп кӧргӧн шылтузында помидорлор до јакшы ӧзӱп, чечектеп, кӧп аштy болo берген. Анча-мынча ӧй ӧтти, помидорлор кызарып, быжып келди. Кышкыда, тышкары шуурган шуурып, сооктор тызырап тургаң ӧйдӧ, бойлоры ӧскӱрип алган помидорлорды јиирдең болгой, кӧрӧргӧ дӧ јакшы.

Суraктар ла јакылта.

1. Помидордың калганчы тӱжӱмин балдар качан јуунадып алдылар?
2. Помидордың тӧстӧри кандый тургулаган?
3. Балдар олорло нени эдерге сананып алдылар?
4. Балдар кышкы помидорлорды канайып ӧскӱргени керегинде айдылган јерди куучыннаң табала, катап кычырыгар.

* * *

Ус колдың кӱчине багып,
ар-бӱткен быжу кубулар.
Тӱндӱк јаар буудай базат,
тӱштӱк јаар картошко барат.
Тӱштӱктең келген фрукталар
Тӱндӱк полярный кругка једер.

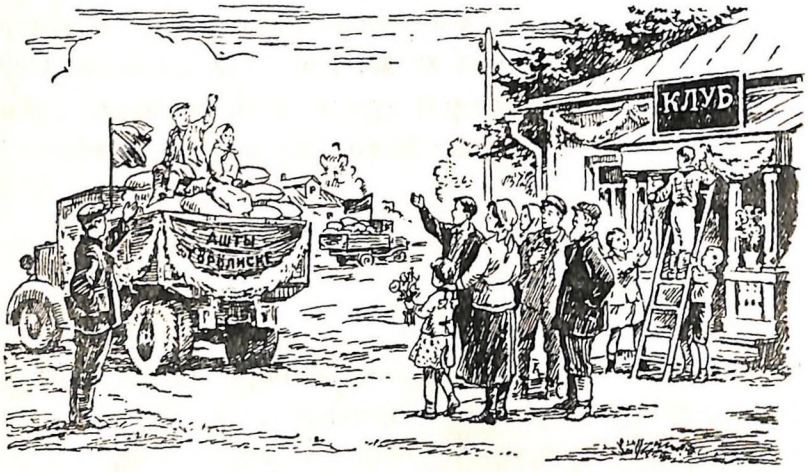
Н. Артюхов.

Калганчы обоз.

«Јаңы јўрўм» колхозтың колхозчылары нак, јөптў иштеп јадылар. Олор кыраларынаң бийик тўжўмдў аш јуунададылар.

Бўгўн городко калганчы обоз атанып јат. Государствого аш табыштырар планын колхоз бу да јылда өйинең озо бўдўрген.

Бойының төрөл колхозына ўренчиктер де јаан болужын јетирип турулар. Јайгыда олор кыра одоп, маала ажын сугарып, јаш малды кичееп көрўп, көп тоолу јаан улусты уур иштерге тургузар арга берген.

Бўгўн, городко аш тартып апараткан калганчы обозты ўйдежер кўнде, олор канайып энчигип отуратан эди! Пионерлер ле ўренчиктер плакаттар, кычырулар бичип, колхозтың клубын кееркедип ле онон до өскө иш бўдўрип турулар. Энгирде дезе олор јаан улуска аштың тўжўмине учурлаган концерт көргўзип берер.

Сурактар ла јакылта.

1. «Јаңы јўрўм» колхозтың колхозчылары канайып иштеп јадылар?
2. Олор кыраларынаң кандый аш јуунададылар?
3. Городко кандый обоз атанат? Нени тартып апараткан обоз?
4. Балдар төрөл колхозына, јаан улуска канайып болужып турганы керегинде куучындап берингер.

К Ӱ С.

Кӱстиң башталганы.

Уйкулу кыраныҥ ӱстӱле
ӧлӧҥниҥ тоозыны учат.
Кажы ла кӧзнӧк алдында
белелер кызарып турат.
Пӧтӱгештер эртен тура
кӱстиҥ кӱндериле келет.
Тамыраган оок јаҥмыр
кӱстиҥ кӱндериле келет.
Јер сӱрерге атанып,
тракторист кожоҥдойт.
Кӱскӱ байрамга шыйдынып,
ижиле улус оморкойт.

А. Твардовский

Кеп сӧс.

Јас чечегиле јараш, кӱс тӱжӱмиле јараш.

Учуп барар алдында.

Күс јууктап келгенде, көп куштар ўўрлежип, бойына курсак бедреп, агаштарла, јалангдарла учкулап јўрет.

Ўўрге канча ла кире көп куштар кожулганы јакшы. Јўс эжер көс өштўни каруулдайт, јўс чокуш табаруны кайра согорго белен. Өштўни эң озо көргөн куш чыйкылдап, ончолоры туш-башка качсын деп, сыгырып ийет. Бирўзи јеткерге кирзе, өскөлөри тал-табыш чыгарат.

Ўўрде бойынын ээжизи бар: бирўзи ончолоры учун, ончолоры бирўзи учун.

Јакылталар.

1. Ўўр куштарда кандый ээжилер барын тоолоп айдып беригер.
2. Карлагаштар, турналар ла кастар канайда учкулап турганын айдып беригер:

Карлагаштар ... учуп барат.

Турналар ... учуп барат.

Кастар ... учуп барат.

Керектў сөстөр: ээчий-деечий, толукталып, ўўрле.

Турна.

I.

Вованы карган таадазы сары тангда ойгосты.

— Тур, капшаай тур! Көрзөң, биске кандый айылчылар једип келгендер! Туку-туку ол — деди.

— Ол турналар — деп, таадазы айтты. — Турналар. Көрзөң, јылу јерлер јаар бартылап јат. Јолой бистинг јаныстагы саста амырагылаган.

— Слер, таада, мени эмеш эрте не ойгосподыгар? — деп, Вова айтты. — Мен көрбөгөм...

Турналар дезе сыранғай јабыс учуп бараткандар.

— Колхозтың кыразына отура бердилер! Анда јуунадылбаған сноптор бар — деп, таадазы чочый берди. — Ашты јигилеп салар, чыгым болор... Акыр, мен олорды мылтыктаң ўркўдип көрөйин!

II.

— Акыраар, таада, атпагар — деп, Вова шымыранды. — Мен олорды эмеш көрўп алайын.

Вова арба ўрендеген кыра јаар јўгўрди. Ол јуукага тоголонып тўшти, анда дезе уактар, тегенектер, чалканчак... Оноң ары Вова јылып барды. Чик, чик, чик! — деп табыш угулды. Онызы арба чокып турган турналардың чокуштары тарсылдаганы.

Вова уактардың ортозынаң бажын көдўрип ийди, — оның јўреги торт секирип тургандый болды.

— Турналар бу! Кандый јуук, кандый кайкамчылу куштар!

Буттары, буттары дезе — узун агаштар ошкош! Куйруктары быjыраш.

Кенетийин бир турна кыйгырып ийди. Турналар ончозы канаттарыла согунып ийдилер. Кезик турналар учуп чыктылар, кезиктери учарга турдылар.

Бу туштa Вова jуукадаң чыга коноло, ӱӱр jаар jӱгӱрди.

III.

Турналар турган ла jеринең учуп чыкпайтан. Баштап секирип jӱгӱргилейт. Бир турна jӱгӱрип браадала, болчоктоп салган ашка тужакталып калган. Ол тужактап турган аштаң айрылып ла аларда, Вова оны будынаң тудуп алды.

Турна тап этти. Вова jыгыла берди, чаңчактарын сыйра тартып алды, jе турнаны божотподы.

— Тудуп алдым, тудуп алдым!

Турна дезе Вованың маңдайына кенетийин чокып ийди. Вованың көстӧри торт карaңуйлай берди. Вова турнаның чокужынаң тудуп аларга сананды. Турна дезе оның сабарларына чокып ийди, оноң бойының сӱӱри тумчугыла келишкенче ле чокый берди...

IV.

— Капшаай, таада! Капшаай! — деп, Вова кыйгырды.

Таадазы jӱгӱрип келди, турнаны канаттарынаң тудуп алала, айтты:

— Ол сени ӧлтӱре де чокып салар эди. Кӧрзӧң — кӧзиңди арай ла ойбогон. Будын божотсоң. Мен тудуп турум.

Турна эптенип алала, ӧбӧгӧнди база чокып ийди.

Карган ӧбӧгӧн пиджагын чечип, турнаның бажын ороп ийди.

— Эмди ол jобожый берер — деп, ӧбӧгӧн айтты. — Jе, турнаңды айылына апар.

V.

Пиджактың алдынаң турна кенетийин комудалду ӱнденип ийди. Учуп браткан турналар база анайда ӱнденип ийдилер.

— Көрзөң, јакшылажып турулар — деп, өбөгөн айтты. — Куштар да болзо, билгилеп јат...

Вованың јүреги сыстай берди. Ол өрө көрди. Турналар толукталып алып, ыраакта учуп браатгылар. Јаңы чыгып келген күннің чогына олордың канаттары кыскылтым өңдү көрүнет.

Вова айтты:

— Таада, оның нөкөрлөри јүре берер бе?

— Јүре бербей база.

— Таада, бу турнаны божодып ийзе кайдар?

— Айдарда не туткаң? — деп, таадазы кайкады. — Оноң кандый шыра көргөң. Ого јүк деремнеде улуска көргүссең.

— Кийининде ол нөкөрлөрине једижип болбос.

— Је бойың бил. Сен тудуп алган, куш сенің.

— Таада, божодып ийелик, барзын ол.

VI.

Вова турнаның бажынаң пиджакты алып ийди.

Баштап тарыйын турна кыймык јок турды, оноң ичкери секирип ийди, канаттарыла тың талбып ийеле, учуп чыкты, куркулдап, бойының үүрининг кийининең түрген уча берди.

Вова оны ээчий узак көрүп турды.

— Тенегеш! — деп, таадазы кимиренди, бойы дезе Вованың бажын эрке сыймап турды.

Н. Быльев.

Суралтар ла јакылталар.

1. Таадазы Вованы нениң учун эрте ойгоскон?
2. Турналар керегинде: олордың буттары, куйруктары кандый керегинде — бичигенин такып кычырыгар.
3. Вова турнаны канайып тудуп алды?
4. Вова оны нениң учун божодып ийди?
5. Таадазы Вованың бажын нениң учун эрке сыймады?
6. Куучынның кажы ла бөлүгине бажалыктар талдап алыгар: «Турналар арба јулмаштап турулар»; «Турна бойының үүрининг кийининең түрген уча берди»; «Вова турнаны будынаң тудуп алды»; «Турналар колхозтың кыразына отурдылар»; «Турналар јакшылажып турулар»; «Карган өбөгөн турнаны канаттарынаң тудуп алды».

КЎС.

Карлагаштар уча берген,
кече эрте тангла
ту ол кырдың ўстўнде
элбегдежип, таандар
учуп тургандар.
Энгирдең ала уйку келет,
тышкары карачкы,
кургак бўр јерге тўжет,
тўнде салкын атыйланып,
көзнөк тизиретти.
Кар-шуурганга удура
барган кижиге торт эмей!
Чочыгандый куркулдап,
узун бутту турналар
тўштўк јерге ууланат.

А. Фет.

Јакылта.

Карлагаштар керегинде, бўр тўшкени керегинде, кўски салкын керегинде, турналар учуп барганы керегинде канайда айдылганын кычырыгар.

Ачап чай.

(Чөрчөк.)

I.

Сары күс келерде, камык куштар кара јыштың јаказына јуулдылар. Олорго эмди јылу јерге барар өй јеткен. Јети күннің туркунына јуулып, бойы-бойлорын кыйгырыжып турдылар.

— Ончозы мында ба? Көдүре јуулган ба? База кем келбеген?

Анайда јоктонып келерде, јаңыс чай јок болды.

II.

Мүркүт јаш күртүкке чайды барып экел деп јакылта берди. Күртүк канадыла сыгырып, койу мөштү өзөккө једип келди. Көрөр болзо: чай мөштөрдің төзинде түшкүн тобого терип, оны сайлап, јыргап јаткан эмтир.

— Күндүлү најым, чай! Бис ончобыс јылу јерге бараргa јуулдыс. Слерди јетинчи күн сакып јадыс.

— Је-је, тегин јерге балырашпагар! Јылу јерге бараргa меңдеш јок. Мындагы кузуктың көбизин көр! Андый көп курсакты таштап ийеле, канайып баратан?

Күртүк ойто кара јыштың јаказына једип келди.

— Чай кузук чертип отуры, учарга бир де кичү меңдеп турганы јок — деп, күртүк мүркүтке айтты.

III.

Экинчизин мүркүт түрген учушту карчааны ийди. Карчаа јаан јышка једеле, теңгери түбинең көрүп турар болзо, чай јоон мөштің төзинде кузук чертип, чокужын тазырадып, кыјырадып отуры.

— Ой, чай, јылу јерге барар өй јеткен!

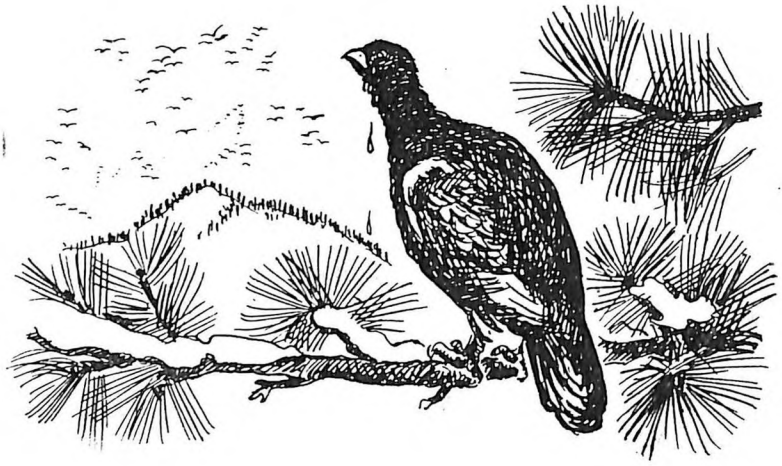
— Болор, болор, тегин јерге меңдебегер! — чай кыјырап чыкты. — Соңдобозыс. Узак јоружка баргалакта, эмеш акаңып албай.

Адакы-учында мӱркӱт чугулданала, канча куштарды баштап, јылу јерди көстөп, учуп ийди.

IV.

Чай дезе кузукты база јети кӱн чертти. Сегизинчи кӱнде јаан ӱшкӱрди, чокужын канадына јазап арчып алды.

— Јок, кӧдӱре кузукты јиирге кӱн јетпес туру — чай бойына айтты. — Тийиндерге артыспаганча болбос јат.

Ол кара јыштың јаказына учуп келди. Бу не болгон?

Мӧштӧрдиң бӱри ончозы јерге тӧгӱлип калган, ончозы куу шыйдам будактар сыгырыжып тургулады. Ол кайткан дезе, канча куштар эки неделеге чайды сакып отурарда, ӱзе јигилеп салган эмтир. Агаштардың тӧзин көрӧр болзо, торт ло кар ошкош, алагаш. Онызы не дезе, он тӧрт кӱнге канча куштар чайды сакып отурала, канча јуңын тӧккӧн эмтир.

Чай ачу-корон ыйлады, чокужыла кыјыратты.

Ол тӧккӧн изӱ јаштаң улам чайдың көзи эбиреде кызарып калды.

Суraктар ла јакылталар.

1. Куштар кайдаар учуп бararга јуулыжып алдылар?
2. Кандый куш келбей артып калган? Ол нени эдип отурган?

3. Чайды барып экелерге мўркўт баштап тарыйын кандый кушты, экинчизин кандый кушты ийди?

4. Учы-учында ачап чайла не болды?

5. Кажы ла бёлўкке бажалык сананып алыпар. Чёрчёкти куучындап беригер.

6. Бирўгер автор, бирўгер кўртўк, бирўгер чай, бирўгер карчага болуп чёрчёкти кычырыгар.

Бијечи тўлкў.

(Анчының куучыны.)

I.

Кандый јаман кўн! Јанмыр, балкаш, соок! Мындый кўнде киленгкей кижи ийдин де айылдан чыгарбас.

Мен де бойымның ийдимди божотпоско сананып алгам: айылдың ичинде јылынып отургай. Бойым да чыкпаска тургам. Је мындый кўнде ан-куш нени эдип турганын көрёргё јилбўлў. Мылтыгымды ла бинокльды алып, јылу кийинеле, бёрўгимди кептей кийип, ары болдым.

Деремненин учына чыгып ла келеле, көрёр болзом — тўлкў! Чычкандап јат — чычкандар тудат. Ажын кезип койгон кырала јемзенип јўрет, белин коркойтып, бажын ла куйругын јерге јаба тудуп алган, торт ло карамыс ошкош!

База ла көрзём, јадып алды, кулактары тўп-тўс — јылып барды: јаланның чычкандарын сезип ийген ошкош. Бу ёйдё чычкандар ичегенинең улам сайын чыгып, кышка аш белетеп турат.

Кенетийин тўлкў кийин тамаштарына туруп чыгала, алын тамаштарыла, тумчугыла јерге тўртўлип, сыйрас этти, сан ёрё кара болчок неме — чычкан учуп чыкты. Тўлкў тиштерин ырсайтып, оозын ачала, чычканды јерге тўжўрбей тудуп алды. Чайнабаган да, бўткўлинче јудуп ийген.

Кенетийин бијелей берди!

Тёрт будыла секирип турат. База көрзём, јаңыс кийин бут-

тарыла секирет, цирктеги ийт чилеп: өрө-төмөн, өрө-төмөн! Куйругын булангдадат, кичеенгенинең тилин де чыгарып алган.

Мен балкашка јадып алып, узак ајыктап јаттым. Кулагым торт јерге јаба — оның тамаштарыла тибиреткенин тыңдајдым.

Је незин бијелејт — оңдобојдым! Мындый јут күнде јүк ле үйде, јылу кургак ичегенде, отурбај. Ол дезе нени кылынбајт деер, буттарыла тук-тук! тук-тук! эдип турат. Бојы дезе төмөн көрөт. Нени-нени көрүп ийди эмеш пе?

Мен бут бажына туруп чыктым. Түлкү мени көрүп ийеле, үрүп ийди, коркыган бојынча тилин тиштеп алган болтодый. Јыраалар ортозына сурт эткенин лаптап көрбөј дө калдым!

II.

Мен кырала, түлкү чилеп ок, буттарым алдына көрүп бардым. Сонуркап көргөдий бир де неме јок: јаңмырга јилјиреп калган јер, аштың кызыл-сары төстөри.

Мен база, түлкү чилеп, јадып алдым: нени-нени көрүп алар болорым ба?

Көрзөм: чычкандардың ичегендери көп эмтир. Уксам: ичегендеринде чычкандар чыйкылдажат.

Мен өрө туруп чыгала, түлкүниң бијезин бијелеј бердим! Јаңыс јерде секирип, буттарымла тибиредип турдым, јүк ле тилимди чыгарбадым.

Коркып-чочып калган чычкандар јердиң алдынаң мантажып чыкканын көргөн болзогор! Ары-бери мантажып, бирүзи бирүзине табарып, чыйкылдажып турат...

Түлкүниң кандый керегин үрегенимди јаңы ла оңдодым. Чычкандарды јыргадарга бијелеген эмес, олорды ичегендеринең сүрген эмтир.

Мында ол макалу тойлоп алар эди!

Эрикчил јут та күнде сүүнчилү ле јилбүлү көп немелер болотон эмтир.

Мен јаңмырды да, соокты да ундыйла, оноң ары бардым.

Ийдиме де киледим: мен оны тегин јерге ўйде артыргам. Бараксан эмди јылуда айыл ичинде отурып јат.Ого сўреен эрикчил болор!

Н. Сладков.

Суракгар.

1. Куучында јылдың кандый өйи керегинде айдылат? Кўн кандый болгон?
2. Анчы баштап тарыйын нени эдерге турган, оның кийининде нени сананып алды?
3. Кырада ол нени көрўп ийди?
4. Тўлкў кырада нени эдип јўрген? Ол ненинг учун бијелеп турды?
5. Тўлкў керегинде слер кандый кеп сөстөр билеригер, айдып беригер.

Јаланда чамча канайда өскөн.

I.

Адазы оок јалтыркай ўренди ууштап, јаланга чачып турганын Таня көрөлө, адазынаң сурады:

— Ада, слер нени эдип туругар?

— Кўдели чачып турум, кызычагым, өзўп чыкса, сеге ле Васютказа чамча болор.

Чамча јаланда өскөнин качан да көрбөгөм деп, Таня сананды.

Эки неделенинг бажында јаланг јажыл торко өлөнгло бўркелерде:

«Менде андый јакшы чамча болгон болзо» — деп, Таня сананды.

Танянын энези ле эјелери кўделини одоорго бир-эки катап барып јўргендер, олор јўрген ле сайын Таняга мынайда айдып турдылар:

— Сенде јакшынак чамча болор!

База бир канча неделе өтти; кырадагы өлөң көдўрилип чыкты, чанкыр чечектер көрўнди.

«Вася карындажымның көзи андый, је андый чамчаны мен кемде де көрбөдим» — деп, Таня сананды.

Кўделининг чечектери тўжўп каларда, олордың ордында ја-

жыл болчоктор көрүнип келди. Күделиниң болчок баштары кызарып, кургап каларда, энези, Таня ла эјелери бастыра күделини тазылыла јулуп, сноптоп буулайла, кургадарга тургузып салдылар.

II.

Күдели кургаган кийининде оның баштарын кезип ийдилер, оның соңында бажын кескен снопторды сууга салала, суунын үстүне кайкалабазын деп, үстүнең таштарла базырып койдылар.

Таня оның чамчазын сууга канайда чөңдүрип турганын кунукчыл көрди. Эјелери ого база ла айттылар: «Сенде, Таня, јакшынак чамча болор!»

Эки неделениң бажында күделини сууданг чыгарып, кургадала, идиргенде досколо соктылар, оның кийининде тышкары, күделиниң сөөктөри туш-башка чачылганча, кактадылар. Кактап божойло, торкодый јымжак болгончо, темир таракла тарадылар. «Сенде јакшынак чамча болор» — деп, эјелери база ла катап Таняга айттылар. «Је бу кандый мындый чамча? Бу Васяның чачтарына түңгей, чамчага түңгей неме эмес эмтир» — деп, Таня куучынданып турды.

III.

Узун кышкы энгирлер келди. Таняның эјелери күделини таракка илип алала, онон учуктар иргиледи. «Учуктары бу, чамчазы кайда?» — деп сурак Таняга амыр бербей турды.

Кыш, јас, јай ödö берди — күс келди. Адазы туранын ичинде кеден соготон кросна деп агаш тургусты, ого иирген учуктарды керий тартала, эјелери кеден соктылар. Челнок учуктардың ортозыла түрген-түрген јүгүрип турды, учуктардан канайып кеден болуп турганын Таня бойы јаңы ла көрди.

Кеден бўткен кийининде; оны карга јайып, соокко тоңургылады, јаскыда дезе оны ölöнгö јайып, ўстўне суу чачып турдылар.

Боро кеден ак öндў боло берди.

База ла кыш келди. Энези кеденнең чамчалар кести. Эјлери чамчалар көктöп, байрам күнде Таняга ла Васяга, кар ошкош, апагаш чамчалар кийдирип бердилер.

К. Ушинский.

Јакылта.

Таняның төрööндöри күделинн канайда öскўргенин, канайда иштегенин ле күделиденг кеденди канайда эдип алганын куучындап беригер.

Күделини эмди канайда öскўрип ле иштеп јат.

I.

Азыйда улус күделини öскўрип, кеден согуп аларга узак öй öткўрип, көп күч салатан — олор ончо ишти машина јокко, колло бўдўретен.

Эмди колхозчылар күделининг бай тўжўмин јуун алгылайт, öйди ле күчти дезе, озогызына көрö, ас кородот.

Таняның адазы бойының кыразын арык ат јеккен коомой салдала сўретен, ўренди кырага ууштап чачатан. Эмди колхозтор јалангдарын тракторло сўрўп јадылар. Тракторго бир канча салда колбоштырып јат. Күделини дезе тракторго колбоп койгон сеялкала ўрендегилейт.

Таняның адазының кыразында күдели текши өзўп чыкпайтан, кезик јерде койу, кезик јерде бир де неме јок: оны одоорго до күч болгон.

Колхозтың јалангдарында күдели тўс јолдорло өзöт. Јолдордың ортозында öскöн от ölöнди одоорго до эптў. Балдардың чанкыр көстöриндий чечектў бийик јажыл күделиле бўркелген јалангдарды көрöргö дö јараш.

Јайдың учында колхозчылар күделини јуунадып јат.

Анғылу машина күделининг болчок баштарын сабынаг ўзўп,

кўделининг ўренин от ölöнгнöң арутап, сортировать эдип турат.

Кўделининг сабын јымжада базып кактайтан база öскö машиналар бар.

Кўделининг бай тўжўмин јуунадып аларга, эрчимдў иш ле билгир керек.

Бийик тўжўм аларының атту-чуулу устары бисте јылдаң јылга там ла көптöйт.

II.

Таняның энези ле эјелери кўделини таракка илип, учук иретендер. Иш уур болгон. Тўн-тўш иргилейтен. Кўскиде ле кышкыда учук иирер керек, эрте јаста дезе кеден согор керек болгон. Öчöмик отту туранын ичинде иргилеп, уйуктабаска узун кожоңдор кожоңдогылайтан. Эмди дезе иирерге белетеп койгон кўделини озо баштап учук иирер фабрикага, оның кийнинде кеден согор фабрикага аткарып јат.

Кеден согор улус јап-јарык туранын ичинде јаңыс öйдö бир канча машиналарла иштегилейт. Озодогы агаш станокло сокконына көрö, эмдиги кеден согор машиналар бир канча катап тўрген согот.

Бастыра Советский ороонго керектў кеденди фабрикалар сўреен көп согуп чыгарат.

Суракtар.

1. Кўделини эмди канайда öскўргилейт?
2. Кеден согорго оны канайда белетеп јат?
3. Кеденди эмди канайда согуп јат?

Кўс.

I.

Кара јиңјиле кеерkедилген быјыраш арчын карды сакып болбой турды.

Бир неделенің туркунына картошконың бўри, отко кўйген чилеп, карара берди.

Тўжўп калган јалбыраktардың ортозынаң подосиновка деп

мешкелер каа-јаа көрүнет. Оны кезип ийзең — тазылы карара берер. Агаштың јылу көңдөйине тийиң кузук тажып алган — тирү, козур! Күски соок јаңмырларды сакыйт.

Туранын көзнөктөри терлейт, салкын дезе там ла көптөң, тыңыда согуп турат.

II.

Сүрүп койгон кыралардаң колхозчылар калганчы картошконы јуунадып алгандар.

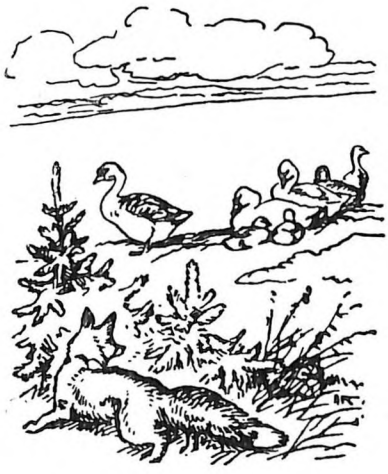
Орой күсте маалаларда капустаның ак-јажыл өңдү уур болчокторын кезип турулар.

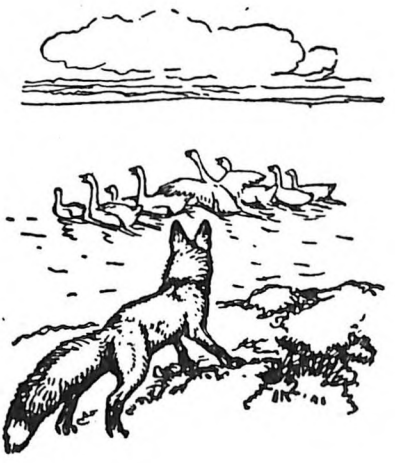
Агаштың јаказында бийик беле кызарып турганча. Маалада баланның ачу јиилектери, јаркынду јинји чилеп, көрүнип туру.

И. Соколов-Микитов.

Суракtар.

1. Орой күсте ар-бүткен канайда кубулат?
2. Орой күсте мааланың кандый ажын јуунадып јат?

Јакылта.

Бу јуруктар аайынча куучын сананып алыгар.

Кышкы айылчылар.

Будактарда јалбырак та јок, јерде јажыл өлөң дө јок.

Күнди тудуш боро булут бөктөп ийди. Күн көрүнбей калды. Куштардың үни угулбай барды. Тенериден үлүш кар түжет. Куштар јажына бердилер — чек јок болуп калгандый.

Агаш ортозында тым. Боро кар карарып калган агаштарга, буурайып калган јерге уур түжет. Јерде јалбырактар чирип јат.

Кар там ла тыңыда јаап јат. Ак кар агаштардың кара будактарын, јерди бүркеп ийди...

Кеткин куштардың калганчылары бойының чыккан јеринең түрген баргылайт, биске дезе кышкы айылчылар — ыраак түндүктең кожончы кичинек куштар келгилейт. Мында јаңалбай да бар, кызылтөштөр дө бар. Олор јайгыда түндүкте уйалагандар. Анда кышкыда сүреен соок болотон учун, олорго бистиң јерде јылу деп билдирет.

Јаңалбайлар ольханың ла кайыңның үренин јигилейт. Кызылтөштөр беленің јиилектерин ле өскө дө јиилектерди јигилейт. Ончолоры тойу кыштайт.

Јакылта.

Бистиң јерге кандый куштар, кайдаң, ненің учун учуп келет, куучындап беригер.

Аспан ла Чымалы.

(Басня.)

Калып јүретен Аспан
јай чыгара кожонгдоды;
кыштың једип келгенин
торт сеспей калды.

Јалаң јерлер ээн калды;
јайгы күндер түгенди,
алдына кирип јадатан
јалбырактар кургады.

Ак карлу кышла кожо
ачана, түбек түжүп келди;
Аспан эмди кожоңдобойт:
ач өзөккө кожоңдоорго
кемниң сагызына киретен! —

Ачанага алдыртып,
Чымалыга ол келди:
— Көөркий кумым, таштаба!
быйан јокко артырба,
јаскы күндерге јетире
мени азыра, чеберле!

— Кума, саҥ башка угулат меге:
јайгыда сен иштединҥ бе? —
Чымалы оноҥ сурады.
— Қайдаҥ андый неме болотон?
Јымжақ өлөҥ үстүнде
кожоҥ, јыргал токтобойтон,
бажым торт ло тениген.
— Э-э, сен... — Мен иштебей
јай чыгара кожоҥдоп јүргем.
— Қожоҥдогоҥ? Ол до керек:
эмди барып бијеле!

И. Крылов.

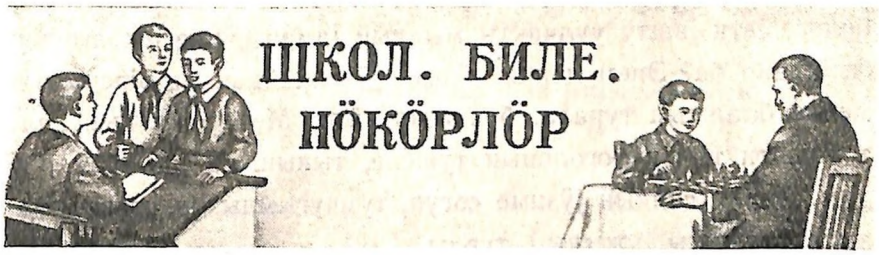
Суракtар ла јакылта.

1. Аспан јайды канайда өткүрди?
2. Қыш келгениле ол не јок артты?
3. Аспан чымалыга не керектү келди?
4. Бойыныҥ јайгы јүрүми керегинде ол чымалыга нени куучындады?
5. Чымалы ого кандый каруу берди?
6. Берилген эрмектерди басняныҥ келишкедий сөстөриле солыгар:

а) Аспан јайгыда јыргалду јаткан, қыш башталганын сеспей калган;

б) јалаҥда ээн, тынду неме јок болуп калган, өлөҥ кургады;

в) Аспан эрикти, кунукты.

Школдо.

Январь айда эртен тура
кардың омок чыкырты угулат —
бистиң төрӧл ороонында
балдар школго меңдеп барат.
Ару классын балдар сүүйт,
үренип кычырып отурат,
вожатыйла кезикте
келер ӧйди санаага алынат.
Ийде-күчтү, кеен-јараш
Төрӧлиниң сүүнчизине
баштапкы ла күндерден ала
балдар јакшы үренер.

Н. Забила.

Үредүчи.

(Советский Союзтың үч катап Геройының И. Кожедубтың эске алынганынаң.)

Мен ол күнди качан да ундыбазым.

Сүреен тың салкынду да, соок то күн болгон. Мен таң јарыгалакта ойгонып келгем. Туранын ичи сыраңай карангуй болгон, печкениң оозында энем нени де иштенип турган. Бу

кўнде мени ойгоспоско сананып алган ошкош. Ол меге килеген болор. Јети јашту уулчакты мындый јаман кўнде школго ийерге јараар ба? Энем меним сёзиме јўк арайдаг ла јёпсинди. Ол менле блаажып турала, божодып ийди. Мен тожонтып калган тепкишти тёмён тоголонып тўжеле, тыныш та алынбай јўгўрдим. Карлу салкын јўзиме согуп, тумчугымды, јаактарымды ла кулактарымды ужыдып турды.

Анайып школго једип келдим. Школдыг трубазынаг ыш чёйилип турган, кёзнёктёринег дезе бир де неме корўнбейт — кажайа тонгуп калган.

Кирнестеге чыгала, эжикти тартсам — бектў эмтир. Школго барар јолдо до бир де ис јок. Байла, бир де кижи келбеген. Мен соокко тонгонымa ла ачынганыма ыйладым. Кирнестеде ыйлап турдым. Кенетийин эжик ачылды, бистиг ўредўчи Нина Васильевна чыгып келди. Бир колыла бажындагы пладын тудуп, экинчизиле мени кучактап, айтты: «Не болды, Ванюша? Сени кем тарындырды? Мындый соокто школго не келдиг, бўгўн бис ўренбей јадыс ине».

Мен дезе унчукпай, јагыс ла ёксёп турдым.

Ўредўчи кёзимнин јажын арчыйла, мени бойыныг туразына јединип апарган. Анда меним бёрўгимди ле тонымды чечип, кенетийин колдорыла чабынып ийди: «Ой, Ванюша, сенинг кулагыг ужып калган эмтир!» Тышкартына чыга јўгўрип, кар экелеле, меним кулагымды изигенче ле јышкан. Оныг кийининде мени столдыг јанына отургузып, изў чай экелеле, чаазынга орогон узун конфет берген.

Мен чайды ичип аларымда, Нина Васильевна мени печкенин јанына отургузып, кёп јуруктy калыг бичик береле, айтты:

— Је, сен бўгўн школго јагыскан келген болзог, мен јагыс сени ле ўредерим. Сен — меним бастыра классым!

Ол бичик те, бичиктеги јуруктар да эмди меним сагыжыма кирбейт. Бу керек удаган ёйдё болгон ине! Нина Васильевнаныг айылында меге сўреен јакшы ла болгоны сагыжыма ки-

рет. Шуурган токтогончо, бис онула кожо кычырганыс, бичигенис, тоологоныс.

Мен ле менинг ӱредӱчим ортодо бек најылык ол кӱннеҥ ала башталган.

Сурактар.

1. Энези уулчағын школго неннинг учун божотпоско турган?
2. Школго уулчак канайда једип алган?
3. Школдынг кирнестезинде уулчак неннинг учун ыйлады?
4. Ол кӱннеҥ ала уулчак ӱредӱчизиле неннинг учун анчадала тынг најылашкан?

Ырысту салым.

Школго кичинек уулчак келди:
турганы ла јети јаш!
Јӱзин көрзӧҥ — кемзинчек аайлу,
көзи дезе — керсӱ, јараш.
Школдынг эжиги ого ачык.
«Кирип ӱрен» — деп, энези јакыйт.
Уулчак киргени — баштапкы класс.
Канча класстар оны сакыйт!
Кийис чӧйилер, кижи ӧзӧр.
Уулчак јаанаар — сагыш кожулар.
Улус оны эмди ӱренчик дешти.
Јаанап келзе, канайда адаар?
Айса, инженер дежер, айса, поэт дежер,
айса, геолог болуп ол ӱренер,
јердинг алдын ла ӱстин шиҥдеп,
тузалу немелер бедреп јӱрер.
Кем оны билер? Билерге кӱч.
Јаанап ла келзе, көрӱнер.
Је поэт ажындыра сезет:
Ырысту салым ого берилер.

С. Суразаков.

Коллектив дегени не?

Ўренчик урокто ўредўчиден сурады:

— Коллектив дегени не?

— Сакып ал, уроктың кийининде јартап берерим — деп, ўредўчи айтты.

Уроктор божой берерде, класста отурган балдар ончозын ўредўчиле кожо чыгып, школдың эжигинде јаткан карды кўреерге бардылар. Иш јыргалду, нак болгон. Кезиги кўртти кўректерле кўреп, кезиги карды колчанактарла тарткылады.

Балдар кўректерин кирнестениң јанына салып койоло, буттарының карын какпап аларда, ўредўчи мынайда айтты:

— Јакшы иштедис! Бу иш јаңыс кижиге бир кўнге једер эди, бис ончобыс кожо дезе бир часка бўдўрип койдыс. Улустың биригип иштегенин коллектив деп айдар.

— Айдарда, коллектив дегени бис пе? — деп, ўренчик сурады.

— Эйе, бис — школдың иштеер коллективи. Заводто дезе ишмекчилердиң коллективи иштеп јат. Улус кожо биригип иштегенде, «олор коллективно (ёмё-јёмёлё) иштеп јат» — деп айдыжат. «Колхоз» — «коллективный хозяйство» — деген сёс мынаң табылган.

Суракtар ла јакылта.

1. Балдар школдың эжигинде јаткан карды кўрегени керегинде кычырыгар.

2. Ёмё-јёмёлё иштегени јаңыскан иштегенинең нениң учун јеңил ле тўрген?

3. Слер кандый коллективный иштерде туружып туругар?

Кеп сёстёр.

Ёмёлў иш ёчпёс учурлу.

Ёмёлёжип иштегенинде ёён-бёкён јок.

Адазы ла уулдары.

(Басня.)

Адазы уулдарына јöптӱ-нак јуртагар деп јакарган; олор дезе адазының сöзин укпай турган. Бир катап адазы јалмуур экелдиреле: «Оны сындыраар» — деп айткан.

Уулдар канча ла кире чырмайза да, је јалмуурды сындырып болбогон. Ол туштa адазы јалмуурдың буузын чечип ийеле, бир чырбагалдаң сындырыгар деди.

Уулдар чырбагалдарды бирдең јеңил сындырып койдылар.

«Слер база андый: јöптӱ-нак јуртаар болзогор, слерди кем де јеңип болбос; керижип, башкаланып турар болзогор,—слерди кандый ла кижи јеңип салар» — деп, адазы айтты.

Л. Толстой.

Сурактар ла јакылта.

1. Адазы уулдарына нени јакарган?
2. Карындаштар канайып јуртаган?
3. Олор јалмуурды нениң учун сындырып болбодылар? Канайып сындырып ийдилер?
4. Адазының калганчы сöстöрин база катап кычырыгар.

Кök јалбырактар.

Катяда эки јажыл карандаш бар болгон, Ленада дезе бир де јажыл карандаш јок.

— Меге јажыл карандаш берзең — деп, Лена Катядаң сурады.

— Энемнең сурап угайын — деп, Катя айтты. Эртезинде эки кызычак школго келди.

— Энең јöпсинди бе? — деп, Лена сурады. Катя дезе ӱшкӱрип ийеле, айтты:

— Энем јöпсингени јöпсинген ле, је мен агамнаң сурабадым.

— Је канайдар, аганнаң база сурап ук — деп, Лена айтты.

Катя эртезинде келди.

— Је канайтты, аган јөпсинди бе? — деп, Лена сурады.

— Агам јөпсингени јөпсинген ле, је сен карандашты сындырып салар болорың деп коркып турум.

— Мен араай будыырым — деп, Лена айтты.

— Је, карандашты учаба, тың јаба баспа, оозына сукпа. Көп јураба — деп, Катя јакыды.

Лена айтты:

— Мен јүк ле агаштардың јалбырактарын ла јажыл өлөңди јураарым.

— Көп јурааргa турган эмтириң — деп, Катя айтты, боюы дезе кабагын јуурат.

Лена Катя јаар көрөлө, туура басты. Карандашты албады. Катя алаң кайкап, оның кийининең јүгүрди.

— Је, сен кайттың? Алзаң!

— Керек јок — деп, Лена каруузын берди.

— Сениң агаштарыңның јалбырактары не көк өңдү, Леночка? — деп, үредүчи урокто сурады.

— Менде јажыл өңдү карандаш јок.

— Сен үүреңнең не сурап албадың?

Лена унчукпады. Катя дезе кып-кызыл боло береле, айтты:

— Мең карандашты ого бергем, ол дезе албай јат.

Ўредўчи кызычактардың экилези јаар чике көрөлө:

— Беретен немени кижи алпадый эдип берер керек — деди.

В. Осеева.

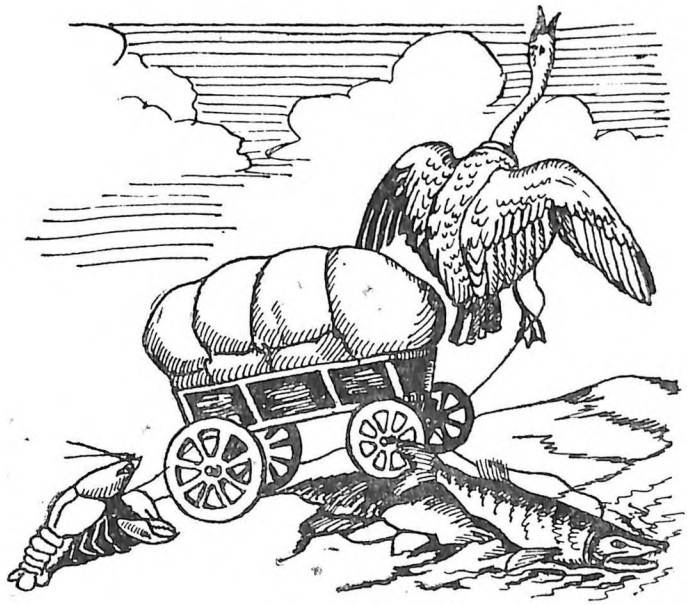
Суракгар ла јакылта.

1. Лена јалбырактарды нениң учун кök карандашла будыган?
2. Лена Катядаң карандашты нениң учун албады?
3. Катяның кандый кылыгы слерге јарабай туру? Нökörлöри Катяны јакшы көрөр бö?
4. Катяның, Ленаның, ўредўчиниң, автордың айткан сöстöрин бойыгар ортодо ўлежип алала, куучынды кычырып беригер.

Чортон, рак ла куу.

(Басня.)

Нökörлöр ортодо јöп болбозо,
олордың кереги чек јылбас.
Андый керектең туза болорын
бир де кижи сакыбас.

Чортон, рак ла куу биригип,
кошту абра тартар дешти.
Ўчўлези абрага јегинип,
терези сыйрылганча тарткылады.
Булут өрө куу јўткўйт,
кедер рак кайра тартат,
чортон дезе суу јаар барат.
Кемизи бурулу, кемизи акту, —
ондо бистинг керегис јок,
байагы абра эмдиге јетире
турган јеринең барган јок.

И. Крылов.

Сурак ла јакылта.

1. Куу, чортон ло рак кошту абраны турган јеринең нениң учун кыймыктадып болбогондор?

2. Басняда ол керегинде канайда айдылганын кычырып беригер.

Ўч нөкөр.

Витя азыгын тўжўрип койгон. Јаан переменада онча балдар ажангылаган, Витя дезе тууразында турган.

— Сен не ажанбай турун? — деп, онон Коля сурады.

— Мен азыгымды тўжўрип койгом...

— Коомой-коомой — деп, ак калаштан јаан болчок тиштеп алып, Коля айтты. — Тал тўшке јетире эмди де узак ине!

— А сен оны кайда тўжўрип салдын? — деп, Миша сурады.

— Билбезим... — деп, Витя араай айдала, туура баштанып алды.

— Сен, байла, карманына салып алган, сумкага салар керек ине — деп, Миша айтты.

Володя дезе нени де айтпады. Ол Витяпа базып келеле, сарјулу калажын каборто сындырып, нөкөрине сунды.

— Кабортозын ал! — деди.

В. Осеева.

Сурактар.

1. Јаан переменада балдар нени эткендер?
2. Коля ла Миша Витядан не керегинде сурадылар?
3. Витяны Володя канайып көрди?
4. Балдардың кемизи јакшы эткен, нениң учун?

Уйат.

Карнаухова Нина урогын айылында белетеп албай, школго барбас деп сананып алды.

Је иштеер өйдө бичиктер тудунып алала, оның городто тенип јүргенин таныш улус көрүп ийбезин деп, Нина јажынып, агаштың ортозы јаар барды.

Чаазынга орогон азыгын ла танган бичиктерин јыраанын төзине салып койоло, јараш көбөлөктиң кийининен јүгүрди. Јүгүрип браадала, кичинек уулчакка јолукты, уулчак јалакай, бүдүңкей көзиле Нина јаар көрүп турды.

Ол уулчактың колында ортозына тетрадь кыстап салган буквары бар болордо, кандый керек болуп турганын Нина сезип ийеле, ол уулчакты кокурлап коркыдарга сананды.

— Үредүдең кыйпан бараксанды сени! Сен ада-эненди ле школды эмдигештең ле төгүндеп турың ба? — деп, ол кату айтты.

— Јок! Мен школго браатkам. Бу агаштың ортозында та кемнин де јаан ийди үрерде, мен јолым таппай калгам — деп, уулчак кайкап айтты.

Нинаның чырайы соой берди. Је бу уулчак кандый да каткымчылу ла јакшы күүндү болордо, Нина оны колынан јединип, агаш ортозынан чыгарып апарды.

Нинаның бичиктери ле азыгы анайда ла јыраның төзинде артып калган, нениң учун дезе оны уулчактың көзинче аларга эмди уйатту болгон. Ол экўниң кемизи ўренбей базын јўргенин уулчак ол ло тарыйын билип ийер эди.

Јыраның ары јанынаң ийт чыга конды, бичиктерди тийбеди, азыкты дезе ажырып ийди.

Нина ойто келеле, отурып ыйлады. Јок! Ийт јип салган азыкты кысканган эмес. Агаштардың бажында кучыйактар сўрекей јакшы кожоңдошкон. Нинаның јўреги дезе сўрекей сыстап турды: Нинага айдары јок уйатту болды.

А. Гайдар.

Сурактар.

1. Ўренетен өйдө Нина нениң учун агаштың ортозында болды?
2. Ондо ол кемле тушташты?
3. Кичинек уулчак урокко нениң учун соңгоды?
4. Агаштың ортозында балдарла не болды?
5. Нина нениң учун ыйлады?

Турумкай Юн Су.

(Кыдат албатының чөрчөги.)

Бир тушта Юн Су деп кичинек уулчак јуртаган. Оның адазы јада калган. Ол энезиле экў артқан. Олор јокту јаткан, туразының ичинде не де јок болгон. Кезикте бир ууш рис те табылбайтан.

Юн Суның ўренер јажы јетти, је ондо бичиирге керектў чаазын да, тушь та, кисточка да јок болгон. Андый да болзо, Юн Су кату сананып алды: «Ўренерим!»

Эртезинде ол бай айылдажына барала, айтты:

— Слер айылда иштейтен јалчы бедреп турганаар деп укқам. Мени алзаар! Мениң јажым ас, онызы чын, је мен көп неме сурабай јадым: слердиң уулдараар канайда ўренип тур-

ганын каа-јаа көрөргө јөп берзегөр, меге өскө неме керек јок болор.

Бай кижи јалы јок јалчы келгенине сүүне берди. Ол јөпсинди.

Юн Су байдың айылында эртен турадаң ала энгирге јетире иштеп турды. Бастыра кирлү ле уур ишти ого эдерге келижип турды. Је Юн Су ээзиниң балдары үренип турган бичикти каа-јаа көрүп турар аргалу болды. Кезикте дезе ол бастыра урокты да угуп турды: үредүчи келгенде, Юн Су толукка кирелe, јажынып алатан. Анайда ла угуп отуратан.

Бир јылдың бажында ол сөстөрди бойы кычырар болды. Је бир түбек — бичип билбес! Бичиирге чаазын јок болгон. Эмди канайдар деп, Юн Су сананып турала, канайдар аргазын таап алды.

Юн Су энезиле экү кичинек турада сыраңай талайдың јанында јуртаган. Чакпындар талайдың јука кумагын кере түжүне јылмай согуп турдылар. Юн Су узун агаш алып алала, талайдың јаказына келди. Сөсти кумакка түрген бичип йди. Чакпын түрүлип келеле, ончозын јунуп барды. База ла бичип

ийди — экинчи чакпын оны база јунуп барды. Ол анайда кисточка да, чаазын да јокко канча ла кире бичиир аргалу болгон.

Је эмди ого бичиктер керек болды.

Бир катап Юн Су бойыныҥ бай ээзине јууктап келеле, айтты:

— Мен слерге јал јокко иштегем. Эмди мен јал сурааргa турум. Је слер меге бичиктер кычырарга јöп беретен болзоор, мен слерге база бир јыл иштеерим.

Ээзи, андый астамду јалчыдаҥ айрылбаска, јöпсинди. Эмди Юн Суда бичиктер бар болды.

Кыш јууктап клееткен. Күндер кыскара берген. Юн Су карангуй киргенче иштеп турды. Түш ого јетпес болды. Юн Су лампага уратан сарју да садып алар аргазы јок сүреен јокту болгон. Је ол јана баспай ла турды. Айдыҥ түнде ол айдыҥ јарыгына кычырып ла бичип туратан. Ай јок болгондо, Юн Су өлöҥниҥ ортозынаҥ түнде јаркындалып туратан коҥустарды јууп алала, бамбук агашка јапшырып алатан. Турумкай Юн Су түнде тирү коҥустардыҥ јарыгына кычырып ла турды.

Көп јылдар öткöн. Юн Су бойыныҥ амадузына јетти — ол улу ученый боло берди. Кичинек јокту Юн Суныҥ турумкайын улус эмди де эске алынып јүрет.

Суралтар.

1. Юн Су бай айылдажына ненин учун јалы јок јалчы болуп алды?
2. Уулчак канайып иштеди?
3. Ол кычырарга канайып üренди?
4. Неге бичип üренди?
5. Экинчи јыл иштегени учун Юн Су ээзинеҥ кандый јал сурады?
6. Кышкы энгирлерде кычырарга ла бичиирге, Юн Су нени сананып тапты?
7. Юн Суга улу ученый болорго не болушты?
8. Китайда јаҥ капиталисттердиҥ колында болор тушта анда байлардыҥ ла јоктулардыҥ јүрүми керегинде нени билип алдыгар?
9. Китайдыҥ иштеп турган албатызыныҥ јүрүми эмди канайып кубулды?

Эненинг кожоңы.

Ай көзнөктөң јалтырап,
туранын ичин јарыдат.
Энези уулын кабайлап,
эркеледип кожоңдойт:
«Уйукта, уулым, уйукта,
улус терең уйкуда.
Карыксынып ыйлаба,
кару энең јанында.
Сенинг амыр уйкуңды
сергек черүбис корулайт.
Сенинг јаш јүрүминди
Төрөлис кичееп быжулайт.
Уйукта, уулым, уйукта,
улус терең уйкуда.
Карыксынып ыйлаба,
кару энең јанында».

Л. Кокышев.

Энези.

I.

Энезин байрамла уткыырга, сегизинчи мартта Витя Ерошин эрте турды. Је энези фабрикага јүре бертир.

Витя бир туштa анда болгон, энези канайда иштеп турганын көргөн. Энези јаан станоктың јанында турган. Станокты сындай учуктар чөйилип барган. Витяның энези олорды ажарулу ајыктап турпан. Кажы бир учук үзүле берзе, энези оны, сырангай билдирбес эдип, түрген буулаштырып ийет.

«Алдырбас, школдың кийининде де уткыгайым» — деп, Витя сананды. Ол ажанып алала, тышкары чыкты. Јаскы күн болгон. Кар јаңыс ла көлөткө јерлерде јаткан. Витя сүүнип турды: удабас јай келер, каникул болор!..

Школдо ол Кира Петровна үредүчизин үй улустың байрамыла уткыды.

Үредүчи «быйан болзын» дейле, бастыра класска табельдер үледи.

Витя јука бичигешти јалтанчылу ачты. Је ол ине! Нургулай үчтер ле үчтер. Орус тилле дезе јаан эки турды.

Витя бажын салактадып ийди. Кира Петровна айтты:

— Кичеенер керек, Ерошин!

Витя колыла јаңып ийди. Эмди незин кичеенетен! Ол табелин сумказына сугуп алды. Уроктор божогон кийининде, сумказын алала, јанып ийди.

Ол јүк арайдаң ла базып браатты. Энезиле туштажар өйди канча ла кире узадарга турды. Табель энезине јарабазын ол билип турган. Энези кату кижи болгон. Бойы ол сүрекей јакшы иштеген, уулы да јакшы иштезин деп күүнзеп турган.

II.

Витя канайда да араай баскан болзо, је учы-учында јанып келди. Энези үйде болгон. Ол уулын сүүнчилү уткыды.

— Јакшы ба, Витя! Эненди үй улустың байрамыла не уткыбай турың?

— Уткып турум! — деп, бүркүлип калган Витя айтты.

— Быйан болзын! Сен не кунугып калган?

— Јок, тегин ле!

— Табелиңди не көргүспейдиң? Энеңе үй улустың күнине кандый сыйлар белетеп салдың?

— Кандый да эмес!.. Көргүзер неме јок!..

— Канайда јок болотон?

— Анайда ла!.. Кира Петровна отметкаларды јастыра тургузып салган!

— Јастыра дегени не? — деп, энези чугулдана берди. — Табелиңди бер капшаай!

Витя сумказында узак бедренди. Учы-учында табельди энезине алып берди. Энези јукачак бичигешти алала, уулы јаар кату көрди.

— Сен не, Виктор, бастыра јылдың туркунына ўчтерге ле экилерге минип алып јўретең бе?

— J-јок — деп, Витя ўнденди.

— Ол ине — јок! А бу не? Эш немеге јарабас кылык! Бистиң өбөкөбисти ле уйатка тўжўрип јадың! — деп, энези чугулданып айтты.

Анайда айтканына Витя нениң де учун анчадала тың өөркөди.

— Кемди де уйатка тўжўрбей јадым...

— Јок, уйатка тўжўрип јадың! Бистиң өбөкөбис — Ерошиндер — тоомјылу өбөкө, сен дезе уйатка тўжўрип јадың!

— Анайда айтпа, онон өскө јўре бererим — деп, Витя айтты.

— Кайдаар баратаң?

— Кайдаар баратанын билерим. Јўре bererим — божогоны ла ол!

III.

Витя коридорго чыга коноло, тонын ла бөрўгин кадуданг алып, тышкары чыга јўгўрди.

Көрўнген ле јер јаар ууланып басты. Культураның ла амыраштың районный паркына келгенин ол бойы да билбей калды. Ол јыңылаарга бейин арай ла кўнўң эмес келип туратан. Је эмди јыңылайтан јер јок болгон. Тош кайылып калган.

«Ўй улустың телекейлик кўни эзендик болзын!» деп бичиген кызыл бөс јолды кечире тартылган эмтир. Парктың ортозында кызыл бөслө кееркедип салган јаан доско турды. Оның ўстўнде мындый сөстөр болды:

«Бистиң районның эң артык улустары».

Витя доского јууктап келди. Ондо көп фотографиялар болгон. Кенетийин Витяга таныш кижи бар деп билдирди. Ол лаптап көрди. Јаан кату көстөр, эмеш јуурып алган кабактар, арчуул... Энезине сўрекей јўзўндеш! Акырзаар да, бу энези эмес

пе! Је, чындап та, бу оның энези! Оның энези! Бичиги бу: «Эң артык ишчи Евдокия Ерошина».

Витя энезиниң портрединең көс албай турды. Одўп бралган кандый да кижи фотографияларды ајыктай берди. Витя, чыдажып болбой, айтты:

— Көрўп туругар ба... бу Евдокия Ерошина, мениң энем!

— Чын дезең! Јўзўндеш! Сўреен эмтириң, уулым, уткып турум — деп, ол кижи айтты.

— Мен не сўреен болотом? Сўреен кижи — энем ине — деп, Витя сананды, је андый да болзо, оның санаазына сўрекей јакшы болды.

Ол досконың јанында узак турды. Кандый бир кижи јуук-тай базып ла келгенде, Витя айдып турды:

— Көрзөөр дө, туку анда... Евдокия Ерошина... Ол мениң энем.

Улус ого сўўнчилў кўлўмзиренип, оны уткып турдылар.

Витя энезиниң портрединең көзин алып болбой турды. Ого мында, паркта, энезин көрөргө сўреен кайкамчылу болгон.

Карангуй кире берди, Витя ол ло туштa јанды.

— Келдиң бе, экиденең айрылбас уул! — деп, энези айтты,

— Келдим! — деп, Витя каруузын берди. Ол унчукпай эмеш турды, онон айтты: — Эне, сен көрдиң бе?

— Кемди?

Витя чокумдада айтты:

— Эң артык ишчини Евдокия Ерошинаны!

— Кайда? — деп, энези јаан үнденип сурады.

— Анда, паркта... Барыалы!

Витя энезин кийиндирип алала, парк јаар баштады. Карангуй түн кирип калган, је фонарь районның эң артык улустарының портреттери турган досконы јакшы јарыдып турды.

Энези бойының портредин кайкап көрүп турды. Витя дезе энезиниң колын алала, араай айтты:

— Эне, сен сананба... Мен уйатка түжүрбезим... мен онгдонорым. Көрөриң де!

— Кем јок, уулым! Кем јок! — деп, энези айтты.

Энези Витяны кучактап алала, көскө көрүнбес учукты буулап турган чылап, сабарларын кыймыктадып ийди.

Я. Тайц.

Суракгар.

1. Витя энезин неле ачындырды?
2. Витя баштап тарыйын табельдеги отметкаларды кандый күүндү көрди?
3. Ол отличник эмези учун ого качан анчадала уйатту болды?
4. Үй улустың телекейлик күнинде фабрика эң артык ишчилерин канайда темдектеди?
5. Витя энезине кандый сөс берди?

Эне.

Кара чачы кажайып,
јаш јажаган Јинјилей.
Канча бала чыдадып,
эр јетирген Јинјилей.

Амыр, соот јогынаң
көп иштеген сен, эне,
јаш баланы азыраган,
комудал билбес сен, эне.

Ч. Чунижеков.

Огурчындар.

I.

Бир катап Павлик Котьканы балык тударга бойыла кожо суунын јанына апарды. Је ол күн олордо ырыс јок болгон. Балык чек тиштебей турган. Энгирде дезе олор колхоздын маалазына киреле, кармандарына толтыра огурчындар үзүп алгандар. Колхоздын каруулчыгы олорды көрүп ийеле, сыгырткыжыла сыгыра берди. Олор онон казалаткан ла! Өскө улустын маалазына киргени учун ого үйде једижер болор деп, Павлик јүгүрип браадала, сананды. Ол бойынын огурчындарын Котькага берип ийди.

Котька айылына сүүнчилү једип келди.

— Эне, мен сеге огурчындар экелгем!

Энези көрөр болзо, оның кармандарында толтыра огурчындар, койынында база огурчындар јадат, ого үзеери колдорында эки јаан огурчын.

— Кайдаң алдың? — деп, энези сурады.

— Мааладаң.

— Кемниң маалазынаң?

— Анда, суунын јанында, колхоздын маалазынаң.

— Сеге кем берди?

— Кем де эмес, мен бойым үзүп алгам.

— Айдарда, уурдап алдың ба?

— Јок, уурдабагам, тегин ле үзүп алгам... Павлик алган, меге дезе јарабас па? Је, мен де алып алгам.

Котька кармандарынаң огурчындарды чыгарып турды.

— Акыр, акыр! Чыгарба! — деп, энези айтты.

— Ненинг учун?

— Эмди ле олорды кайра апар!

— Мен олорды кайдаар апаратам? Олор грядкада öскүлеген, мен дезе ўзўп алгам. Эмди олор тўнгей ле öспöс ине.

— Кем јок, апарала, ол ок огурчын ўскен грядкага салып койорынг.

— Андый болзо, мен олорды чачып ийерим!

— Јок, чачпазынг! Сен олорды отургуспаганг, öскўрбегенг — чачарга да сенде тап јок.

Котька ыйлай берди.

— Анда каруулчык бар. Ол биске сыгырган, бис дезе кача бергенис.

— Көрўп туруң ба, нени эдип јадыгар! Ол слерди тудуп алган болзо, канайдар эдигер?

— Ол биске једижип болбос эди, ол карган таадак ине.

— Је сеге канайып уйат эмес! — деп, энези айдат. — Ол огурчындар учун таадак каруузына турып јат ине. Огурчындар јоголгонын билгилеп алза, таадак бурулу дешкилеер. Јакшы болор бо?

Энези огурчындарды ойто Котьканынг кармандарына салып тура берди. Котька онынг колдорынаң божонорго албаданып, кыйтырып турды:

— Мен барбазым! Таадакта мылтык бар. Ол адар, мени öлтўрип койор.

— Уулым уурчы болгончо, менде торт уул јок болзын!

— Је, менле кожо барзаң, эне! Карангуй кире берген, мен коркып јадым!

— Аларга дезе коркыбадынг ба?

Энези Котькага онынг кармандарына батпаган эки огурчынды туттурып береле, бойын эжиктең чыгарып салды.

— Бар, огурчындарды апар эмезе айылынаң чек јўре бер.

II.

Котька бурылала, оромло күүн-күч јок базып барды. Торт карангуй болгон.

«Огурчындарды мында ла, ырынтыга, таштап ийерим, апарып салдым деерим» — деп, Котька сананып алала, эбиреде ајыктады. — Јок, апарып берерим. Кем-кем көрүп ийзе, мен учун таадакка једижер.

Ол ыйлап браатты. Ого коркушту болгон.

«Павликке јакшы — деп, Котька сананды. — Ол меге огурчындарын берип ийген, бойы дезе үйде отурып јат. Ого, байла, коркынчылу эмес болор!»

Ол деремнеден чыгала, јалангла барды. Эбиреде бир де тынде неме јок. Малаага канайып јеткенин Котька коркыганынан улам билбей турган. Каруулчыкты көрүп ийеле, чеденнин јанында токтой түшти. Там ла тынгыда ыйлап турды. Каруулчык ого јууктада базып келди.

— Сен не ыйлап турун? — деп сурады.

— Ой былар, мен огурчындарды ойто экелгем.

— Кандый огурчындарды?

— Бис Павликле экү үскен огурчындарды. Энем апарып берзин деген.

— Э-э, ол кандый керек! — деп, каруулчык кайкады. — Мен слерге сыгырдым ине, слер дезе огурчындарды анда да јок үзүп алганаар!.. Коомой! Сени, байла, Павлик үретken болор?

— Ол үскен, мен де үскем.

— Сен оныла, Павликле, најылашпай јүр. Је, көр, база анайып кылынба! Огурчындарды бейин бereле, айылына јан.

Котька огурчындарды кармандарынан чыгарала, олорды грядканын үстүне чебер салып койды.

— Је, ончозы ба, јок по? — деп, таадак сурады.

— Јок... бирүзи јетпей јат! — деп, Котька каруузын бereле, катап ла ыйлай берди.

— Нениң учун јетпей јат?

— Ой былар, мен бир огурчынды јолой јип салгам. Эмди не болгой не?

— Је, не болор! — деп, таадак айтты. — Бир де неме болбос. Јип салган, је андый ла болгой!

— Огурчын јылыйган учун слерге не де болбос по?

— Көрзөң, кандый керек! — деп, таадак каткырынды. — Јок, бир огурчын учун не де болбос. Сен арткандарын экелип бербеген болзоң, ол тушта једижер эди, эмди дезе јок.

III.

Котька айылына јүгүрди. Оноң кенетийин токтой түжеле, ыраактаң кыйгырды:

— Ой былар, ой былар!

— Је, база не болды?

— Мен јип койгон огурчын канайда бодолор — мен оны уурдап алгам ба эмезе јок по?

— Гм... бот база кандый неме! Је, канайдар, уурдабаган да болгой.

— А канайда?

— Је, мен сеге оны сыйлап бергем деп бодогойым.

— Быйан болзын, былар! Мен барайын.

— Бар, бар, уулым!

Котька јаланғла јуукаңы ажыра, оның кийининде суучакты кечире салган кемирүле бар јок күчиле јүгүрди, оноң менгдебей, деремненинг оромыла барды. Оның санаазы јарык болды.

«Энем адама ла айтпайтан болзо! — деп, ол сананды. — Је, кем јок, мен оны сураарым — ол айтпас. Оның кийининде мен кандый бир јакшы-јакшы неме эделе, ончозын бойым куучындап бererim, ол тушта адам да чугулданбас».

Н. Носов.

Суraктар ла јакылта.

1. Уулчактар колхозтың маалазына ненинг учун кирдилер? Олор анда нени эттилер?

2. Павлик бойының огурчындарын нениң учун Котькага берип ийди?

3. Котька огурчындарды кайдаар экелди?

4. Уулының таап экелгенин энези канайда көрди?

5. Котька таадакка огурчындарды кайра апарарга нениң учун коркып, ыйлап турган?

6. Таадакла ол не керегинде куучындашты? Таадак ого кандый јöп-сүме айдып берди?

7. Котька таадакка не учун быйанын јетирди?

8. Јанып клееделе, уулчак неге сүүнип турды? Не керегинде јүрексип турды?

9. Бойының бурузын түзедерге, ол кандый сöс берди?

10. Бу куучында слерге кем јарайт? Нениң учун?

11. Куучынды рольдорло кычырыгар.

Адазы ла уулы.

(К. Станюкевичтиң бичигени аайынча.)

I.

Бир керепте он эки јашту уулчакты, матростың уулын, ончо улус сүүген. Адазы оны бойының ижине üредип алган, уулчак керептеги ишти јаан матростоң до коомой эмес билип турган. Ол кармактанып, мачтаның сыранай ла учына јетире чыгарга билетен. Керептиң јайканганынаң да, јотконнон до корқыбайтан, эжингенде дезе торт ло балыктый. Матростор оны «бистиң кичинек талайчыбыс» деп адагылайтан.

Бир катап керепте јеткер болгон: кичинек кызычак талайга јыгылган. Уулчактың адазы оны ончо улустаң озо көрүп ийеле, кызычакты аргадаарга тап этти. Толкулар кызычактың üстүнде качан ок тудужа берген, је матрос чöнöлö, кызычакты чыгарып алган.

Бу öйдиң туркунына кереп ичкери јүре берген, матроско ыраак јерди эжинип öдöр керек болгон.

Ол керептең ыраак јок болордо, кенетийин керепте: «Акула!» — деп кыйгы угулды. Коркушту неме толкулардың орто-

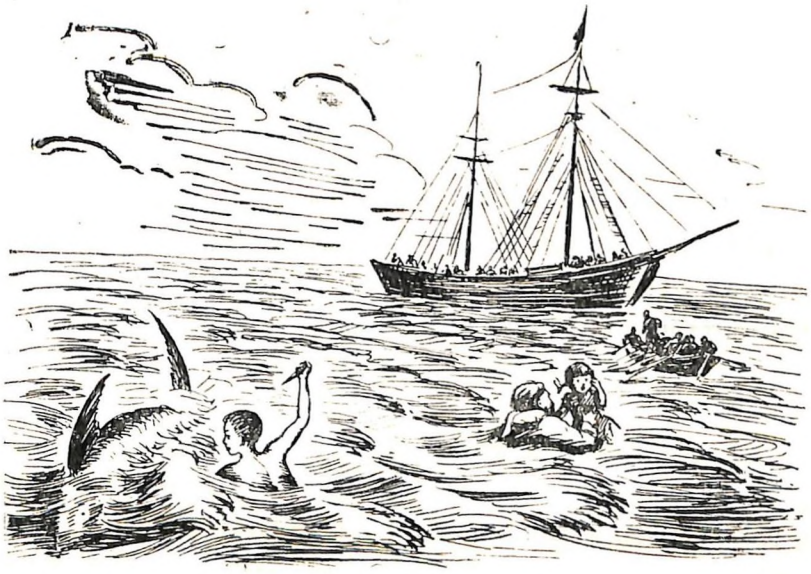
зынаҥ чыга коноло, кижи јаар јӱпкӱп барды. Керептеги ончо улус коркыганынаҥ кыймык та јок тургулады: матростыҥ ла кызычактыҥ јӱрӱми сыранай јеткердиҥ алдында болгон.

II.

Је кенетийин кандый да кайкамчылу неме боло берди: акула кенетийин тырлаҥдап, тескери бурылды, оны эбиреде суу кандала берген: акуланы кем де шыркалап ийген.

«Ол бистиҥ кичинек талайчыбыс!» — деп, матростор кыйгырышты. Чындап та, ол уулчак болтыр. Адазы јеткердиҥ алдында болганын көрӱп ийеле, ол сууга калып, акулага эжинип једеле, оныҥ ичине курч бычакла сайып ийген эмтир.

Шыркалаткан акула уулчактыҥ кийининеҥ тап этти, уулчак дезе, онча улусты аланҥ кайкадып, керептеҥ туура эжинип барды. «Кайра, кайра!» — деп, ого матростор кыйгырыжып турды. Је оныҥ адазы ла кызычак керептиҥ ӱстӱне чыкканын көрбӧгӧнчӧ, уулчак кайра бурылбаган. Јӱк ле оныҥ кийининде уулчак, акуладаҥ эптӱ коруланып, кереп јаар эжинип барган.

Акуланы ичине бычакла база бир катап сайып ийеле, ол керептең таштаган армакчыдаң тудунып алды. База бир канча минуттың бажында уулчак керептиң үстүнде болды.

«Сен баштап тарыйын ненинг учун керептең туура эжинип бардың?» — деп уулчактаң сурап турдылар. — «Акула менинг кийинимнең сүрүшсин деп, адам дезе ол өйдө јеткерденг айрылзын деп эдерге тургам» — деп, јалтанбас уулчак каруузын берди.

Суракtар.

1. Уулчакты ненинг учун ончо улус сүүп турган?
2. Бир катап керепте не болды?
3. Јеткер туштa уулчак бойын канайып тутты?
4. Уулчак адазына кандый күүндү болгон?

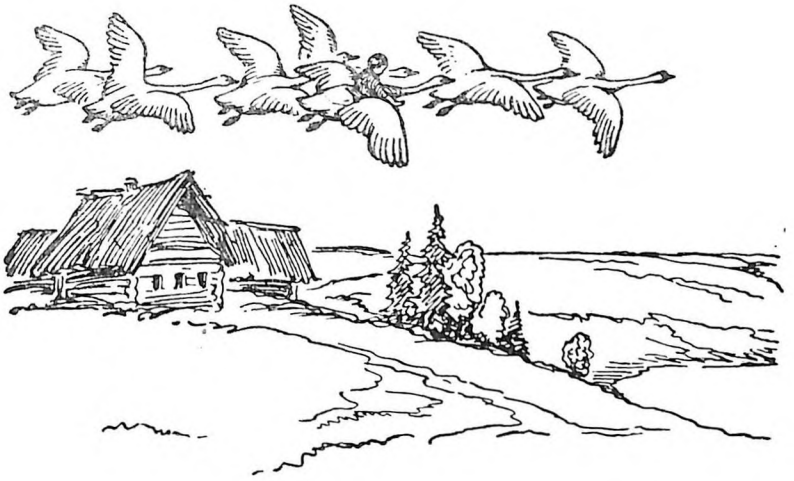
Кастар.

(Албатының чөрчөги.)

I.

Карган өбөгөн лө эмеген јуртаган; олордо кызычак ла кичинек уулчак бар болгон. Каргандар городко барып келерге шыйдынып, кызычагына јакыган: «Бис городко барып келерге турубыс, балам, сеге өтпөк экелерис, плат садып берерис, сен дезе керсү бол, карындажынгды чеберле, эжиктең ырап, кайдаар да барба». Каргандар јүре берген; кызычак карындажын көзнөк алдында өлөңнинг үстүне отургузала, бойы оромго чыгып, узак ойноп јүрген. Кастар учуп келеле, уулчакты канадына отургузып, апарган.

Кызычак јүгүрип келеле, көрзө — карындажы јок! Ары-бери јүгүрди — јок! Кызычак карындажын кыйгырган, кыйгырган, је онын үни угулбаган. Ак јаланга јүгүрип барган; ыраакта бир үүр кастар кезек өйгө көрүнип турала, агаштың ары

јаны јаар ырап, көрүнбей барган. «Карындажымды кастар апарган болор!» — деп, кызычак сананала, кастардың кийининең јүгүрген.

II.

Кызычак јүгүрип браадала, көрзө — јолдо печке туру. «Печке, печке, кастар кайдаар учуп барды, айтсаң?» — деп, кызычак сураган. «Мениң арыш теертпегимди јизең, айдарым» — деп, печке айткан. «Мениң адамда буудайдың да теертпеги түгезе јиилбей јат» — деп айдала, кызычак онон ары јүгүрген.

Кызычак онон ары јүгүрип браадала, көрзө — яблоня туру. «Яблоня, яблоня, кастар кайдаар учуп барды?» — деп сурады. «Мениң яблокомды јизең, айдарым — деп, яблоня айткан. «Мениң адамның садында да өзүп турган яблоняның яблоколоры јиилбей јат» — деп, кызычак айдала, онон ары јүгүре берген.

Кызычак јүгүрип браадала, көрзө: кисель јаратту ак сүт суу агып јаткан. «Кисель јаратту ак сүт суу, кастар кайдаар учуп барды, айтсаң?» — деп, кызычак сураган. «Сүттү киселимди јизең, айдарым» — деп, суу айткан. «Мениң адамда каймак та јиилбей јат!» — деп айдала, кызычак онон ары јүгүрген.

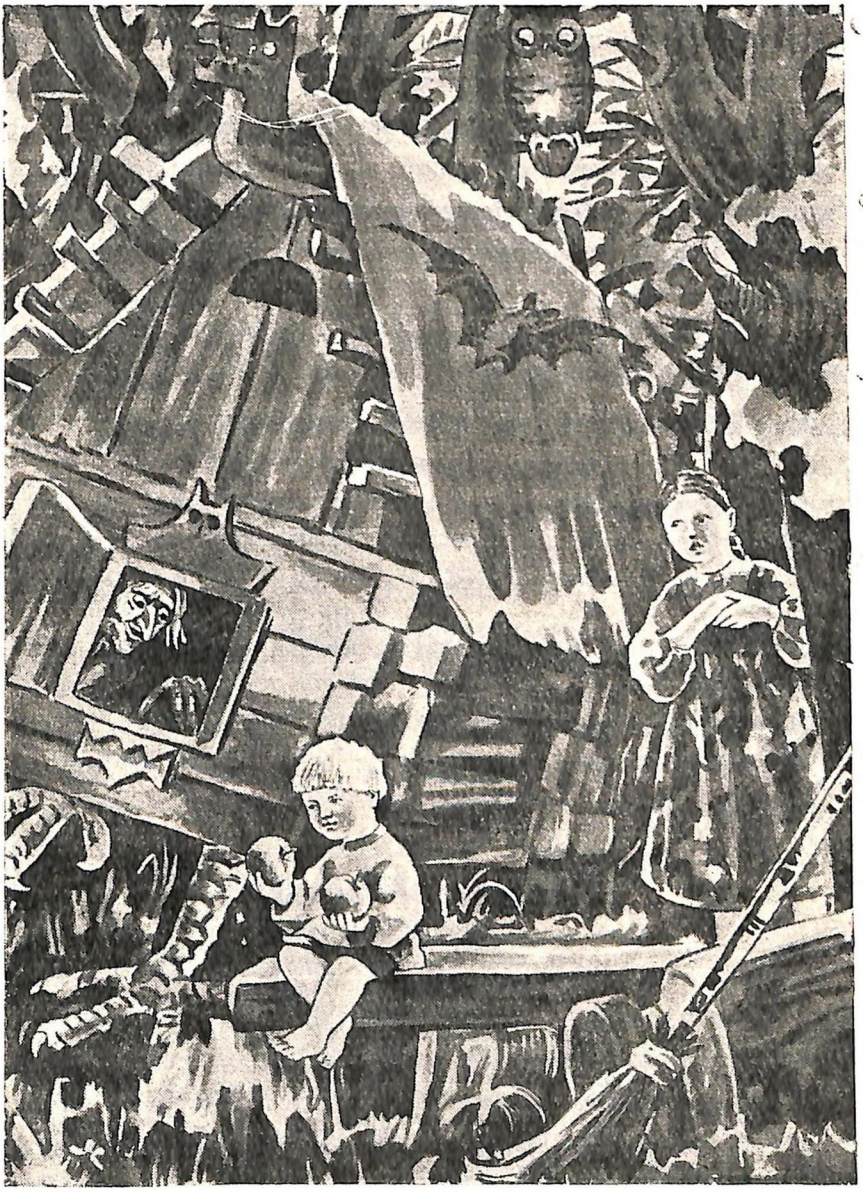
III.

Ёж аңычак јолукпаган болзо, кызычак узак јүгүрер эди. Кызычак оны ийде саларга турала, кадаар болор деп коркыйла, тийбеди, оның кийининде сурады: «Ёжик, ёжик, кастар кайдаар учуп барды?» Ёжик јолды айдып берди. Кызычак јолло јүгүрип браадала, көрзө — куш бутту турачак туру, ол турачак ары-бери бурылып турган, оның ичинде сөөк бутту алмыс эмеген отурган, көзнөктиң јанында тактада алтын яблоколо ойноп, кызычактың карындажы отурган. Кызычак көзнөк јаар өңөлөп келеле, карындажын тудуп алып, айылы јаар јүгүрген, алмыс эмеген дезе көрөлө, кастарын кычырып, кызычакка једишсин деп ийген.

Кызычак јүгүрип браадарда, кастар ого арай ла једишпей турган. Кайдаар јажынар? Кисель јаратту сүт сууга једип келеле, айтты: — «Суучак, көөркийим, јажырзаң мени!» — «Мениң сүттү киселимнең јизең» — деп, суу айтты. Кызычак сүттү кисельдең јип алды, ол туштa суучак кызычакты бойыныг кайыр јарадыныг алдына јажырып саларда, кастар көндүре уча берген.

Кызычак јарат алдынаң чыгала, оноң ары јүгүрген, кастар дезе оны көрөлө, кийининең база ла сүрүшкен. Кызычак эмди нени эдер? Яблоняга јүгүрип келеле, сурады: «Яблоня, көөркий, јажырзаң мени!» — «Мениң яблокомноң јизең, јажырарым» — деп, яблоня айткан. Арга јокто кызычак бир яблоконы јиген. Яблоня бойыныг бүриле оны јаап ийерде, кастар көндүре уча берген.

Кызычак яблоняныг төзинең чыгала, айылы јаар јүгүрген. Јүгүрип браадарда, кастар база ла оны көрүп ийеле, кийининең сүрүшкен. Канаттарын кызычактың бажының үстүнде талбангдадып, арай ла једишпей турган. Кызычак печкеге арайдаң ла једеле, суранды: «Эне, печке, јажыр мени!» — «Мениң арыш теертпегимди јизең, јажырарым» — деп, печке айткан. Кызычак арыш теертпекти түрген јийле, печкениң ичине јажынып алпан: кастар көндүре уча берген.

Куш бутту турачак туру, ары-бери бурылат...

Кызычак печкенинг ичинен чыгала, айылы јаар тыг јўгўрген. Кастар кызычакты көрөлө, база ла кийининен сўрўшкен. Кастар једижип келеле, канадыла јўзине согуп, баланы кызычактың колынаг арай-арай ушта сокпой турган; је кызычактың туразы јуук болгон. Кызычак турага кире коноло, эжигин ле көзнөгин јаап алган. Кастар туранын үстүнде айланыжып, кыйгырыжып, бир де неме јогынаг алмыс эмеген јаар уча берген.

Карган эмеген, өбөгөн јанып келеле, көрзө — уулчак үйде, эзен-амыр эмтир; олор кызычакка өтпөгөш лө пладычак сыйлап берген.

Суракtар ла јакылталар.

1. Чөрчөктинг кажы јери слерге анчадала јилбүлү деп угулды?
2. Городко бararда, кызычакка ада-энези нени јакыган?
3. Кызычак карындажын неннинг учун корулап болбоды?
4. Чөрчөктө ол керегинде канайда айдылганын кычырып беригер.
5. Кызычак карындажын бедреерде, печкеле, яблоняла, суула канайда эрмектешкен?
6. Кастар кызычакка једип браадарда, печкеле, яблоняла, суула ол канайда эрмектешкен?
7. Бу чөрчөк неге үредет?
8. Чөрчөкти рольдорло кычырыгар.

Тармалу сöс.

I.

Узун буурыл сагалду өбөгөн тактада отурып, зонтигиле кумакка нени де јурады.

— Эмеш ары отурыгар — деп, ого Павлик айдала, тактанын кырына отурып алды.

Өбөгөн тактанын учын јайладып береле, уулчактың кызарып калган чугулду чырайы јаар көрөлө, сурады:

— Сенле не-не болды ба?

— Болзо болгой ло! Слердиҥ не керегеер бар? — деп, Павлик кылчас этти.

— Мениҥ керегим јок. Је сен бу јаҥы ла кемле де өөркөжип, ыйлап, кыйгырып турганг...

— Је карын! — деп, уулчак чугулду айтты. — Мен удабас айылымнаҥ торт качып јүре бererим!

— Кача береринг бе?

— Кача бererим! Јаҥыс Ленка да керегинде качарым. — Павлик јудруктарын түүнип алды. — Мен оны јаҥы арай ла токпоктобогом! Ондо будуктар көп, меге дезе бирүзин де бербес!

— Бербей јат па? Је, ого болуп качарпа јарабас.

— Јаҥыс ла ого болуп эмес. Јаанам мени бир ле морковка учун арчуулла сабап-сабап, кухнядаҥ чыгара сүрген...

Павлик тарынганына ыйламзырай берди.

— Кем јок! Бирүзи адылар, экинчизи карузыыр — деп, өбөгөн айтты.

— Бир де кижи меге карузыбай јат! — деп, Павлик кыйгырды. — Агам кемеле јүзүп бararга јат, мени дезе кожо албай јат. «Мени кожо алзаҥ, албазаҥ да, мен сенеҥ айрылбазым, кайыктарыҥды апарарым, кемеге албаданып киреrим!» — деп, ого айдып јадым.

Павлик тактага јудругыла согуп ийди. Кенетийин унчукпай барды.

— Сени аганг нениҥ учун кожо албайт?

— Слер мени не шылап туругар?

Өбөгөн узун сагалын сыймап ийди.

— Мен сеге болужайын деп турум. Тармалу андый бир сөс бар.

Павлик лаптап угарга, оозын ачып алды.

— Мен сеге ол сөсти айдып берейин. Је ундыба: ол сөсти араай айдар керек, айдар тужунда эрмектежип турган кижиниҥ көзине чике көрөр керек. Ундыба — кижиниҥ көзине чике көрүп, араай айт...

— Ол кандый сöс?

Öбöгöн уулчактың кулагына энчейди. Оның јымжак сагалы Павликтиң јаагына табарды. Ол нени де шымыранала, учында тың айтты:

— Бу тармалу сöс. Је бу сöсти канайып айдатанын ундыба.

— Је айдып көрöйин, мен эмди ле айдып көрöрим — деп, Павлик каткырынды.

Ол туруп чыгала, айылы јаар јүгүре берди.

II.

Лена столдың јанында јурап отурган. Оның јанында јажыл, көк, кызыл будуктар јатты.

Ол Павликти көргöн лö бойынча, будуктарын кабыра тудуп, колыла јаап алды.

«Öбöгöн мекелеп салган — деп, уулчак кыртыштанып сананды. — Тармалу сöс мындый балага неме болор бо!..»

Павлик эјезине тууразынаң јууктай базып келеле, јеңинең тартты. Эјези кайра көрди. Ол тужунда Павлик оның көзине чиже көрүп, араай айтты:

— Лена... пожалуйста... будуктарынның бирўзин меге берзең.

Лена көзин јаанада ачты. Сабарлары тўзелип, колын столдоң тўжўреле, кемзинип сурады:

— Сеге кандый карандаш керек?

— Меге јажылын — деп, Павлик јалтанып айтты.

Ол будукты колына алып, туранын ичиле ары-бери базып јўреле, эјезине ойто берип ийди. Будук ого керек те јок болгон. Ол тармалу сöс лö керегинде сананып јўрди.

III.

«Јаанама барып көрöйин. Ол калаш бижырып јат. Чыгара сўрер бе, јок по?»

Павлик кухнянын эжигин ачты.

Карган эмеген сковородадаң изў пирожоктор алып турды.

Уулчак ого јўгўрип келеле, эки колыла јааназынын кызарып, јуурылып калган јўзин бойы јаар бурып, көзиле чике көрўп, шымыранды:

— Пожалуйста... ол пирожоктоң меге бир болчок берзең.

Јааназынын сыны тўзеле берди.

Тармалу сöс карган эмегеннинг јуурылып калган јўзинде, көзинде, кўлўмзиренгенинде јаркындала берди...

— Изўзинең... изўзинең јиир кўўнинг келди бе, балам! — деп айдып, пирожоктын эң артыгын талдап, уулчакка берди.

Павлик сўўнген бойынча секирип ийеле, јааназын эки јаагына окшоды.

«Тармачы! Тармачы!» — деп, ол öбögön керегинде сананды.

IV.

Ажанар туштa Павлик тым болуп, агазынын айткан кажыла сöзин лаптап угуп отурган. Агазы кемелў јўзўп барарым деп айдарда, Павлик колын агазынын ийинине салала, араай сурaнды:

— Пожалуйста, мени бойынгла кожо алзаң.

Столдо отурган улус онызын угала, ончозы унчукпай барды. Агазы кабагын өрө көдүрип, күлүмзиренди.

— Кожо алзаң. Сеге уур ба? — деп, эјези кенетийин айтты.

— Нениң учун албайтан, кожо апарбай — деп, јааназы күлүмзиренип айтты.

— Пожалуйста — деп, Павлик такып айтты.

Агазы тың каткырала, Павликтиң ийинине алаканыла таптап, онын чачын атрайта сыймап ийди.

— Адаң ла јорукчы бол! Је кем јок, шыйдын!

«Болушты! База ла болушты!»

Павлик столдоң чыга коноло, тышкары јүгүрди. Је скверде[1] өбөгөн јок болгон. Отурган тактазы ээн арткан, кумактың үстүнде јарты јок темдектери ле артып калган.

В. Осеева.

Суракtар ла јакылта.

1. Павлик скверде бойын канайда туткан?
2. Өбөгөнгө ол не керегинде комудады?
3. Өбөгөн Павликке кандый јөп-сүме айдып берди?
4. Павликтиң эјези, агазы ла јааназы ого нениң учун карузыыр болды?
5. Куучынды андагы улустың ла автордың адынаң кычырыгар.

Письмолор ло газеттер салатан кайырчак.

(Куучын.)

I.

Почтальон күнүң ле эртен тура эжик токулдадатан. Ол јаан табыштаң Костя ла Валя ойгонып келетендер. Почтальон адазына газетти береле, айдып туратан:

— Слер, гражданин, кайырчак илип салатан болзогор! Кижи токулдатканда, слер укпайдыгар.

[1] Сквер — улус амыраар јаан эмес сад.

— Чын, чын — деп, адазы каруузын беретен. — Кыйалта јок... Бүгүн ле эдерим.

Је күндер өдүп ле туратан, адазы дезе кайырчак садып аларга ундып койотон.

Је бир катап адазы чаазынга ороп салган јаан неме экелген. Орогон чаазындарды ачып ийерде, Костяга ла Валяга јараш чанкыр кайырчак көрүнди. Кайырчактың темир эжигинде ак буквалырла мынайда бичип салган эмтир: «Письмолор ло газеттер салатан кайырчак».

Адазы маска алып, кайырчакты эжикке јаба кадайла, онын кийининде карманынаң кичинек сомок чыгарып, кичинек түлкүүрле чатылдадып ийеле, айтты:

— Је, балдар, түлкүүрди слердиң кемеерге берейин? «Почтаның заведующийи» кем болор?

— Мен! — деп, Костя кыйгырды.

— Мен! — деп, Валя база кыйгырды.

— Је, блаашпагар — деп, адазы айтты. — Костя јаан, түлкүүрди ого берер керек.

Кичинек јалтырууш түлкүүрди адазы Костяга берди.

II.

Костя күнүң сайын кирнестеге чыгып, кичинек түлкүүрле кичинек сомокты ачып, кайырчактаң газеттер алып туратан.

— Меге бир ле катап ачарга берзең. Бир катап түлкүүрле чатылдадарга берзең! — деп, Валя сурайтан.

— Бербезим! — Почтаның заведующийи сен эмес, мен!

Костя бойының газедин кычырарга табыланып отурып алатан, Валя дезе Костя кайырчакты бөктөөргө ундып койгон болбозын деп, тышкары чыга јүгүретен. Је Костя кайырчакты бөктөөргө качан да ундыбайтан.

Кайырчак бөктү, сомок јеринде. Ончо ло керек јакшы болуп турган. Је бир катап кирнестеде кайырчактың алдында үч толук эдип бүктеген письмо јатканын Валя көрүп ийген.

Валя письмоны алала, турага кирди.

— Костя, көрзөң дө, сен письмо түжүрип салдың!

— Анда кандый письмо?

Костя үч толукту письмоны Валяның колынаң алала, адрезин кычырды.

— Је, алдырбас, таштап ий оны!

— Таштап ий дегени не? Бу письмо ине — деп, Валя айтты.

— Письмозы письмо ло, биске келген эмес. Бистиң оромның ады Јаан Заречный, мында дезе Кичинек Заречный. Почтальон келзе, ого берип ий. Улустың письмозын айылдарына бис јетирер эмес!

III.

Қажайта тонуп калган көзнөк өткүре Валя тышкары көрүп отурды.

Қилең јолды салкын јалмай согот. Улус јыгылбаска чеберленип, ариаай брааттылар. Қарангуй кирип клеетти, почтальон дезе эмдиге јетире јок болды. Айса болзо, бүгүн ол келбес? Газеттерди бүгүн экелип берди ине.

Је канайдар? Ол Кичинек Заречныйда улус письмоны сүреен сакып турган болор, письмо дезе мында өскө улустың көзнөгинде јадыры. Бу мындый, марка јок письмолор јууданг келетен. Кижи тирү эмезе өлгөн эмезе шыркалаткан деп, бу письмодо бичилген болор. Төрөөндөри дезе ол керегинде бир де неме билбес.

Валя тонын кийип, пладын тартынып, письмоны меелейине сугуп алала, тышкары чыга јүгүрди.

IV.

Кар јааган. Салкын чыкту карды Валяга удура соккон, карангуйда кар өткүре туралардың номерлерин Валя јүк арайдаң ла танып турды.

Јаказын көдүрип алган кандый да бир кижи Валядаң сураган:

— Кемди бедреп турун, балам?

— Өрөкөн, меге бежен экинчи тура керек, билер эмежеер бе?

— Чике ле бар. Туку ол аптеканың ары јанында. Јыгылдың, чеберленип бар — бүгүн јол тайгак.

Бежен экинчи номерлү турага Валя јүк арайдаң ла једип, чеденнің уур эжигин ачты. Је сарайдың ары јанынаң кара јелбер нйт кыркырууш үнile үрүп, чыга конды. Валя тескерлейле, эжикти јаап нйди, нйттинг үрүжине кижи чыгар болор бо деп, сакып турды. Чындап та, чеденнинг ары јанында кижинин кыјырада басканы угулды.

— Анда кем? — деп, кем де сурады.

— Степановтор мында јадыры ба? — деп, Валя кыйгырды.

— Бис Степановтор. Не керек?

— Слерге письмо бар.

Эжик ачылды, јебечең фуфайкалу, кулакту јаан бөрүк кийип алган уулчак оромго чыкты.

Валя письмоны берип, колын сунды.

Үч толукту письмоны уулчак Валяның колынаң чупча сокты.

— Мыны кем экелди? — деп, ол сурады.

— Почтала алганыс.

— Сен почтальон бо?

— Јок — деп, Валя айтты. — Слердинг письмогорды бистинг кайырчакка јастыра салган. Бистинг адрес слердинг адрес ошкош, јаңыс бис Јаан Заречныйда јадырыс, слер дезе Кичинек Заречныйда. Мен слердинг письмогорды экелгеним ол.

Валя кайра бурылала, јанды.

— Быйан болзын! — деп, уулчак кийининең ары кыйгырды.

V.

Бир, эки, үч, ай өтти. Туш кижининг письмозы керегинде Валя ундып та салган.

Је бир катап Костя кайырчакты ачып, почтаны алган бойынча, адазы јаар јүтүрди.

— Ада, көрзөң, конвертте каткымчылу адрес. Оромы да бар, номер де бар, алатан кижининг өбөкөзи јок.

— Кайда, бер!

Адазы письмоны алала, кычырды: Мында, Јаан Заречный, 52-чи тура, 6-чы квартира. Кайра адреси: Кичинек Заречный, 52-чи тура, 6-чы квартира. «Бу кемге бичиген письмо болбогой?»

Адазы конвертти ачып, письмоны чыгарала, кычырды:

«Таныш эмес, кару кызычак! Менинг фронттон бичиген письмомды сен кышкыда Кичинек Заречныйга экелгенг. Сен ол тушта менинг билеме ле менинг бойыма канча кире болуш јетиргенингди сен билбей де јадынг. Менинг письмом табылбай калган болзо, бис ончобыс көп санааркаар, кунугар эдис. Јаан быйан болзын сеге. Сен јааназанг, јакшы советский кижи болорынг деп, мен бүдүп турум.

Сеге күндүзин јетирип турган кижи гвардияның старший лейтенанты М. Степанов».

Адазы письмоны чебер бүктейле, база катап конверт јаар көрди.

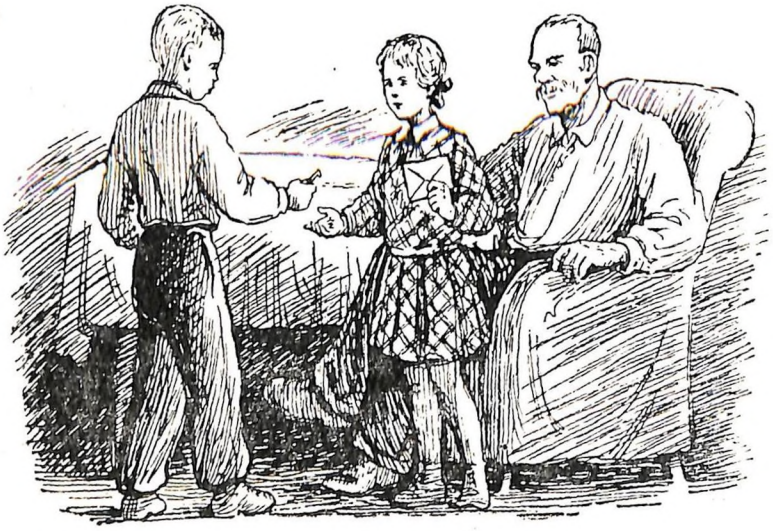
— Бу письмо кемге келди не ?— деп, ол сурады.

— Байла, меге келген болор — деп, Валя кызарып айтты.

— Кайырчакты ачып, письмолорды сен алып турунг ба?

— Јок, мен — деп, Костя айдала, база кызара берди.

Адазы Костя ла Валя јаар көрөлө, оның кийининде айтты:

— Ук, Костя, тўлкўўрди Валяга бер. Почтаны ол башкарзын.

Кичинек јалтырууш тўлкўўрди Костя арга јокто сыйынына берип ийди.

Я. Тайц.

Суракtар.

1. Почтаны башкарарга адазы кемди тургусты? Нениң учун?
2. Јаан Заречныйга кандый письмо келген?
3. Ол письмо керегинде Костя нени сананды? Валя нени сананды?
4. Кичинек Заречныйга Валя письмоны канайып јетирди?
5. Кайырчактың тўлкўўрин адазы нениң учун Валяга бердирди?

Јакылта.

Бу бажалыктар аайынча план тургузыгар:
Уч толук эдип бўктеген письмо.
Кичинек Заречныйдаң келген письмо.
Письмолор ло газеттер салатан кайырчак.
Ээзине јетирилбеген письмо керегинде кичеенгени.
Валя письмоны адрези аайынча јетиргени.
План аайынча куучындап беригер.

Людочка керегинде.

Баштапкы класстың ўренчиги Людочка школдоң јаңып клееткен. Оны јааназы ўйдешкен.

Кўн јылу болгон, Людочка, колдорыла јаңып, платьелў ле браткан.

Јааназы дезе бир колында Людочканың тонын ла калошторын, бир колында дезе бичиктерлў сумканы ла аш-курсакту каламаны апараткан.

Јолдо олор Наташага туштадылар. Наташа эзендежеле, сурады:

— Бу сен, Людочка, не јойу браадырың? Јаанаң сени нениң учун колдорына алып албас?

— Мен не, кичинек бала ба? — деп, Людочка тарыны айтты.

— Јок, сен кичинек эмезиң, је сен бойыңның колдорыңды сўрекей чеберлеп јадың. Айдарда буттарыңды нениң учун чеберлебей јадың? — деп, Наташа айтты.

В. Карасёва.

Суракгар.

1. Наташа Людочкага кандый сурак берди? Нениң учун?
2. Людочканың кылыгын слер кандый деп көрўп туругар?

Адазының болушчызы.

I.

Арыкпаев Сорко јайгы каникулда адазыла кожо колхозтың койлорын кабырарга суранып алган. Бийик туулардың ортозындагы ап-ару кей, ума јок көп чечектердиң јараш јыды, чаңкыр теңери, амыр отоп јўрген койлор — ончозы уулчакты сўўндирип, сонуркадып турган. Ол, он ўч јашту уулчак, колхозтың койлорын кабырып, адазына болужып турганын сананганда, ырыс јўрегине торт бадышпай барат!

Көп күндер өткөн. Айландыра јаткан ар-бўткен керегинде, койлордың кылык-јаңы керегинде Сорко көп солун немелер билип алган.

— Койлорды кабырары јеңил иш эмес, балам, — деп, адазы айдып туратан. — Койчыга кандый ла айалгада болорго келижет: кой оорый берзе, эмчи де болорың; айабас јанынаң кар эмезе мөндўр јаап келзе, ыжык јер тўрген таап алар керек; бөрўлерле де тўни-тўжиле тартыжарга келижет. Кандый ла учурал болуп јат!

Сорко адазының айтканын тындап угып, адазындый ок, јалтанбас, билгир койчы болорго кўўнзеп турды. Сары тангда уйкудаң туруп, чалынду өлөңниң ортозыла койлорды айдап ба-

рарпа јаш бойына күч те болзо, уулчак бир де эмеш комудабаган, бойын бек тудунган.

II.

Бир катап дезе онула мындый учурал болгон. Ол күннин алдында, энгиргери, адазы кенетийин оорый берген. Эртен тура дезе ол төжөктөн дө туруп болбогон.

— Је, уулым, койлорды одорго јаңыскан айдап баратан туруң. Эртен деремнеден улус келер, бис экүни солып ийер... — деп, адазы араай айдала, изү колыла уулының колын сыймап ийди.

— Санааркабагар, ада, мен койлорды јакшы кичееп көрөрим. Слерди уйатка түжүрбезим! — деп, Сорко каруузын берди. Адазының јанына отургушка курсак, суу тургузып койоло, ол чеденнин ичинде энчикпей мааражып турган койлор јаар меңдеди.

Койлорды одорго айдап келеле, уулчак олорды јакшы кичееп кабырып јүрди. Оору адазы керегинде сананып, ол тал түш ödö бергенин сеспей де калган.

Күн сүрекей изү тийип турган. Туулар ортозынаң соок эзин сокты. Күнчыгыш таладаң кара булуттар јууктап клееткен. «Күкүрт болотон туру». — деп, уулчак сананды.

Је нени эдетен? Койлорды чеден јаар айдаарга ыраак, күкүрттең озолоп болбозың. Мында артарга — јеткерлү: мөндүр јаардаң айабас. Јаш кураандар козыр мөндүрге чыдашпас, өлүп калар.

III.

Кенетийин Сорко јууктагы капчалда бийик-бийик јылым таштар барын эске алынды. Олордың эдегинде муң да тоолу койлорды јаңмырдаң, мөндүрденг јажырып койор. Јаңыс ла меңдеер керек — өй сыраңай ас арткан...

Үүр койлор јылым таштардың јанына једип ле келерде, јаңмыр урулып келди, таштарга мөндүр токулдай берди.

Ургун јангмыр түниле јааган. Ўўр койлор јаар бөрўлер де бир-эки катап јууктаган. Је јалтанбас уулчак олорды таштарла аткылап, кыйгырып, бир де койды бөрўлерге јидирбеген.

Эртен тура колхозтоң улус келеле, арып-чылап калган уулчакты оору адазыла кожо деремнеге ўйдежип салган.

Суraктар.

1. Јайгы каникулда Арыкпаев Сорко нени эткен?
2. Адазы ого не керегинде айдып туратан?
3. Уулчак адазыныг айтканын канайып угуп, кандый кижи болорго кўўнзеп турды?
4. Бир катап кандый учурал болгонын, уулчак колхозтыг койлорын канайда корулап алганын куучындап беригер.

* * *

Бистиң јайым ороондо
ырыска јолдор элбек ачылат.
Албатыда бўдўмчилў болгондо,
иштең сеге мак табылат.

Албатының кўўнин бўдўрзең,
ол сўўгениле каруузын берет,
јылу кўндўўнди ого јетирзең,
ол јўрегинең сени кўндўлейт.

В. Кучияк.

Октябрь.

Октябрьдың јаркынду күни
ончобыска јуук ла баалу.
Оны уткуй канча бешти
үредүде алдың, үренчик уул?

Ишмекчилер тураны
тенгериге јетирди.
Колхозчылар тирү ашты
Төрөлине бергиледи.

Коо сынду јаңы агаш
кыраны корый өзүп келди.
Андый күнге учурлап,
ончо улус јакшы иштеди!

З. Александрова.

Совет јаңнаң озо ишмекчилер канайда јаткан.

I.

Костя подвалда јаткан. Күн Костяны качан да јылытпайтан. Туранын ичинде чыкту болгон, үлүш кийимнин јыды јытанатан: энези эртен турадаң ала энирге јетире улустың кийимин јунган.

Костя сыйыныла, карындажыла кожо толукта ойнойтондор. Кийими коомой, ödüги тежик учун кышкыда тышкары каајаа чыгатандар.

Адазы иштең јӱк ле орой энирде јанатан. Јанып келеле, јӧткӱрер ле јӧткӱрер, курсак та јиир кӱӱни јок, чай ла ичип алар.

Балдар адазына килеп, тым отургылай беретен.

Адазының ижи уур болгон. Иштеп турган јери дезе тоозынду. Фабриканың ээзи ишмекчилерге килебей, астам ла аларын кичеейтен.

Јаскары адазы сыранай коомойтый берген. Оны больницага апарып салган. Адазы анда узак јатпаган — јада `калган, балдары өскӱс арткан.

II.

Адазының сӧӧгин јууп койгондор, је јадар арга табар керек. Энези фабрикантта барып сурады: «Балдарды чыдадып аларга болужыгар. Өлгӧн апшыйагым су-кадыгын заводто јылыйткан, јирме јыл ак-чек иштеген».

Балдардың энезине фабрикант болуш бербеди:

«Бисте өскӱс балдарга болужатан јаң јок. Өбӧгӧнингниң сӧӧгин тударга он беш салковойды алып, ары јӱр. Сенің балдарың — бойың олорды кичее».

Энези канайда да албаданза, тӧрт баланы азырарга кӱч болгон. Костяны деремнеге апарзын деп, карындажынаң сурап алды: ол эмди тогус јашту, айыл ижине болужар.

Совет јаңнаң озо крестьяндар канайда јаткан.

I.

Костя таайына јаскыда келген. Деремнеде јакшы: агын суу, јиилектер, агаш та бар, тӱнде балдар аттар откорорго сыр-желекле баргылайт. Јадын јайым, городтогы јадындый эмес. Јаңыс ла курсак јанынаң, энезинде ок чылап, коомой. Кара да калаш ас, ак калаш керегинде дезе укпагандар да.

Таайының билези јаан. Ончолоры таңнаң ала бозомго јетире де иштегилезе, түренгиден айрылбайтан. Крестьяндардың јери ас: бүктер, агаштар, одор — ончозы помещиктиң, оны тузаланганы учун иштеп берер керек эмезе төлөөр керек.

Таайының туразы коомой, кичинек, ичи карангуй, помещиктиң туразы дезе балкондорлу ла кичинек башняларлу.

Јылангаш бутту Костя күнүң сайын помещиктиң јуртының јанынча уй айдап барганда, садта јараш кийимдү балдар нянязыла кожо ойноп јүргенин көрөтөн. Помещиктиң айылының јанында чечектер, мөңгүн шарлар. Кижи мындый јерге ойнойтон болзо. Јок, анаар деремнениң балдарын кийдирбейтен, садты крестьян балдарга болуп эткен эмес.

II.

Малина быжып келди. Балдар үүрлежип, тергиштерин гудунганча агаш аразына бардылар. Агаш јаан, карангуй. Балдар коркып, ырашпай, чук јүрген. Малина учураганда, колдорын чалканчакка чактырып, тегенекке кададып та алганда, бир де јиилек артырбай јуун алат.

Малинаның јыды јараш, тату, оны јиирге күүнзеп турарың.

Балдар јиилекти тергиштерине толтыра терип, бойлоры тойо јип алала, јанар дешти.

Кенетийин олорго ийт үргенче чурады.

Мылтык јүктенген барин чыгып келеле, балдар јаар басты:

— Мениң јеримнең малина терерге слерди кем божоттыр?

— Бу малина слердиң деп, бис билбедис, өрөкөн, — деп. Костя айтты.

Барин оноң тың чугулданала, малинаны айылыма апарзын деди.

Балдар унчукпай оның кийининең баскылады. Айылына куру тергиштү јангылады.

— Акыр, эдү, — деп, эр улус кезедетен, — бистиң де ором быста байрам болор!

* * *

Улу башчы јўрген чилеп,
ак-јарыкта јўрерис,
Төрөлиске, Ленин чилеп,
иштеерге чертенедис.

С. Михалков.

Владимир Ильич Ленин.

Туранын ичинде стенеде портрет бар.

— Ада, ол кижи керегинде меге кууччындап берзең — деп, Вася адазынаң сураган.

— А сен билериң бе, бу кем?

— Билерим. Ленин.

— Эйе, Владимир Ильич Ленин. Бистиң сўўген, јуук кижи. бистиң башчыбыс.

— Је, угуп отур. Мен ол туштa јиит болгом. Бис, ишмекчилер, ол туштa сўреен коомой јатканыс. Иш уур болгон. Бис таң эртеденг ала карангуй тўнге јетире иштеп туратаныс, курсакты дезе тойо јибейтенис. Заводто көп улус иштеген. Заводтың ээзи Данилов болгон. Ол бойы иштебеген. Белин бөкөйтпөгөн, је ол кандый бай јуртаган!

Андый јөөжө ого кайдаң келген? Бис ого иштегенис. Бистиң ижис учун јалды сўреен ас төлөп туратан, торт ло тонол турган. Бистиң ижистең ол байыган. Завод, акча, машиналар— ончозы оның колында болгон, бисте дезе, иштенетен колдорыстаң өскө, бир де неме јок болгон.

Оның учун арга јокто бис оның заводына иштеерге баратаныс. Је јаңыс ла Даниловтың заводында андый болгон эмес, бастыра заводтордо ло фабрикаларда андый болгон.

Деремнеде крестьяндар база коомой јаткан. Олордо јер ас болгон, помещиктерде дезе јер көп болгон. Крестьяндар помещиктерге иштеп турган. Помещиктер бай јаткан, крестьяндар дезе јокту болгон.

Помещиктердиң ле капиталисттердиң кылыгы јаңыс болгон.

Эң бай помещик — каан — база олор учун турган. Каан бастыра улустың ээзи болгон. Каан помещиктерге ле капиталисттерге јарамыкту ээжилер тургузатан. Ишмекчилерге ле крестьяндарга дезе ол ээжилерден сүреен күч болотон.

Владимир Ильич Ленин ишмекчилердиң најызы, нөкөри болгон. Ол бастыра јанды кубултарга күүнзеген. Иштеп турган улус ончозы јакшы јатсын деп сананган. Ленин ишкүчиле јаткандардың керези учун тартышкан.

Ишмекчилер учун турган улусты Ленин ончозын јууган.

Олордың тоозы там ла көптөп, ишмекчи партия, коммунисттердиң партиязы там ла тыңып турган. Тартыжу јогынаң неге де једип болбозын партия билип турган. Бастыра ороондордың ишмекчилери де мыны јарт билер боло берген.

Ленинди ишмекчилер тың сүүйтен, помещиктер ле капиталисттер дезе Ленинди торт көрбөйтөндөр. Қааннын полициязы Ленинди арестовать эдип, түрмеге отургузып, ыраак Сибирьге ссылкага айдап туратан. Ленинди јажына түрмеге отургузарга сананган. Ленин гран ары јанына барала, нени эдетенин ишмекчилерге ыраактаң бичип туратан. Оның кийининде ойто јанып келеле, бастыра тартыжуны башкарган.

1917 јылда февраль айда ишмекчилер солдаттарла кожо — ол туштa јуу болгон — қаанды сүрүп ийгендер, оның кийининде 1917 јылда 7 ноябрьда помещиктерди ле капиталисттерди сүрүп салгандар. Јерди, заводторды, фабрикаларды олордоң айрып алып, јаңы јаң, јаңы ээжилер тургускандар. Қаан да эмес, помещиктер ле капиталисттер де эмес, ишмекчилер ле крестьяндар бойлорының керектерин Советтерде бойлоры шүүжер боло берген.

Ол керек олорго солун болгон. Ленин ле оның партиязы бу күч јолло ишмекчилерди баштап, јаңы јүрүмди төзөөргө олорго болушкан. Ленин сүреен көп иштеген. Оның ижи, кичееп көрөтөн керектери көп болгон. Ленинниң сүңкадыгы уйадаган, 1924 јылда Владимир Ильич јада калган.

Ленин јада каларда, бис сүреен кунукканыс. Је Ленинниң айтканын бис качан да ундыбазыс. Бис бастыра керектерди Ленинниң айтканы аайынча эдерге кичеенедис. Иштi, јүрүмди јаңы төзөлгөлө јазап турубыс.

Н. Крупская. 1937 јыл.

Сурактар.

1. Революциядаң озо ишмекчилер нениң учун тойо курсак јибей јүрген?
2. Андый јүрүмди Ленин канайда кубултарга сананган?
3. Ленинди бис нениң учун революцияның башчызы деп адап турубыс?
4. Ишмекчилердиң јүрүми революцияның кийининде кандый боло берди?

Ленинге айылдаганы.

Январь ай. Јылдың бажы.
Тышкары чала соок,
январьда күннің аайы
јакшы болотон.

Калың карга бастырган
эски парк[1], бу паркта
таныш колонналар[2]
эжик јанында.

Кайыр эмес тепкишти
кар шуурып салган.
Удаган өйдө Ленин
бу мында јаткан.

Ак-јарыкта ол туштa
јок болгонybыс бистер,
өскө балдар паркка
келгилеп јүретен.

Н. Саконская.

Азыйда ла эмди.

(Колхозчының куучыны.)

I.

Менің адам байларга одус јыл иштеген. Байлар јокту алтай улусты күүн-кайрал јок кулдангандар. Јокту кижини кулданарга байларга камдар болужып туратандар. Бистің биле көп сабазында курсак јок отуратан. Адам мени байдың айылына ийип, мынайда айдатан:

— Барып байдаң арба сурап экел. Мен соңында ого иштеп берерим.

Мен байдың айылына баратам. Ол бир эмеш арба беретен.

---

1 Парк — амырап базып јүргедий јолдорлу јаан сад.

2 Колонналар — туранің тыш јанын эмезе ич јанын кееркеднип тургускан столмолор.

Төлӱге алган арба учун мениҥ адам ла энем көп күндердиҥ туркунына байга иштейтендер.

Совет јаҥныҥ өйинде бис јерлӱ боло береле, колхозко биригип алганыс. Байлар эмди јок. Совет јаҥ биске тракторлор, ӱрен аш берген база онон до өскө болуш јетирген. Бис аргалу, јакшы јуртай бердис.

Азыйда алтай улустыҥ ортозынаҥ бичиктчи кижини табарга кӱч болгон. Эмди дезе бистиҥ балдарыс школдордо ӱренгилеп јат. Јаан да улус бичиккe ӱренет.

Бу мыныҥ ончозына бис Коммунистический партияныҥ ла Совет јаҥныҥ шылтузында једип алганыс.

Сурактар ла јакылта.

1. Колхозчы бойыныҥ озогы јӱрӱми керегинде нени куучындаган?
2. Байлар јоктуларды канайып кулдангандар?
3. Јоктуларды кулданарга байларга кем болужып турган?
4. Совет јаҥ јоктуларга нени берди?
5. Колхозчылар эмди канайып јуртап јат?
6. Куучынныҥ кажы ла бӧлӱгине бажалык сананып табыгар.

Кӱски таҥдак.

Кӱстиҥ алтын таҥдагы
кӱнчыгышта јаркындалат.
Октябрьдыҥ маанылары
оромдордо јалбыштанат.
Јаан ороондо,
төрӧл ороондо
советский балдарга
ырыска, јаска барар јол
Октябрьда ачылган...
Кеен-јараш бу байрам
јӱрегиске јараган.
Сӱӱнгенинеҥ јылдыстар
балдардыҥ көзинде јалтыраган.

Јаан ороондо,
төрөл ороондо
советский балдарга
ырыска, јаска барар јол
Октябрьда ачылган.

А. Жаров.

Сурактар.

1. Кандый строчкалар мында такып айдылат?
2. Ол строчкалардың шўўлтезин слер канайда билип туругар?

Байрам кўнде.

Октябрьдың байрам кўнинде
озогызын катап эске алындым:
чыкту такпайдың өчөмик оды,
јаскыда — тырмууш ла андазын;
кунурак кунукчыл кыралар —
аштың тўжўмин олордоң сакыба,
кемди де бедреп, кычырып турган
өскүс-јабыстың ўни јаланда...
Россия бўгўн кандый кеминде,
андый Россия болзын деп,
онын учы јок элбек јеринде
аштар стенедий өссин деп,
такпай эмес — электричество оды
крестьян улустың јуртында кўйзин деп...
кандый бек санаа, кандый ийде,
најылар, чынында керек болды!
Онызы јўрўмде бўткенине,
кўчинге сенің, Россия, сўўнедис! —
Ленин колыла темдектеп көргўскен
улу керектер ороондо бўткен.

М. Исаковский.

Стройка.

Узун агаштар
булутка jедет.
Уур белдерди
машина кöдүрет,
joон агаштарды
jеңил апарат,
кызыл кирпичтерди
түрген jылдырат.

Туранын jабузы
тургуза ла эдилди.
Бийик, jаан тура
сүреен түрген бүтти,
Төрөлистиң балдары
телкем турада
jуртай берди!

В. Маяковский.

Почтовый фабрика.

Москвада мундар тоолу почтовый кайырчактар бар. Jе слер письмогорды кандый ла оромдо, кандый ла почтовый кайырчакка салып ийзегер, ол эжигинин үстүнде «Төс почтамт» деп бичип салган jаан турага jедип келер. Письмолорды анаар почтовый грузовик тартып апарат. Андый грузовиктер эртен турадаң ала орой энгирге jетире столицаның оромдорыла jоруктап jүргүлейт.

Төс почтамт jаан фабрикага түнгей: кош кöдүрер машиналар öрö чыгып, төмөн түжүп турадылар. Элбек залдарында дезе абрачактар ары-бери öткүлейт. Почтаны онон ары табыштыратан jалбак брезент ленталар, бир де минутка токтобой, jылыжып турат.

Бастыра бу иш бир кичинек письмоны јетирерге өткүрилет. Је бу керек кичинек пе? Сыранай кичинек кыскарта бичилген письмодо сүрекей јаан учурлу солундар јилбүлү јетирүлер болордоң маат јок.

«Почтовый фабрикада» бистиң ийген письмолорло нени эткилеп јат?

Москвадаң күнүң сайын ондор тоолу поездтер атангылайт. Ол поездтерле письмолорды аткарып јадылар. Је озо баштап почтаны ылгаар керек: кажы ла письмо бойының поездинде болор учурлу база оның кажызын ла бойының станциязына јетирип, түжүрип салар керек.

Је письмолорды ылгап салган. Бир јер јаар баратан письмолорды бир полкага салып койгон. Экинчи јер јаар баратан письмолорды экинчи полкага салып койгон. Кажы ла письмодо печать: «Москва, мындый күн» .

Ангылу машина письмолорды пачкалап таңып салган. Пачкаларды таарларга салып койгон. Ол таарларды јылыжып турган лента төмөн түжүрет. Оның кийининде бу письмолорды машиналарга коштоп, вокзалдарга ла аэродромдорго аткарып јадылар.

Москвага башка-башка јерлерден келген көп письмолорды ла пакеттерди ол ок машиналар почтамтка экелип јат. Кажы ла конвертте ол ок сөс бичилген: «Москва».

Бир канча частың бажында бу письмолорды столицаның райондоры сайын апаргылаар, јүстер тоолу почтальондор кайышту уур сумкаларын салынып алала, оромдорло, переулокторло, тепкиштерле базып баргылаар. Эжигер ачыгар, балдар. Почта! Слерге письмо!

М. Ильин.

Суракгар.

1. Почтовый кайырчакка салган кийининде письмолор кайдаар барат?
2. Почтамтта письмолорло нени эткилеп јат?
3. Өскө городторго ло јурттарга письмолорды канайда аткарып јадылар?
4. Письмолорды айыл сайын канайып таркаткылайт?

Кейле јўрер јол.

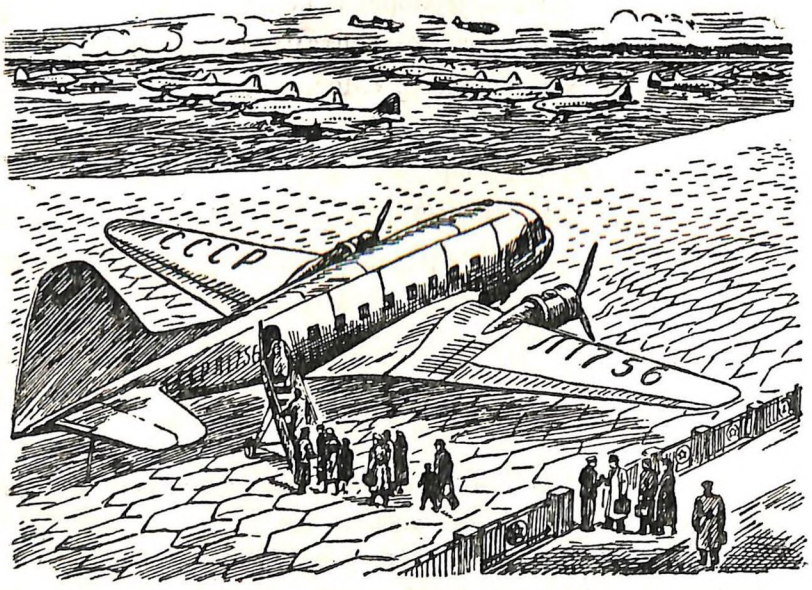
Бистиҥ ороонныҥ бастыра јолдоры Москва јаар барып, Москваныҥ јанында биригип јат. Тўни-тўжиле кўўлежип, поездтер вокзалдарга келип турадылар. Москвада эки-јаҥыс вокзал эмес, тогус вокзал.

Калганчы јылдарда олордыҥ тоозына база эки вокзал кожулган — бирўзи кейле, экинчизи суула јўреринииҥ вокзалдары. Слер эмди Москвага јерле де, суула да, кейле де једергер.

Кем-кем мендеп, тўрген једерге турган болзо, ого кейле учуп бараргa ончозынаҥ артык болор.

Поезд слерди бир канча кўндердиҥ туркунына јетиретен јерге самолет слерди тоолу частардыҥ туркунына јетирип апарар.

Самолеттор бойыныҥ вокзалына, поездтер чилеп ок, расписание аайынча чокум ӧйдӧ једип келедилер. Пассажирский самолет једип келди, оны ээчий кош тартар самолет, бу дезе почтовый самолет учуп келди.

Пассажирский самолет Москвага тотко карарып калган улусты јетирди. Олор бүгүн эртен тура Кара талайда эжингендер. Анда сүрекей јылу, бистинг Москвада дезе күс једип келген.

Экинчи самолет атанарга белетенип туру. Пассажирлер тепкишти өрө чыгала, тере отургуштарга отургылады. Эмди ле эжик јабыла берер, самолет дезе ичкерлейле, кейге көдүрилип чыгар.

Удаган өйдөң бери кар јаткан, соок түшкен јерлерге пассажирлер бүгүн энгиргери једип барар. Онынг учун олор ончозы јылу тонду ла јылу бөрүктү.

Суraктар.

1. Кандый бир ыраак јерден база өскө јерге једип аларга, улус эмди кандый јолдорды тузаланып јат?
2. Сыранай түрген јүрерге кандый эп-арга бар?
3. Калганчы јылдарда Москвада кандый јанғы вокзалдар тудулган?

Энезининг ижи.

— Је, Света, кийин! Менинг ижимди көрөргө барарыс.

Олор тышкары, онон оромго чыктылар, метрого түжеле, бир канча минуттынг бажында городтынг база бир учында болдылар.

Анда јажыл чаал алаштарга курчаткан јаан кызыл тура турган. Энези Светлананы јараш темир парата өткүре башгап апарды. Олор јаан чеденнинг ичиле туранынг эжиги јаар бардылар.

— Бу не? — деп, Света сурады.

— Бу, балам, мениг иштеп турган фабрикам — деп, энези айтты.

Олор цехке[1] киреерде, Светлана озо баштап алаатый берди. Ол шили јабынтылу мындый јаан кыптарды качан да көрбөгөн.

[1] Цех — фабрикада эмезе заводто иштинг кандый бир бөлүгин бүдүрип турган јер.

Кайда ла машиналар јергелей тургулады, олордың табыжына не де угулбай турды. Энези кызын бир станоктың јанына экелди. Светлана көрүп турза, станоктоң, учы јок јалбак лента чылап, јүзүн-јүүр чечектү бөс чөйилип чыгып турды.

— Мен мында иштеп турум — деп, энезиниң айтканы Светланага угулды. — Бис мында бөс эдип јадыс, ол бөстөң балдарга јараш кийим көктөгилеп јат.

— Бу не? — деп, кенетийин Света сурап, станоктың үстүнде турган кичинек кызыл флажок јаар көргүсти.

— Мындый кызыл флажокторды јакшы иштеп турган ишмекчилерге берип јат — деп, энези айтты. — Бистиң цехте дезе ончо улус јакшы иштеп јат.

Светлана өскө станоктор јаар көрзө, олордың үстүнде база кызыл флажоктор элбиреп турган эмтир.

— Меге андый ок флажок ло машина база керек — деп, Света айтты.

— Сен јаанайла, иштезең, сеге, балам, андый флажокты база бергилеер.

Олор цехле база да узак базып јүрдилер, станокторды, јаан түрбектер эдип салган бөстөрди көрдилер. Андый түрбек бөстөр коштой кып јаар конвейерле[1] бойлоры јылып браатты. Олорды анда чаазынга бектеп оройло, машиналарга коштоп тургандар.

Балдарга көп јаңы јараш кийим көктөөргө, бу бөстөрди бистиң ороонның бастыра јерлерине тартып апаргылаар!

С. Баруздин.

Суралтар ла јакылта.

1. Светлананың энези кандый фабрикада иштеген?
2. Ол бойының ижи керегинде нени куучындады?
3. Энезиниң јакшы ижин фабрикада канайып темдектедилер?

[1] Конвейер — материалды бир ишмекчиден экинчизине јылдырып апарып, үзүк јок јылып туратан, лента ошкош, јол. Оны металлдаң, агаштаң, резинадаң эдетен.

4. Кожо иштеп турган бöс согоочы ӱй улустың ижи керегинде Светаның энези нени айтты?

5. Энези кичинек кызына, бöс соготон станоктордоң башка, нени көртӱсти?

6. Фабрикада ишмекчилерге иштеерге эптӱ ле сӱӱнчилӱ болзын деп, бистиң башкару канайда кичеенет, айдып беригер (фабриканың туразы, агаштар, парата, эжик јанында телкем јер, шили јабынтылу кып, конвейердиң ижи).

Чындык нöкöрлöр.

I.

Бежинчи класстың кöзнöктöри чеден јаар болгон.

Школдың кöзнöктöриниң чике одожында јаан тура туткулаган. Кирпичтер канча кат салынганын балдар кӱнӱг ле эртен тура тоолоп тургандар. Туранық стенелери кӱндер сайын бийиктеген эмес, частар сайын бийиктеп турган.

Бежинчи класстың чике одожындагы стенеде эки каменщик иштеген. Олордың бирӱзиниң ады Василий Иванович, экинчизиниң дезе Иван Васильевич болгонын балдар јакшы билгендер. Олор бойлоры ортодо мöрöйлöжип те турганын билгендер. Олордың кажызы ла стенени тӱрген салып бӱдӱрерге кичеенет. Каменщиктерге кирпич тажыйтан улус болушкан.

II.

Олорды бежинчи класстың кöзнöктöринең кӱнӱг сайын балдар көргӱлеп туру деп, каменщиктер билбеген де.

Класстың балдары эки бöлӱкке бöлингилеп алган. Василий Иванович — эң чыйрак, эң эпчил каменщик деп, Зябликов Серёжа ла оның нöкöрлöри бодоп тургандар.

Крючков Толяга баштаткан балдар дезе Иван Васильевичтиң адаанын алып тургандар. Бастыра јердиң ӱстӱнде ол эң чыйрак, эң эпчил каменщик деп, олор кандый ла кижиге јартап берерге белен болдылар.

III.

Је бу ла öйдö бир јеткер болды: Василий Иванович колын кыпчыдып алган. Онызы канайда болгонын уулчактар көрбöй калгандар. Олор јўк ле десятник нени де кыйгырганын, Василий Иванович колын чебер öрö тудуп алганын ла бир ўй кижи оның колын таңып турганын көргöндöр.

Оның кийининде Василий Иванович јана берген. Стройкада Иван Васильевич јаңыскан артқан.

— О јайла! — деп, Серёжа ачынчылу ўшкўрип ийди.

— Слердинг Василий Иванович алаа! — деп, Толя араай айтты.

Серёжа төмöн көрди.

Эртезинде эртен тура Василий Иванович бойының јеринде турганын көрўп ийеле, балдар канча кире сўўнгендер. Оның колын таңып койгон болгон, је ол кирпичтерди бойының јерине эптў салып турган.

Серёжа балдардаң јарым түш башка јўрўп, не де керегинде сананып турган.

Јаан переменада балдарды эзи класска кычырып алган. Анда бектенип алала, переменаның учына јетире не де керегинде тың куучындажып отурдылар.

IV.

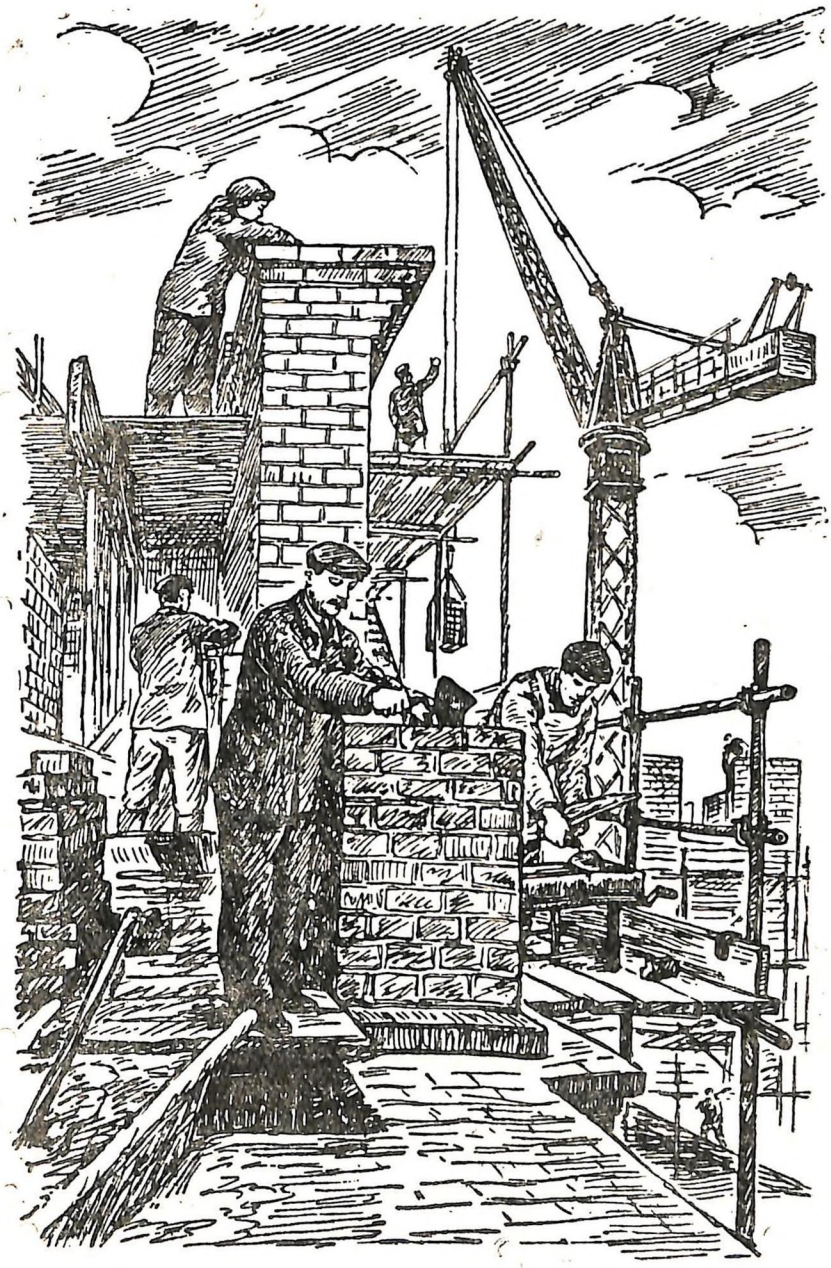
Эртезинде бежинчи класстың ўренчиктеринің кабортозы школго ўредўден бир час озо келген.

Олор класска јуулыжып алала, көзнöктöрдинг бозоголорына чек јапшынып калгандый турдылар. Ончозының алдында Серёжа турды.

Беш минут јогынаң сегис часта стройканың јанына Василий Иванович ле Иван Васильевич јеткилеп келди. Олор күлўмзиреп, бойлоры ортодо нени де куучындажып клеетти.

Олор стройкага чыгып алдылар.

Балдар јаан тынбай да барды.

Стройкада.

Ишмекчилер токтой түштилер. Василий Ивановичтиң иштеген жериниң жанында салган кирпичтер жатты. Олорго бир лист чаазын жапшырала, ого кара тушьла бичип койгон:

«Туура улус тийбезин.
Василий Ивановичтиң кирпичтери.
Жакшынак строительге уткуул!»

Оны көрүп, Василий Иванович күлүмзиренеле, ижин баштай берди.

V.

Энирде Серёжаның командазы школдың узун коридорыла туура эжикке жетире барала, онон стройканың чеденине чыкты.

Олор ээчий-деечий табыш жок барып, кирпичтерге жеделе, кирпичтерди анайып ок табыш жок алып, Василий Ивановичтиң иштеген жерине апардылар.

Стройкада, паратаның жанындагы каруулчыктан өскö, бир де кижи жок деп, балдар иженип тургандар. Бастыра иштер алты часта божогон.

Кенетийин угуп турза, кирпичтер согуп турган таныш, жымжак табыш угулды. Василий Ивановичтиң жеринде кем де бар болгодый.

Серёжа балдарды токтодоло, бойы көрүп келерге барды.

Толукты эбиреде базып барала, кадала бергендий тура түшти: Василий Ивановичтиң жеринде Иван Васильевич туруп алып, кирпичтерди эптү салып турган эмтир.

Озо баштап Серёжа алаатый берди, је оның кийининде бар жок күчиле балдар жаар жүгүрди.

— Балдар, — деп, ол шымыранды, — балдар... — дейле, тыныжын тартынды. — Иван Васильевич Василий Ивановичтиң ордына кирпичтер салып жат!

— Ол ненинг учун андый? — деп, кем де сурады. — Кем озо бүдүрер деп, мöрöйлöжип жат ине...

— Je, андый болзо не? — деп, Серёжа айтты. — Бис база бойы-бойыбыска болужып јадыс. Олор база анайып ок... Ол бистинг Василий Ивановичке болужып турган болзо, бис ого база кирпичтер тажып береликтер.

— Јараар! — дешти.

Балдар карангуй киреринн сакып алала, Иван Васильевич јўре берерде, эки устынг јерлерине кирпичтер тажыдылар.

Эртезинде Серёжа ончозын Крючков Толяга куучындап берди. Ол ок кўн энгирде стройкада ончолоры нак иштедилер.

Јанғы стенеге дезе јаан плакат илип койдылар:

«Јакшынак строительдерге—Иван Васильевичке ле Василий Ивановичке уткуул!»

И. Туричин.

Сурактар.

1. Ўренчиктер бойынынг классынынг көзнөктөринең нени көрдилер?
2. Строительдер керегинде олор нени билгилеп алды?
3. Класс канайып бөлинди?
4. Серёжа ла оныңг командазы неныңг учун кунугала, јуун өткўрдилер?
5. Серёжа ла оныңг нөкөрлөри Василий Ивановичке канайып болуштылар?
6. Серёжаныңг командазы ла Толяныңг командазы неныңг учун стройкада нак иштеер ле эки строительге болужар болдылар?

Маляр.

Тура будыыр өй јетти —
малярга кижи ийгиледи.
Је кисть, көнөк јогынаң
маляр биске једип келди:
будыыр кистьтинг ордына
чўмдў насос[1] экелди.
Стенеге будук чачылат,

[1] Насос — суйук немени чыгара эмезе кийдире соордыратан машина.

көзнөктө күн жарқындалат.
Көк-чаңкыр теңеридий
стенелер боло берди.
Жаңы тура торт белен —
улус ого удабас кирер!

С. Баруздин.

Жаңы город.

I.

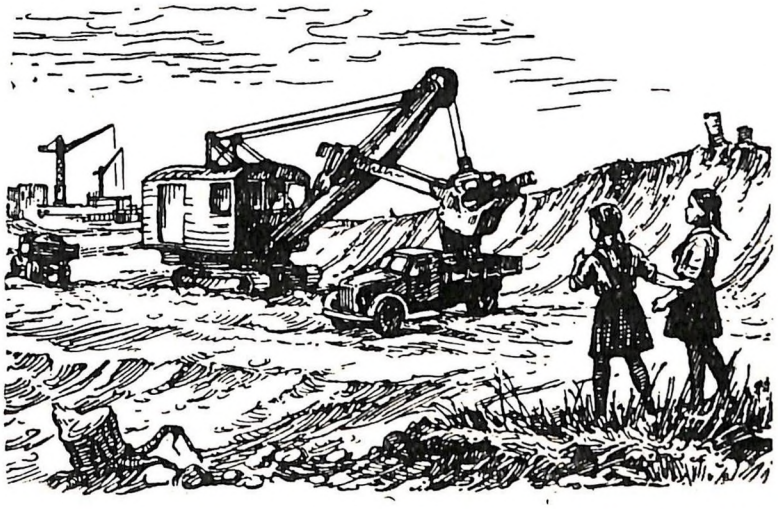
Таня ла Галя бийик јууканың кырына келдилер.

Олордың төмөн терең ойдыкта, сүреен јаан, саң башка тындулар ошкош, кайкамчылу машиналар јорголоп јүрди.

Олордың кезиги, торт ло туу кире јерди каза согуп браатты. Өскөлөри јүс јылга тура калган төңөштөрди тазылдарыла катай, грядкадаң морковь үскен чилеп, јеп-јеңил кодорып ту-

рат. Је Таняны јууканың јарадын казып турган машина неден де тың кайкатты.

Ол машинада учында сускулу узун табаш бар болгон; сускуның алдынаң јалтыркай тырмактар сарбайыжып калган. Табаш талайып келеле, тырмактарын јарапка кадап алып, кату той балкашты тырмап, күреп, эжип, онон таштарла, тазылдарла база јырааларла катай грузовиктиң кайырчагына уруп турды. Јаан грузовик, уур јайканып, кийининен келген куру грузовикке јол берип, кайдаар да јүре берет.

Кызычактар јууканың кырына отурып алала, бу кайкамчылу машинаны, курсак ичери сагыштарына кирбегенче, көрүп отурдылар.

Олордың јуукадаң барар күүни јок болгон, је андый да болзо, јанарга келишти. Энирде дезе, адазы иштең јанып келерде, Таня сурады:

— Анда площадкада нени эткилеп јат? Анда не болор, ада?

— Анда город болор, Танюша, — деп, адазы айтты. — Бис анда јадарыс, энеңле экү иштеерис. Сен дезе үренериң.

Таня Галяла экү ол јуукапа арай ла күнүң сайын јүргүлебеди, барган ла сайын олорды площадкада кандый бир солун неме сакып туратан.

Удабай ла бастыра площадканы кечире темир јол ётти. Вагондор манташты, паровозтор бышкырышты. Фонарьлу столмолор табылып келди, ол столмолордоң јалтыркай эмиктер чёйилип барды. Оның кийининде сүреен көп кандый да кайырчактар экелгилейле, олорды эки јол эдип чогуп койдылар.

II.

Бир катап эртен тура Таңя адазыла экў јуука јаар бардылар. Таня барып Галяны айдып алды, олор ўчў јыраалардың ортозындагы јолло баргылады. Једип келеле, көстёрине де бўтпей турдылар!

Чогуп койгон кайырчактардың ордына, ойынчыктар ошкош, јараш бир ором јаңы туралар турды, олор көзнёктёрлў, эжиктерлў, кирнестелерлў эмтир. Кезиктери эм тургуза јабынгылары јок тургулары, кезиктеринде дезе јабынты да, труба да бар, трубаларынаң дезе ыш чёйилет.

Таня Галяла экў сўўнижип, каткырышты. Адазы дезе айтты:

— Је, бот бу слерге јаңы город! Јарайт па?

База эки кўннің бажында Таня да, Галя да, палаткаларда јаткан оноң до ёскё улус јаңы тураларга көчкўледи, город кенетийин тындана берди.

Тураларда радио ойной берди, көзнёктёринде от јарыды, чорголордоң суу акты, телефондор шыңырашты, магазиндер ачылды... Туралардың бирўзинде, эң ле јаанында дезе, «Школ» деп бичип койгон.

А. Некрасовтың бичигени аайынча.

Суракtар.

1. Бийик јуукадаң кызычактар нени көргўледи?
2. Кызычактарды кандый машина ончозынаң тың кайкатты?
3. Јаңы городты нениң учун андый тўрген тудуп алар аргалу болды?

Баштапкы кар.

Бу јуукта баштапкы кар јаады. Кейде кар јытанган, бут алдында јымжак кар кыјырап турган; јер, туралардың јабынтылары, агаштар, бульварлардагы[1] отургуштар — ончозы ак јымжак јаш карла бүркелгенинең улам, кечегизинең башка кеберлү деп көрүнгиледи, фонарьлар онон јарык күйүп турды, кей ару болды.

А. Чехов.

Кышкы таң.

Чанкыр тенгери алдында
элбек кебистий јаланда
күннинг чогына кар јалтырайт;
јаңыс ла агаш карарат,
кыру өткүре чиби јажарат,
тош алдында суучак мызылдайт.

А. Пушкин.

Сурактар ла јакылта.

1. Кар керегинде ле кышкыдагы агаш ла суучак керегинде канайда айдылганын кычырыгар.

2. Бу үлгерге келиштире кандый јурук јурааарга јараар?

[1] Бульвар — эки јаныңа агаштар отургузып салган јалбак ором.

Карган кыштың кылыктары.

(Чөрчөк.)

I.

Карган кыш чупулданала, јер үстүнде канча бар тындуларды јок эдерге сананды. Элдең озо куштарды јок эдерге сананып алды; олор кыйгы-чыйкылдажыла оның күүнине тийген.

Кыш соокло салкындап, агаштардың јалбырактарын үзе соголо, јолдор сайын чачып салды.

Куштардың јажынар јери јок болды; олор үүрлежип јуулыжала, шүүштилер. Јуулыжып, кыйгырыжала, бийик кырларды ажыра, көк талайларды кечире јылу ороондорго учуп бардылар. Јаңыс кучыйак арпты, ол до таскактың алдына кирип алды.

II.

Куштарга једижер күчи јеппезин көрөлө, кыш андарга табарды. Јалаңдарды карла шуурып, агаштарды күртеп, агаштардың чобразына тош тоңурып, сооктор ээчий-деечий ийди.

Алдындагызынаң тың сооктор келип, бир чибиденг база бир чибиге секирип, тызырадып, тарсылдадып, андарды коркыдып јүрди.

Је андар коркыбады: кезиктериниң тондоры јылу, кезиктери дезе терең ичегенине јажынды, тийин агаштың көңдөйинде кузук чертип отуры, айу дезе ичегенинде табажын соорып јадыры; койон секирип, јылынып јүрү, јылкы мал, уйлар, койлор удаганнаң бери јылу кажаганга кирип алала, белен өлөң чайнап, јылу јайынты ичип турулар.

III.

Кыш алдындагызынаң тың чугулданып, балыктар јаар ууланды: бир сооктоң тың соок ийип туру. Соокты ээчий соок

келип, маскаларыла бирўзи бирўзинең тыҥ токулдадып, көлдөрдө лө сууларда шаашкак јогынаҥ кўрлер тутты. Суулар, көлдөр тоҥуп калды, је јаҥыс ла ўстўнең тоҥды; балык дезе бастыразы сууныҥ тўбине тўшти: тоштыҥ алдында олорго азыйдагызынаҥ да јылу.

IV.

«Је акыр, мен эмди улустыҥ ўлўзин береримм» — деп, кыш сананды. Соокты ээчий ононҥ калапту соок ийип туру. Сооктор көзнөктөрди јараштыра јурап тоҥурды; туралардыҥ стенелерин ле эжиктерин токулдадып, тарсылдатты, сооктоҥ тоормоштор до јарылат. Улус дезе печкелерине от салып, блине быжырып јип, кышты электеп, каткырып отурат. Одынга барайын дезе, јылу тон, меелей, пыйма кийип барар. Анаар келеле, малтазыла одынды чапса, терлей берер. Јолдорло унаачылар, кышты шоктогон чылап, јўрер болды; аттардаҥ буу јайылат; унаачылар буттарыла тееп, меелейлериле чабынып, ийиндерин тартынып, соокты мактап турулар.

V.

Ончозынаҥ тыҥ тарынгадый неме — кичинек балдар да ононҥ коркыбайт! Чанакту, конёкту јыгылап јўредилер, карла адыжып ойноп, кардаҥ наадай эдип, кырлар јазап, ўстўне суу уруп, «Келип болушсаҥ!» — деп, соокты кычырып турадылар. Кыш чугулданала, бир уулчакты кулагынаҥ, экинчизин тумчугынаҥ чымчып ийгенде, кулагы, тумчугы кажайа берет, је уулчак кардаҥ алала, јўзин јышканда, јўзи, от чылап, кызарып чыгат.

Кыш бойыныҥ чыдалы јетпезин көрўп, чугулы бадышпай ыйлай берди. Јабынтылардаҥ кыштыҥ јажы тамчылады... байла, јас удабас келер!

К. Ушинскій.

Сурактар ла јакылталар.

1. Қыштыҥ башталар өйин канайда бичип көргўскенин катап кычырыгар.

2. Куштар сооктоң канайда коруланат? Балыктар, ангдар сооктоң канайда коруланат? Улус соокло канайда тартыжат?

3. Чөрчөктиң кажы ла бөлүгине бажалык талдап алыгар эмезе оның бажалыгы болгодый сөстөрди чөрчөктөң таап алыгар.

Көргүзү: Кыш элдең озо куштарга табарды.

4. Кажы ла тынду кайда кыштап турганын айдып беригер.

Каруузына керектү сөстөр.

Койон ...	ичегенде
Тийиң ...	ичегенде
Түлкү ...	агаштың көңдөйинде
Момон ...	јерде
Айу ...	чибиниң төзинде

Шуурганду кыш.

Изү јай ödö конды, алтын күс база өтти, кар түшти — шуурганду, соок кыш једип келди.

Соок салкындар согор болды. Агаш ортозындагы бүри јок агаштар кышкы ак кийимин сакып турдылар. Чибилер ле карагайлар азыйдагызынаң артык јажара берди.

Јымжак кар, бийиктең айланыжып, көп катап јаады. Кыштың мындый ару јарыгы көзнөктөң ödүп келгенине ле кыш түшкенине уйкудаң ойгонгон улус сүүништи.

Баштапкы јааган јаш карла анчылар ангдап баргылады. Агаштың ортозында ийттердиң үн үспей үрүжип турганы кере түжүне угулды.

Анчы агаштың јаказында сакып отурат.

Болчок дезе, болчок эмес — јолды кечире койон мантайт.

Анчы сыгырып ийерде, койон токтой түшти, кийин табаштарына отурып алды, кулактарын көдүрди — тынгдайт: ийттер ыраак па, јок по?

И. Соколов-Микитов.

Качан не болуп јат.

Соок түшти.
Баштапкы кар јаады.
Кызылтөштөр учуп келди.
Балдар чанакту јыңылаар болды.
Суу тошло бүркелди.
Балдар кызылтөш тудуп алдылар.

Качан не болуп јат? — деп суракка каруу болгодый эдип, өрөги эрмектерди бириктиригер.

Бала тужым.

Бу мениң деремнем;
бу төрөл јерим;
мен кайыр кырды төмөн
чанакту шунуп ийдим;
чанагым антарылды,
јалбагынаң мач эттим!
Кырды төмөн тоголонып,
терең карга көмүлдим.
Нөкөрлөрим-уулчактар
кырдың бажында турат,
түбегимди ајарбай,
сүүнип-јыргап каткырат.
Јүзим, колым бастыра
карла шыбалды...
Меге карда шыра,
балдарга дезе каткы.
Је ол аразында күн
ту качан ажа бертир;
теңериде бүрүңкий,
куйун-салкын келген эмтир.

Бастыра бойың ужыйла,
колың да ээп болбозың,
айылыңа араайынаң
күүн-күч јок јанадың...
Јыртык эски тоныңды
сыртыңнаң чече согорың,
буурыл чачту јаанаң јаар
печке үстүне чыгарың.
Карып калган јаанамды
чөрчөк айттырарым;
јаанам меге мойношпой
чөрчөгин баштаар:
канайда Иван-царевич
келер-кушты тудуп алган,
кыс табарга көк бөрү
канайда ого болушкан.
Чөрчөк угуп отургамда, —
јүрегим торт јымырт эдет;
кыйгас салкын трубада
чугулду согуп күүлейт.

И. Суриков.

Јакылталар.

1. Кырдаң јыңылаганы керегинде, уулчак айылына јанганы керегинде, јаанактың чөрчөктөри керегинде канайда айдылганын кычырыгар.

2. Ўлгерге келиштире јуруктар јурайла, јуруктардың алдына бичилер эрмектерди оноң ок талдап алыгар.

3. Бойыгардың кышкы ойындараар керегинде куучындап беригер.

Снегурочка.

I.

Јердиң ўстўнде карган таадак ла јаанак јуртаган. Јуртап, јуртайла, карый бергендер. Балдар дезе олордо јок болгон. Олор сўреен кородоп јўргендер.

Бир катап кышкыда тизеге јетире кар тўшкен. Балдар тышкары чыгала, колчанакту јыңылап, карла адыжып, оның кийининде кардаң наадай эдип ойногон.

Таадак көзнөктөң балдар јаар көрўп, көрўп отурала, эмегенине айтты:

— Је, эмеген, јаш кардың ўстўле бис базып ийзебис кайдар?

Эмеген каруузына айтты:

— Je баралык, апшыйак. Кардаң бойыска Снегурочка-бала эдип аларыс.

Олор тышкары чыкты. Маалага барала, кардаң Снегурочка эттилер.

Колдорын, буттарын, бажын эделе, көстөрининг ордына жалтыркай тош кондырып, кабактарын көмүрле карарткылады.

Жакшынак Снегурочка болды! Каргандар көрүп, көрүп, чөкөнбөй турдылар.

Кенетийин Снегурочка күлүмзиренип ийди, кабагын кыймыктатты, колын көдүрди, бир-эки алтайла, кардың үстүле тура жаар араай жүре берди.

Таадак ла жаанак сүүнип, оның кийининең тура жаар барала, отургузар жерин де таппай, неле күндүлейтенин де билбей турдылар.

Ол өйдөң ала Снегурочка-бала таадакта ла жаанакта жүрер болды.

II.

Снегурочка күн сайын жаанаган эмес, час сайын жаанаган. Күннең күнге сагыжы кирип, бүдүжи жараныл турган.

Таадак ла жаанак оны көрүп, сүүнип чөкөнбөйт. Ого элик терези сопок, чачына торко лента садып бергиледи.

Күн ле түн — конок өдөт. Кыш өтти, жас келди. Күн изү тийер болды. Кардың алдынаң суучактар акты. Туранын жабынтызынаң тамчы тамды. Ончо балдар айдары жок сүүнет. Жаңыс ла Снегурочка кунукчыл — толукка жажынып алып, жарыкка удура көрбөй отуры.

Теңериге кара булуттар ла жуулыжып келгенде, серүүн салкын ла соккондо, сүүнет.

Карган эмеген оны көрүп, бажын жайкайт.

— Сени кем жаман көрди, балам?

— Бир де кижи жаман көрбөди, эне.

— Айса, оорып турың эмеш пе?

Снегурочка унчукпайт, је ак качарларыла көзининг жажы тоголонып турат.

III.

Јай једип келди. Күн изидет, јер чечектерле бүркелет. Кыстар агаш аразына бараргa шыйдынала, Снегурочканы да кычырып турдылар:

— Бисле кожо баралы!

Снегурочка дезе бозогодоң до алтап чыгарга коркыйт.

— Изӱ. Бажыма изӱ ӧдӧр — деди.

— Сен бажыңа плат тартынып ал, изӱ де ӧтпӧс.

Снегурочка барбас та эди, је каргандар јӧпкӧ киидирди.

— Бар, балам. Айылда јаңыскан канчазын отурарың?

Снегурочка олордың айтканын угала, кыстарла кожо барды. Олор агаш аразында чечектер ӱзӱп, веноктор ӧрди, Снегурочка дезе будын соок суупа сугуп, күн ажарын сакып, көлӧткӧдӧ отурды.

Күн ашты. Энгир кирди.

Кыстар кудурып от салала, отты ажыра калыдылар.

Бирӱзи ажыра калыды, экинчизи, ӱчинчизи.

Снегурочканың калыыр ӧйи јетти.

— Сен не калыбайдың? Коркып туруң ба? — деп, ӱӱре-јелелери айдышты.

Оны электеп каткырышты.

Снегурочка саналазын токунадып алып, јӱгӱрип барала, калып ийди.

Кыстар көрӱп турза — Снегурочка кайда да јок. Оттың ӱстӱнде ак буу ла көрӱнди. Кичинек булут ӧскӧ булуттарга једижерге саң ӧрӧ уча берди.

Снегурочка кайыла берген.

Сурак ла јакылталар.

1. Кардаң эткен наадай канайда кызычак боло бергени керегинде, ол кандый болгоны ла оны таадак ла јаанак канайда сӱӱгени керегинде, ол јайгыда канайда кайыла бергени керегинде бичилген строчкаларды кычырыгар.

2. Чӧрчӧккӧ план тургузала, чӧрчӧкти бастыразын план аайынча куучындап беригер.

3. Бу чӧрчӧктӧ неши чын, неши чын эмес?

Көктөштөр.

Менин көзиме чөп кирди. Мен оны чыгарып турганча, экинчи көзиме база чөп кирди.

Салкынла кожо агаштын боркызы келип турганын мен билип ийдим.

Салкынга удура баштанала, эки кичинек көктөшти көрүп ийдим. Көктөштөр тумчугула кургак агашты токулдадып, чириктен курт-конгустар јип турган.

Олор агашты эрчимдү ойып, менин көзимче там ла терең кирип браатты. Јаан удабай бир көктөштин јүк ле куйругы көрүнер болды.

Мен агашка араайынаң өнөлөп келеле, көктөш кирген тежикти алаканымла јаап алдым. Кушкаш тургуза ла тыны јок немедий јада берди. Мен алаканымды туура алып, сабарымла онын куйругына тийдиреримде,—кыймык та јок јатты. Сабарымла онын белин сыймаарымда, өлтүрткен немедий јатты.

Экинчи көктөш эки-үч алтам ыраак јерде будакта — кыймыктанбай јат! — деп айткандый анчылу үниле чыйкылдап отурды.

Мен кушкашты кыйнабай, туура јүре бердим.

Ыраакта отурган көктөштин үни сан башка угулды.

Агаштын өзөгинде отурганынын куйругы ол ок тарыйын көрүнбей калды. Көктөш кара-чоокыр бажын тежиктен чыгарып, чыйкылдап ийеле, уча берди.

Көктөштөр агаштын бажына учуп барала, мен јаар көргүлеп отурды. Мен кайдаар да барбай турарымда, олор чыйкылдайла, уча бердилер.

М. Пришвин.

Суракtар.

1. Бу куучыннаң көктөштөр керегинде нени билип алдыгар?
2. Олор кандый туза јетирет?

Куштар кардың алдында.

Бир катап мен агаш аразында чаналу јӱрдим. Соок, јакшы кӱн болгон. Менинг алдымда јаан ак јер көрӱнди, анда бийик кайындар тургулайт, олордың бӱрчӱктериле кӱртӱктер јемзенип турган.

Олорго билдиртпей канайып једейин деп, сактанып турарымда, олор кенетийин төмӧн учуп тӱжеле, кайындардың тӧзиндеги карда көрӱнбей калды. Олордың кийининең карчаа сӱрӱжип, кайынның тӧзине учуп келеле, кардың ӱстӱле базып јӱрди. Сыранай кӱртӱктердиң ӱстӱле базып јӱрет, је карды чукчып нӧле, кӱртӱкти каап алатанын ондобой турат. Мындый керек мегс сӱреен јилбӱлӱ болгон.

Кӱртӱктиң јадар јери кардың алдында.

М. Пришвин.

Суракгар.

1. Бистиң јерде кыштайтан кандый куштар керегинде слер кычырдыгар?
2. Ол куштар ненинг учун бистиң агаштар ортозында кыштаар аргалу?
3. Кӱртӱк неле курсактанат? Карчаа неле курсактанат?
4. Бистиң јерде кыштайтан кандый куштар керегинде слер I класста кычырдыгар, олорды канайда ајыктап көрдигер?
5. Кандый шинжӱлер эмди өткӱрип туругар?

Кышкыда.

Катя печкенинг оозында агаш тактада отурды. Оның тизезинде јылу кийимдӱ наадай уйуктап јатты. Катя оны араайынаң јайкап турды:

Ыйлаба, менинг наадайым.
Калаш садып берерим...

Кухнянын көзнөгин кенетийин кем де токулдатты. Кем токулдадып турганын көрөргө, Катя кухня јаар јӱгӱрди. Көрӱп турза, ак төштӱ сангыскан көзнөктинг шилизин чокып отурган

эмтир. Күскиде, көзнөктөрди кондырарда, јараш болзын деп, энези рамдардың ортозына беленің кызыл јиилегин салып койгон. Сагыскан оны көрүп алган эмтир. Ол шилини чокып-чокып, бу не болотон? — деп, аайын таппай турды. Јиилек тумчугының алдында да болзо, је алар арга јок.

— Андрейка, Андрейка! — деп, Катя агазын кычырды.

Андрейка күүн-күч јок базып келеле, көзнөктөң көрүп, айтты:

— Куштарда эмди азыранар неме јок, ол курсак сурап јат.

Андрейка полкадаң бедренип, бир болчок јуу кезип, алала тонын јабынып, тышкары чыкты. Катя оны ээчий чыкты. Тышкары айас та болзо, сүрекей соок болгон. Кайындар, олордың үстүне сахар ургандый, агарат, олордың тожонтып калган будактары салкынга ээлип, араайынаң шыңырап турды. Садта сиреньнің јыраалары дезе калың карга торт көмүлип калган.

Андрейка бир кайынгның јанында токтой түжүп, карманынаң бек учук чыгарып алала, байагы јууны учукка буулап, будакка илип койды.

Бойы дезе айылы јаар јўгўре берди, Катя дезе тепкиштиң јанында турала, сары јууны көрўп, «бу сағыскан качан учуп келгей не?» — деп сананып турды.

Је сағыскан учуп келбеди.

Јаан удабай кайынның бир будағы кыймыктанды. Оног јеңил кар төгўлди, јууны чокыырга чыйрак көктөш учуп келген. Оны ээчий экинчизи, үчинчизи түштү, кызылтөш дезе туура учты: ол јууны јибей јат, јаңыс ла ашты ла јўзўн-јўўр үрендерди јийтен. Је ольханың тобоголоры ла ясеньниң канатту үрендери кыруга туй тоңуп калган.

— Учпа, сакып ал! — деп, Катя кызылтөшкө айтты.

Бойы айылына јўгўрип, калаштың оодыгын экелеле, карга сеен:

— Мынызы сеге! Ји, кызылтөш! — деди.

Кийин јанында эжик кыјырады, энези ле таадазы келген эмтир. Таадазы курына малта кыстап алган. Энезининг ийининде јукачак көгөлтирим кирее ээлип турды. Олор агаш ортозынаң келгендер.

— Азыра, азыра, балам, олор сеге төлўлў артпас — деп, энези күлўмзиренип айтты.

— Айылына јўгўр, курсагынгды столго тургус, балам, — бистиң ажанар өйибис база једе берди! — деп, таадазы айтты.

Л. Воронкова.

Суракtар ла јакылталар.

1. Катя ненинг учун кухня јаар јўгўрди? Ол кухняда нени көрди?
2. Аштап јўрген кушкаштарга балдар канайда болушты?
3. Кандый кушкаштар јууны чокыды, кандыйы јаңыс ла калаштың оодыгын чокыды?
4. «Азыра, азыра, балам, олор сеге төлўлў артпас»—деп, энезининг айткан сөстөрин канайда билер керек?
5. Јурукта не јуралганын куучындап беригер.
6. Бу куучынга база кандый јуруктар јурааргa јараар?
7. Јуруктар аайынча куучынга план тургузала, ол план аайынча куучындагар.
8. Кыштап турган кушкаштарды слер канайда кичеп көрўп туругар?

Кышкыда јолдо.

Түн ортозында ак јаланда шуурган шуулап, огурып, куйундалып келет; ак карды кодурип, јолло барып, баскан истерге јайылып таркайт.

— Је, күртке түштим! Бого конор туру... Је, кула адым, кыймыктан, кööркийим! Бис экү јолдоң кыйдыбыс; уйку келди; пыйманың ичине кар толды! Анда не? Күзүңи шыңырайт ошкош, туку от күйүп турган ба кандый... Үй кижи сакып јат, уулчак уйкуда... Ого не? Печкеде анданып јаткан болбогой кайсын!

Түн ортозында ак јаланда шуурган шуулап, огурып, куйундалып келет; ак карды кодурип, јолло барып, баскан истерге јайылып таркайт.

И. Никитин.

Јакылта.

Шуурган керегинде бичигенин кычырыгар, шуурганның табыжы керегинде айдылган сöстöрди темдектеп алыгар.

Суракгар.

1. Куучындап беригер: бу керек качан болгон? Кем кайдаар брааткан?
2. Шуурган јорукчыларды јолдо канайда басты?
3. Олор канайып аргаданды?

Јылдык-өбөгөн.

(Табышкак-чөрчөк.)

Јылдык-өбөгөн чыгып келди. Ол јеңиле јаңып, јеңинең куштарды божодып турды. Кажы ла куш алдынаң бойы аңылу атту. Јылдык-өбөгөн баштапкы катап јаңып ийерде, үч куш учун чыкты. Јерге соок јайыла берди.

Јылдык-өбөгөн јеңиле экинчи катап јаңып ийди — база үч куш чыкты. Кар кайылды, јалаңда чечектер көрүнип келди.

Јылдык-өбөгөн үчинчи катап јаңып ийди — база үч куш учун чыкты. Тыңызүү, кааң боло берди. Крестьяндар арыш кезерип баштадылар. Јылдык-өбөгөн јеңиле төртинчи катап јаңып ийди — база үч куш учун чыкты. Соок салкын сокты, ургун јаңмыр јаады, туман түштү.

Куштар дезе тегин куштар эмес болгон. Кажы ла куш төрт канатту. Кажы ла канатта јети јуң, кажы ла јуң алдынаң бойы аңылу атту. Јуңның бир келтейи ак, экинчи келтейи — кара. Куш канадыла бир катап талбып ийзе, јап-јарык боло берер, экинчи катап талбып ийзе, кап-каранғуй боло берер.

В. Даль.

Суraктар ла јакылталар.

1. Ол кандый куштар болгон? Олор ненің учун төрт канатту? Олордың кажы ла канадында ненің учун јети јуңнаң? Јуңның бир келтейи ак, экинчизи кара дегени не учурлу болгон?
2. Јылдың өйлөрининг аттарын айдып беригер.
3. Айлардың аттарын ээчий-деечий айдып беригер.
4. Јаскы, јайгы, күски, кышкы айлардың аттарын айдып беригер.

Табышкак.

Бир мөш он эки будакту, будактарының бажында одус бир, одус, јирме тогус, јирме сегис кузуктаң.

Чиби.

Бистинг суунь, чӧрчӧктӧ чилеп,
јанғыс тӱнге соок кӱрлеген,
јынғылаар јолды јанғыртып,
чибини аркадан экелген.
Озо баштап чибичек
айыл јылузынан ыйлаган.
Эртен тура ыйлабай,
тынган, бӱри јаранган.
Ийне бӱриле тыркырап,
кеен чӱмин тартынат.
Айас тенгери јылдызындый,
чибиде оттор суркуражат,
Соок-таадак база мында,
балдарды уткып кӱндӱлейт.
Чибиниң чике бажында
алтын чолмон мӧлтӱндейт.

С. Маршак.

Кырда.

(Кызычактың куучыны.)

Амыраар кӱнде адам ла энем чана алдылар, мен колчанак алдым, оның кийининде бис кырга бардыс. Кырдаң бастыра јуртыс көрӱнет.

Эң ле бийик кырда кызыл флажокторлу апагаш казыктар кадап койгон. Олор чаначыларга јол көргӱзип турган эмтир. Кырдың бажында дезе андый ок кызыл флажокту кижи турган. Ол флажогыла јанып ла ийгенде, чаначы кырды тӧмӧн казыктардың ортозыла јынғылап тӱжет. Мениң адам база ол јолло кырды тӧмӧн јынғылай берди. Энем ле мен дезе адамды ӱстӱнең тӧмӧн көрӱп, ого «Капшаай! Капшаай!» — деп кыйгырдыс.

Сўрекей кадалгак кырда дезе чаначылар трамплиннең калып турган. Олор чаналу јўтўрип келеле, калыганда, бийик учуп чыгат, оның кийининде кардың үстүне келип түжеле, сууга јетире јыңылап барат.

Мен кырдаң колчанакту сўрекей түргең јыңылап түжеримде, энем меге чаналу да једижип болбогон.

Бир катап чаңгым төңгөзөккө келип табаларда, мен ангарылып калгам, чаңгым куруга кырды төмөн шунуп түшкен. Чаначылар оны сууның јанында тудуп алган. Ол күн сўрекей јыргалду болгон.

Мен јаанап келзем, база чаналу јыңылап јўрерим, бийик кырлардаң калыгырым.

Сурактар ла јакылта.

1. Амыраар күнде кызычак ада-энезиле кожо кайдаар барган?
2. Кырда ол нени көргөн, нени эткен?
3. Кышкыда слер кандый ойындар ойноп туругар, куучындап беригер.

СЕЗИМДЕРДИҢ ОРГАНДАРЫЛА ТАНЫЖАРЫ.

Кемниҥ көстөри сабарларында.

I.

Егоровторго городтоҥ Николай деп көс јок карындажы келди.

Федюша көс јок улусты качан да көрбөгөн.

Бир катап ол Васяла экӱ, Николайдыҥ карындажыла, Егоровтордыҥ туразыныҥ јанында куучындажып турала, көрзө — эр кижи клеедири.

Оныҥ базыды чип-чике, бажын каҥкайтып алган, колында агашту. Онызла алдын јоктоп токулдадып турат.

Вася ого јӱгӱрип келеле оны колынаҥ јединип алды, тураға апарды. Бу кижи көс јок эмтир деп, Федюша бу ла туштa сезип ийди. Васяга келген кижи болуп, Федюша турапа кирди.

Көрзө, көс јок кижи тактада отуры, оныҥ колында бычак ла агаш, бажын кайра эдип алган. Бычакла агашты јоҥуп, оны чӱмдеп кезип отуры.

Федюша кыйазыныҥ көрӱп, кайкап отуры.

Васяны кабыргазына тӱртӱп, шымыранып сурады:

— Кандый эптӱ кезип јат!

— Онызы неме беди! Ол меге той балкаштаҥ ойынчыктар эдип бергенин көрзөҥ!

Вася ого кичинек кижини, андарды, айак-казанды, гиряларлу бескени көргӱсти.

II.

Федюша ойынчыктарды собурып, кайкаарла ла божобойт. Вася дезе ого айтты:

— Ол бичик те кычырып билер!

— Канайып кычыратан? Ол көс јок ине!

— Јок болзо-чы, бичипи де бистийине түнгей эмес. Ол бичигин сабарларыла јоктоп кычырып јат.

— Оны көрөтөн болзом!—деп, Федя шымыранды.

— Николай, Федюшага бойынгның бичигингди көргүзип берзең! — деп, Вася сурады.

— Ол менинг бичигимди кайдатан? — деп, көс јок кижи сурады.

— Ол көрөргө јат!

Николай күлүмзиренеле полкадаг јаан калың бичик алып берди.

Федюша көрзө, анда дезе точкаларды торсойто базып койгон. Николай бичикти сабарларыла сыймап, түрген кычырды, Федюша көзиле де көрүп кычырза, анайып түрген кычырып болбос болор.

— Темигер керек — деп, Николай айтты. — Менинг көзим јаштаг ала көрбөй јат, онын учун колдорым ончозына үренип калган. Менинг көстөрим сабарларымда!

Акчаның кабынаг бир монета чыгарып алала, айтты:

— Көзингди јумуп алала, мыны сыймап, бу кандый монета, айдып бер — дейле, Федюшаның алаканына јирме акча салып берди.

Федюша оны сыймады-сыймады, је танып болбоды.

— Мен дезе сеге кандый ла акчаны танып айдып берерим, сал — деп, Николай айтты.

Николай монетаны сыймап көрөлө, канча акчаның монетазы, кийин јанында кандый јурук барын айдып берди.

III.

Ол ло күннең ала Федюша Егоровторго улам ла барып турар болды.

Көс јок кижи ого сүреен јарады: ол кандый јакшы кожондоп јат, үни оның өткүн, балалайка да ойноп билер!

Оны бичикке үреткен, каламалар да өрөргө, щеткалар да эдерге үреткен школ керепинде куучындаган.

Федюшаны мындый да неме кайкадып туратан: ол турага кирип ле барганда, Николай дезе ого айдар:

— Јакшы ба, Фёдор!

— Бу мен деп, сен канайып билдиҥ? — бир катап Федюша сурады. — Сен мени көрбөй јадыҥ ине.

— Мен бастыра улусты базыдынаҥ танып јадым.

— Мен дезе анайып болбозым!

— Сен јаантайын тындап јӱр, ол туштa ӱренип аларыҥ!

Сурактар ла јакылта.

1. Буквaларды кем көрӱп, кем сезип (сыймап) танып јат?
2. Ол керегинде куучында канайда айдылганын кычырыгар.
3. Көс јок кижи база нени сезип таныйтан?
4. Көс јок кижи кандый иштерди эдип турган?
5. Кем јакшы угатан — Николай ба эмезе Федюша ба?
6. Көс јок улустыҥ, көстӱ улустардыйына көрӧ, кандый органдары јакшы темиккен?

Тегерик монета.
Ару суу.
Изӱ утюг.
Коо кожоҥ.
Өткӱн сыгырт.
Ачу беле.
Тату мӧт.
Кычкыл торбос.
Јараш јытту самыҥ.
Јыды јараш мята.

Бис неле көрӱп јадыс?
Бис неле угуп јадыс?
Бис неле сезип јадыс?
Бис јытты неле билип јадыс?
Амтанды неле билип јадыс?

Бу былардыҥ кажызын бис көрӱп, кажызыҥ јытап, амзап, угуп, сезип таныйдыс.

Бу сурактарга толо каруу беригер.

Керектӱ сӧстӧр: көстӧрлӧ, кулактарла, тумчукла, тилле, сабарларла.

Сезер органдарды көргүзү аайынча айдып беригер:

Тумчук — јыт алар орган.

Көстөр —...

Кулак — ...

Тил — ...

Сабарлардың учы ла бастыра тере — ...

Керектү сөстөр: көрөр, угар, амтан алар, сезер.

Табышкактар.

Бир кичинек неме кан алтайды ӧдӧ берди.

Бирӱзи эрмектенет, экӱзи көрөт, экӱзи угат.

Сурактар ла јакылта.

1. Карангуй кыпка киреле, онон түлкӱӱрлер, бичик, айак экелигер.
2. Ол немелерди слер канайып танып јадыгар?
3. Платьени кандый бөстөң көктөгөнин, көсти јумуп алып, канайыл билип алар?

Көстөр ... керектү.

Кулактар ...

Тил ...

Тумчук ...

Сабарлар ...

Керектү сөстөр: көрөргө, угарга, амзаарга, јытаарга, јоктоп сезерге.

Көстөр лӧ кулактар.

I.

Кумдузак агаш ортозында тыйрыйып агып барган сууда јуртап јаткан. Кумдузактың јурты сӱреен јакшы: агашты бойы кескен, оны суугa бойы тажыган, стенелерин, јабынтызын база бойы салган.

Кумдузактың тоны да јакшынак: кышкыда јылу, сууда да јылу, салкын да өткӱре сокпойт.

Кумдузактың кулактары сүреең јакшы: балык сууны куйругыла чайбалтып ийзе, агаш аразында јалбырак түшсе — ончозын угуп ийер.

Кумдузактың көзи дезе уйан: немеге јетпес көс. Кумдузак көзинең коомой, кумдузактың кыскачак алтамыла јүс алтам кире јердеги немени көрүп болбойт.

Кумдузактаң ыраак јокто дезе агаш аразының јарык көлинде куу јуртап јаткан. Бойы јараш ла кеберкек болгон, кемле де нак јүрер күүни јок, керек дезе эзендешкенде де, күүн күч јогынаң эзендежетен. Ак мойынын чөйип алар, айылдажы јаар бийигинең кылчас эдер, — онызла эзендешкилеп, бажыргылап турар, ол каруузына бажыла билдирер-билдирбес кекип ийер.

Бир катап мындый болды: кумдузак суунын јарадында иштеңнип, аспакты тижиле кемирип отурды. Кабортозына јетире эбиреде кемирип ийер, салкын согуп ийзе, аспакты јыгып койор. Кумдузак оны тоормоштоп кезип алала, бир тоормоштоң тажып турат. Агашты јүктенип алала, бир табажыла тудуп турар — торт ло кижи чилеп, базып браадар.

Кенетийин көрзө — суула куу јүзүп клеедири, јуук эмтир. Кумдузак токтой түшти, тоормошты сыртынаң түжүрип ийеле, күндүлү айтты:

— Узя-узя!

Эзендер дегени эмтир.

Куу кеберкек мойынын чөйип ийди, каруузына бажын билдирер-билдирбес кекип ийеле, айтты:

— Сен мени јуук ок келеримде көрдиң! Мен сени суунын буруулчыгынаң ла көрүп ийгем. Сен мындый көстөриңле неме болбозын.

Кумдузакты электеди:

— Сени, көс јок немени, анчылар кызыл колло тудуп алып, карманына сугуп алар.

II.

Кумдузак тындап-тындап турала, айтты:

— Сен менең јакшы көрүп турганынгда блааш та јок. Jесен ол үчинчи буруулчыктың ары јанында суу араай чайбалып турганын угуп турың ба?

Куу тындап турала, айтты:

— Сананып таап туруң, суу бир де чайбалбайт. Агаш аразында тым.

Кумдузак база ла сакыды. Катап сурады:

— Эмди угуп туруң ба?

— Кайда? — деп, куу сурады.

— Суунын экинчи буруулчыгынын ары јанында.

— Јок, бир де неме укпайдым — деп, куу эрмектенди. — Агаш аразында бир де табыш јок.

Кумдузак база ла сакыды. Катап сурады:

— Угуп туруң ба?

— Кайда?

— Суунын бу баштапкы буруулчыгының кийининде.

— Јок — деп, куу эрмектенди, — бир де неме угулбайт. Агаш аразында тым. Өнөтийин сананып таап јадың.

— Анайдарда, јакшы болзын — деп, кумдузак айтты. — Сенинг көстөриң, менинг кулактарым чылап ок, сеге керектү болуп јүрзин.

Сууга чөнгүп ийеле, көрүнбей калды.

Куу дезе ак мойынын чөйип алала, сайыркап, эбиреде көрди: оның курч көстөри јеткерди качан да болзо бойының өйинде көрүп ийер деп иженип, бир де немеден коркыбай турган.

Бу өйдө агаштың ары јанынаң јеңил кемечек чыга конды. Ондо аңчы отурды.

Аңчы мылтыгын өрө көдүрди — куу канаттарыла да талбып ийгелекте, мылтыктың табыжы угулды.

Куунын кеберкек бажы сууга барып түшти.

Агаш аразында јүретен улус оның учун айдыжат: агаш аразында эң керектү неме — кулак, экинчизи — көс.

Суракторлар јакылталар.

1. Јеткер керегинде куу ла кумдузак канайып билгилейт?

2. Агаш аразында јүретен улустың агаш аразында эң керектү неме — кулак, экинчизи — көс деген сөстөри чын деп канайып көргүзилди?

Јетире бичип алыгар: Кумдузактың көзи ... .

Куунын көзи ....

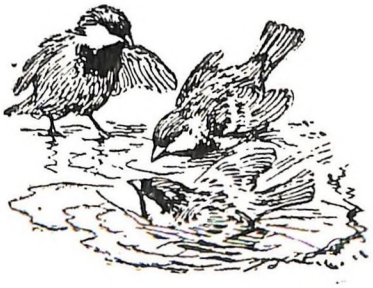
Кумдузактың кулагы....

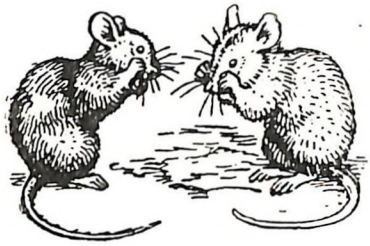
Куунын кулагы ... .

Баштапкы эки эрмекке керектү сөстөрди куучыннаң талдап алыгар.

Эдин ару-чек тудары.

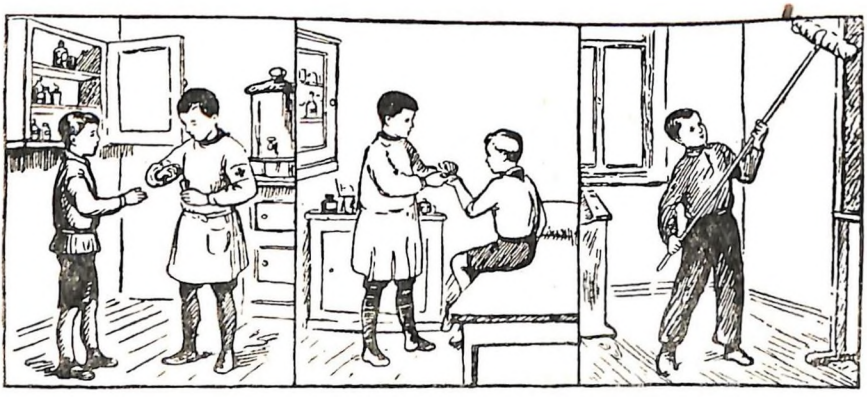

Бу тындулар канайда јунунып турганын јуруктар аайынча куучындап беригер.

Бистиң санитарлар школдо.

Санитарлардың кажызы ла нени эдип турганын куучындап беригер.

Чөрчөк.

Бир карындажы база бирўзине айылдап келеле, бойының эштегин эжиктиң јанына буулап койгон. Эштек дезе чечилеле, јўре берген. Эки карындаш эштекти бедреп баргылады. Јолой бир уулчакка туштадылар.

— Эштек көрдиң бе? — деп, олор сурады.

— Кандый? Сол көзи јок, кийин будына аксак, арбалу јажыл эски таар канјаалаган ба?

— Эйе, эйе, ол эмтир...

— Jок, көрбөдим — деп, уулчак айтты.

— Канайып көрбөгөң?! — деп, карындаштар кыйгырышты. — Сен ол керегинде, көрзөң, кандый јакшы билип јадың!

Олор уулчакты тутукулап алала, эштекти уурдап алган деп бурулап, оны јаргычыга апардылар.

— Мен көс јок по? — деп, уулчак јаргычыпа айтты. — Мен јолдоң эштектиң изин көргөм. Оның кийин оң будының изи, өскө буттарының изине көрө, тайыс, алтамы да јаан эмес. Анайдарда, ол оң будына аксак. Јолдың јанындагы өлөңди јүк ле оң јанынаң отоп барган. Анайдарда, ол сол јанындагы өлөңди көрбөгөн — оның сол көзи јок. Агаштың јанына эштек токтоп турала, ого сөйкөнөрдө, чобрада јажыл учуктар артып калган. Таардаң төгүлип турган арбадаң дезе таар эски, тежиктерлү деп билип алгам.

Бу куучынды угуп алала, јаргычы эки карындашты арбады, уулчакты дезе божодып ийди.

Сурак.

Уулчак ајыкчыл ла тапкыр деп неден көрүнет?

Советский солдат.

Советский албатылар нак биледий јадат,
төрөл ороон граниттий бек, бузулбас.
Амырды, ырысты, јайымды корулап,
Совет Черўнинг солдады туруп јат.
Кандый да јеткер бисти коркытпас!
Бистинг ороондо кемжибес куйак бар —
амырды, ырысты, јайымды корулап,
Совет Черўнинг солдады туруп јат.
Ўрен! Иште! Јиит бойына
ороонның килемји, ајару салып јат...
Амырды, ырысты, јайымды корулап,
Совет Черўнинг солдады туруп јат.

М. Светлов.

Ваня Андрианов.

I.

1941 јылда декабрь айдың учында бир јуртта мындый керек болгон. Андриановтордың айылында фашистский солдаттар турган. Олор кенетийин јоголып калган.

— Олор мынаң јўргўлей берди эмеш пе? — деп, крестьяндар бирўзи бирўзинең шымыранып сурагылап турды.

Советский Черўнинг бёлўктери кайда да сырангай јуук једип келген деп, сўўнчилў солун табыш угулды.

Өштўлер јурттанг чын ла ончозы јўре бергенин јартап аларга, Ваня Андрианов олорды кайып көрөр деп сананып алды. Ол айылынанг чыгып, айылдардынг кийин јанынча базып јўрди. Бир сарайдынг эжигинең кенетийин ыш јытанды. Ваня ол сарайга кирди. Сарайдынг ичинде көмўр костоно кўйўп јатты, оны эбиреде фашисттер јылынып отургылады. Эмеш ырааkта пулемёт турды. Фашисттердинг бирўзи тура јўгўрип, Ваняны сарайдан чыгара ийделе, эжикти јаап алды.

«Ээ, керек андый эмтир ине!.. Олор барбай, јажынып алган. Бистинг јуучылдарды ајарбас јанынанг кенетийин аткылаарга турган эмтир. Андый болбос эмей!» — деп, Ваня шўўнип алды.

«Фашисттер база кайда јажынып алды не? — деп, Ваня бойынанг бойы сурады. — Мыны кайып көрөлө, бистинг јуучылдарга айдып салар керек».

Јууканынг куйузында эски сарайлар турган. Олордынг јабуларынынг үстүнде билдирер-билдирбес ыш чөйилген. Анайдарда, фашисттер мында да јажынган эмтир...

II.

Ваня соокко тонуп, кўртле басты. Деремнеден чыгала, эбиреде ајыктап көрди. Ырааkта, карлу јалангда, јалангла толкулар тўрўлип келеткен чилеп, кандый да неме јурт јаар ичкерлеп келеткенин Ваня кенетийин көрўп ийди. Ол ак халатту улус болгон. Олордынг бирўзи де атпай турган.

«Бистинг улус! — деп, Ваня сананды. — Олорды мында фашисттер сакып турганын олор билгилебей де јат».

Уулчак кўртле олорго удура јўгўрди. Олорго једип айдатан ла болзом! Једетен ле болзом кайдат!

Је өштўлер уулчакты көрўп ийеле, оны аткылады. Октор уулчакты ээчий сыгырыжып учты. Ваня карга јыгылала, кайра да көрбөй, там ла ырада јылып барды. Ок тийгенинең чар-

чалган кар Ванянын тонына ла бөрүлине јапшынып турды. Кезикте Ваня фашисттерге көрүнбей барганда, олордын мылтык адыжы токтой берет.

III.

Учы-учында Ваня бистин улуска једип алды.

Ак халатту, бийик сынду кижи Ваняны бут бажына тургусты. Уулчак тынарсып, фашисттер керегинде, сарай керегинде, пулемёттор керегинде — ончозын командирге куучындап берди.

— Слердин јуртка баргадый өскө јол бар ба? Ол јолло бисти баштап апар — деп, командир айтты.

Ваня јуртты эбиреде бастыра јолдорды јакшы билетен болгон. Ол бистин јуучылдарды өскө јолло — јууканын ичиле, эски теерменнин јанынча баштап апарды. Советский Черүнин бөлүктери бу јуртка фашисттер торт сакыбаган јанынан келип кирди.

Советский јуучылдар «ура» кыйгырыжып, фашисттерди ат-

кылады. Фашисттер сарайлардан чыга јүгүрип, советский јуучылдардың окторына учурап турдылар. Јаан удабай фашисттерди бу јурттаң чыпара согуп салгандар.

Төрөл јуртынаң өштүлерди чыгара сүрерге он үч јашту үренчик Советский Черүге анайып болушкан.

Советский Башкару Андрианов Ваняга Кызыл Чолмон орден берген.

Сурактар ла јакылта.

1. Ваня Андрианов кем болгон?
2. Советский Черүге ол канайып болушкан?
3. Јеткерлү өйдө ол бойын канайып туткан?
4. Ваняны нениң учун герой деп айдарга јараар?
5. Јурукта не јуралганын куучындап беригер, јурук куучынның кандый бөлүгине келижет?
6. Куучынның планын тургузала, план аайынча куучындап беригер.

Үргүлјиге ундыба!

Қайдаар да барып јатсаң,
је мында токтой түш.
Бу кару сөөккө
акту јүрегиңнең бажыр.
Балыкчы, шахтёр, күдүчи,
учёный да болзоң,
эң артык нөкөриң
мында јатканын
үргүлјиге ундыба.
Сеге де, меге де болуп
бастыра күчин ол салган:
јууда бойына да килебей,
Төрөлин корулап алган.

М. Исаковский.

Тоня-партизанка.

I.

Тоня Петрова токтой түжеле, јыраның кийин јанына јадып алды. Мынаң төң јерде турган јурт, алаканда чылап, көрүнет.

Ол јуртта фашисттер тынгыдынып алганын ла ого кирер бастыра јолдорды автоматчиктер корып турганын Тоня билетен болгон. Јажынар јер јок.

«Хребтово јуртка ак јаландарла ӧдүп болбозын. Ӧштүлер божотпос!» — деп, Тоня сананып турды.

Јуртка ӧдӧр јол кара ээн јаландардын ортозыла чичке тилбектий чӧйилип барган. Солдаттар отурып алган фашистскии машиналар, боро тоозынды кӧдүрип, ӧдӧ конды. Үч броневик ӧтти, уур орудиелер сүүртеген тягачтар күзүрежип ӧткүледи.

«Хребтово јурттын бийик јерине ӧштүлер черүлерин ле техниказын јуунада тартып, партизандарга табару белетегилеп туру» — деп, Тоня темдектеп алды.

Тоня јырааның кийин јанынаң энчикпей ӧгдӧйип келеле, терең санана берди. Карангуй түнде Тоня јуртка туртуза ла ӧдӧ берер эди. Је түнге јетире узак. Бир күннің туркунына ла ойто бурылар керек. Командир энгирде јетирүлер угарга сакып јат.

Јол база ла тоозындала берди. Тоня энчейип, јыраага јуук-тай отурып алала, јырааны ӧткүре јолло браатткан үүр уйларды көрүп ийди. Бу уйларды јыртык чекпендү, колында узун чырбагалду карган ӧбӧгӧн айдап браатты. Ӧбӧгӧнгӧ чачы атрайган, ӧдүги јок уулчак болужып турган. Олордың кийининең бир эмеш ыраакта автоматту фашисттер араай браатты. Олор јуук-тагы јурттың крестьяндарынаң блаап алган малды апараткан.

Үүр уйларла кожо јуртка ӧдӧ конор деп, Тоня јалтаныш јогынаң сананып алды. Ол уур сопокторын түрген уштып, куртказын чечеле, ончозын јырааның кийинине салып койды. Эр кижиниң штанын кийген ле кур јок чамчалу артканг Тоня үүрдең айрылган күреңг уйдың кийининең јүтүрди. Тоня уйды айдап экелеле, онына кожо үүрге кожула берди. Бу керек сүреен түрген ӧткӧнинең улам, фашисттер оны байагы уулчак болор деп, ајарбај да калды.

Тоня арык уйлардың ортозында барып јатты. Тоозын јаландардың ла јолдың үстүнде, булут чылап, кӧдүрилип турган. Бу

тоозынды өткүре буурыл башту өбөгөн дө, уйлар айдап браатканууичак та, автоматту фашисттер де көрүнбей турдылар.

Мынайып јиит кайучы-кыс көкө түште өштүлердиң тумчугының алдынча Хребтово јуртка өткөн.

II.

Энгирде Тоня партизанский штабтың јер туразында болгон. Пулемёттор ло орудиелер турган јерлер керегинде, јерден ле агаштан эткен шибеелер (дзоттор) керегинде, бронемашиналар ла танктар керегинде Тоняның мангзаарып куучындаганын отрядтың командири, јербойындагы колхозчы, угуп отурды. Командир буурайган азу сагалы өткүре күлүмзиренип, ээк сагалын сыймап, Тоняның айтканын јарадып турды. Тоняның кайып экелген јетирүлери чын-чике болгон. Командир јиит кайучы-кыс јаар базып келеле, онын колын тың тутты.

— Је, быйан болзын, кызым, сыранай керектү өйдө једип келдиң.

Түнде партизандар фашисттерге табару эделе, деремнени јайымдап алдылар.

Партизандар Тоняны сүүп, ол керегинде оморкоп, күүнзеп куучындап, оны сыйыныс деп адап туратандар. «Бистиң кызыбыс кайда?» — деп, командир јаантайын сурап туратан.

Тоня отрядта кандый да иштең кыйышпайтан: курсак белетеп, партизандардың кийимин јунуп, јыртылган кийимди јамап, казан-айакты ла јер туранын ичин ару тудуп туратан. Тоня сыранай јалтанбас та, тапкыр кайучы болгон, өштүлердиң турган јурттарына ол билдирбезинең кирерге билетен. Тоня деремненің пастух уулчагы да болуп, колхозчы кыс та болуп, сокор карган эмегенниң једекчизи де болуп јүргенин көрөтөндөр. Ол фашисттерге туттурбас та, көрүнбес те болгон. Олор оны кайдаң ла бедреп, јалтанбас кайучы-кысты тудуп берген кижиге беш муң марка акчала сый берер деп јарлагандар. Је Тоняны таап аларга күч болгон.

А. Каличенко.

Суралтар.

1. Тоняны нениң учун јалтанбас ла тапкыр деп адаарга јараар?

2. Партизандар Тоняны сыйыныс деп, командир дезе кызым деп нениң учун адагандар?

Јер ўстўнде балдар ас эмес, ас эмес.

Јер ўстўнде балдар ас эмес, ас эмес,
кажы ла ороондо олор ас эмес,
јаңгы јуу керегинде угарга да
олордың кўўни келбес.
Олорго ўренер, өзөр керек —
олор темей өлбөс учурлу.
Олорды јаңгы јуу-өлўмнең
ак-чек улус айрыырга белен.

С. Михалков.

Граннын чике бойында.

Мен граннын чике бойында
јажытту јерде сергелең турум,
төрөл ороонның бастыра јөөжөзин —
тууларын, сууларын корып турум.

Койу бўрди өткўре мен
ончозын көрөдим, угадым,
бу өйдө бастыра јўрегимнең
төрөлимле куучындажадым.

Боромтык түнди өткўре
ончозы меге јуук билдирет,
бастыра төрөлим јанымда деп,
көзиме менин элестелет.

Jурттар, jаландар, агаштар,
бойымның өскөн айылым,
jаан талайлар ла суулар —
ончозын көрүп турадым.

Тангдакталып күн чыкканы,
трактор jолло браатканы,
сүт тарткан уулчактар,
учуп браатканы карлагаштар.

кемниң де отту печкези
көзиме көрүнип эбелди.
Бу ончозы — бистиң Төрөлис,
Төрөлисти корып кичеерис.

М. Исаковский.

Jакылта.

Кычырыгар:

стихтерде пограничниктиң службазы керегинде не айдылат;

пограничник бойының Төрөлин сүүп ле оны корыырга белен болуп турганы керегинде не айдылат;

гранда туруп, оның кийин jанында бастыра төрөл ороону турат деп билинип турганы керегинде не айдылат.

Булька.

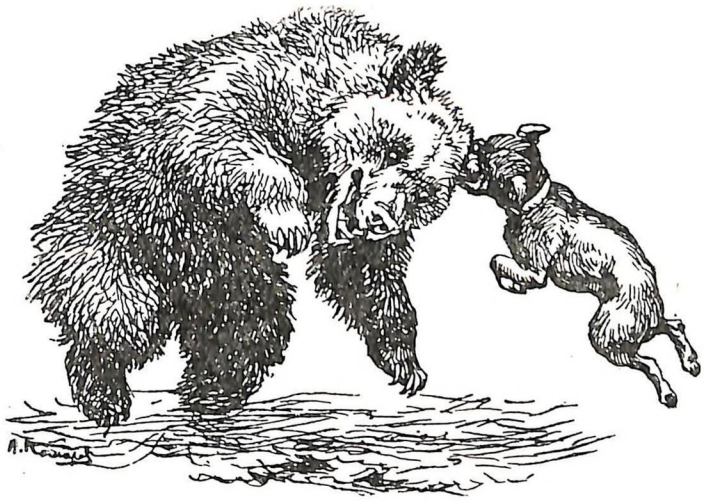
Менде мордашка укту Булька деп ийт бар болгон. Ол бастыра бойы кара болгон, оның јаңыс ла алын тамаштарының бажы ак.

Мордашка укту ийттердиң ээк сööги јаак сööгинең узун, онон улам олордың üстүндеги тиштери алдындагы тиштериниң кийин јанында болуп јат. Је Булыканың ээк сööгинiң узуны торт саң башка болгон, üстүндеги ле алдындагы тиштериниң ортозына бир сабар кирип туратан... Булька јобош, тудаган эмес, је сүреен бökö дö, капкыр да болгон. Кажы бир немени кабала, тиштенип алганда, салја чылап, айрылбай, селбектенип калатан.

Бир катап оны айуга тукурарда, ол айуның кулагынаң ала койоло, шüлüк чилеп, селбектене берди. Айу оны тамаштарыла тажып, ары-бери таштап турган, је бойынаң айрып болбогон. Бульканы балбара базып ийерге, јерге јыгылды, је Булька бис оны суула айрыбаганча, айуның кулагын божотпогон.

Мен оны кüчüк туштa алып, бойым азырап алгам. Кавказка служить эдерге барарымда, мен оны албаска санангам, бойым туйказынаң јüре береле, оны бектеп салзын дегем. Баштапкы станцияга једип, солынты аттар јеккен абрага отурып аларга турала, кörзöм, јолло кандый да јалтыркай кара неме тоголо-

нып клеетти. Ол мойынында јес мойынчылу Булька эмтир. Ол станция јаар бар јок күчиле мантап клееткен. Мантап келип, менинг колымды јалайла, абранын алдында көлөткөгө јадып алды. Оныг тили оозынаг алакан кирези чыгып калтыр. Чилекейин ажырганда, тилин кайра тартынып, оног катап ла ала-

кан кирези чыгарып алар болды. Ол мендеп тынарсып, арыбери анданып, куйругыла јерди токулдадып јатты.

Мен айылымнаг јүре береримде, ол көзнөктиг рамын сындырала, чыгара калып, менинг изимле 20 беристе јерге изү күнде мантап барган деп, мең кийининде укkам.

Л. Толстой.

Суraктар.

1. Бульканың тыш бүдүми кандый болгон?
2. Айуны өлтүрерге анчыларга ол канайда болушкан?
3. Бульканың күчи ле капкыры керегинде айтканда писатель оны неле түңдештирет?
4. Булька бойының ээзин сүүген деп, неден көрүнет?

Ат.

Кижи бойынын колына атты сүрекей јебрен өйдөң ала үредип алган. Эмдиги өйдө јерлик атты табарга да күч.

Јерлик аттың сыны јабыс, бажы јаан, јалы өрө атрайып калган. Олордың өңи, ээн јерлердиң кумагындый, борозымаксары.

Анчылар јерлик үүр малдың кийининең узак өйгө сүрүжип, оның чылай берген кулундарын айрып алат. Оның кийининде ол

Бу аттың јерлик төрөөндөринің бирүзи — өлө зебра.

кулундарды азырап тургында, олор кижиге табынча үрене берет.

Јүзүн-јүүр укту аттарды өскүрип аларга кижи көп чактардың туркунына иштеген.

К. Ушинский.

Суракгар.

1. Јурукты көрөлө, айдып беригер: зебра незиле атка түңей, незиле башка?

2. Јерлик аттар кандый бүдүмү болгон? Олорды ээн чөлдөрдө таап көрөргө нениң учун күч болгон?

3. Јерлик аттарды улус канайда колго үредип алган?

4. Улус кандый укту аттар өскүрип алган?

Будённыйдың сўўген ады керегинде куучын.

(Гражданский јуу керегинде эске алынганынан.)

Ол ат Будённыйга јуу-согуш туштa једишкен. Будённый оны Казбек деп адаган, ол оны сўрекей сўўйтен. Казбек бойының јаңы ээзине база капшаай ўрене берип, оның кажы ла сөзин билип туратан.

Казбек оны канча ла катап јеткерден айрыган. Бир катап Будённыйдың кийининен актардың јакшы аттарлу бўткўл отряды сўрўжерде, јўгўрўк Казбек оны быжу өлўмнең айрып алган.

Атту корпус Царицын (эмди Волгоград) городтың јанында актарла јуулажарда, бойының Казбегине минип алган Будённый табаруга јаантайын јуучылдардың ичкери алдында барып туратан.

Бир катап јуу-согушта ол сырангай актар ортозына кире конгон. Акгвардеецтердиң полковниги колмылтыгын чике оның тёжине шыкап алган. Јык эткен табыш упулды. Ок Будённыйга тийбей, јастыра барган, је оның иженчилў ады, Казбек, араай тизеленип тура берди. Ол уур шыркалаткан болгон. Будённыйга өскö ат јединип экелгендер. Атка тўрген минип алала: «Менің кийинимнең, јуучылдар!»—деп кыйгырып, бойының атту јуучылдарының ичкери алдында актардың ўсти орто мантадып барды.

Актар оодо соктырды. Олордың арткандары качкылады, бистиң атту јуучылдар олорды чöл јаар сўрўп бардылар.

Јуу-согуш божогон кийининде Ворошилов Будённыйдың неге де санааркап турганын сезип ийди.

— Сен кайттың? — деп, Ворошилов сурады.

— Менің Казбек адымды өлтўрип койдылар. Мен најымды бедреп табала, оны калганчы катап көрўп аларга турум — деп, Будённый айтты.

— Кожо бараалы — деп, Ворошилов айтты. Казбекти ол база билетен, сўўйтен болгон.

Олор Будённый адын артырган јер јаар баргылады. Казбек кыймыктанбай јатты. Је ээзи јууктап келерде, ол бажын көдўреле, боромтый берген көзин ачып ийди.

— Оны шыралатпай, өлтўре адып ийер керек! — деп, командирлердин бирўзи айтты.

Је Ворошилов айтты:

— Адарга мендебегер. Врач алдыртар керек. Айса болзо, эмдеп аларыс.

Врачка кижи ийдилер. Врач келип, Казбекти көрөлө, эмдеер болды.

Ат чын ла јазыла берди. Будённый бойынын сўўген адына минип, табаруларга база да көп катап јўрген. Казбек деп ат бойынын ээзин ле најызын јеткерден база да көп катап айрыган.

И. Всеволожский.

Суракгор.

1. Казбек деп ат бойынын ээзин јеткерден канайып айрып турды? Будённый Казбекти нениң учун најым деп адап турган?
2. Јуу-согуш туштa атла не болды?
3. Казбекти канайда эмдеп алдылар?

Ат.

Јўгўрўк адым, не киштейдиң,
бажың не салактаттың,
јалыңды не јайылтпайдың,
сулуктарың не чайнабайдың?
Мен сени азырабайдым ба?
Тойо сула јибейдиң бе?
Ээр-ўйгенинг коомой бо?
Тискининг торко эмес пе,
такаң мөңгўн эмес пе,
ўзенгиң алтын эмес пе?

А. Пушкин.

Сўзеен уй.

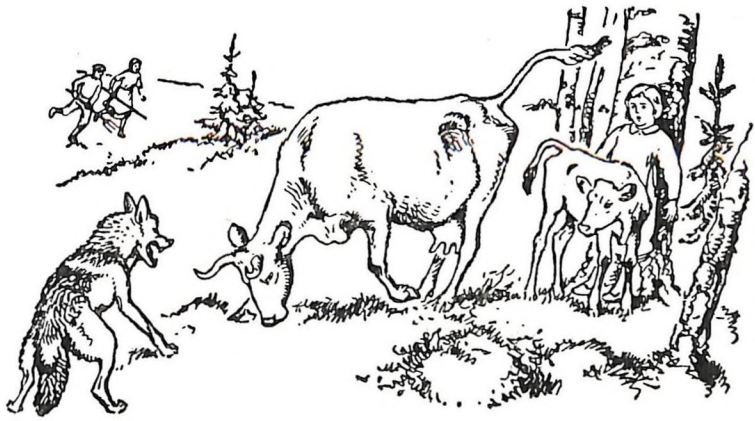
Бисте коркушту сўзеен уй бар болгон.

Бир катап, бозузыӈа jўткўп, мўўзиле кажаганды да jемире сўокен. Оныӈ мўўзи узун да, тўс те болгон. Адам оныӈ мўўзиниӈ бажын кезерге сананган, je анайда ла кезилбей артып калган.

Бир катап jайгыда энем уйды саайла, бозуны чыгарып, сыйынныма айтты:

— Феня, олорды сууныӈ jарады jаар айдап апар, эмеш отоп jўргўлезин.

Феня чырбагал алып, олорды сууныӈ jарадыӈа айдап экеле-ле, одорго божодып, бойы дезе талдыӈ тёзине отурып алган.

Феняга кенетийин jыраанныӈ ортозында не де шылырай бергени угулды. Кёрзё: jыраанныӈ ортозынаӈ кандый да боро неме чыгып клеетти.

Кызычак бу бистиӈ Серко ийт болор деп сананган.

— Серко, Серко! — деп, Феня кычырды.

Кенетийиӈ кёрзё — бозу, оны ээчий уй, jўўле берген чилеп, оныӈ ўсти орто маӈтап клеетти.

Феня тура jўгўреле, агашка jаба туруп алды, бозу Феня jаар маӈтады. Уй дезе олорды экилезин кийин jаныла агашка jаба

кыстап алды. Бажын төмөн эдип, өгурып, алын буттарыла јерди чапчып, мўўзин дезе бөрўге удура уулап алган турды.

Феня тыҥ коркыйла, эки колыла агашты кучактанып алды, кыйгырайын дезе, ўни де чыкпады. Бөрў дезе уйга чурап келеле, туура калыды: бөрўни уй баштап ла тарыйын сўзўп ийген ошкош.

Бөрў уйдыҥ бир јаҥынаҥ чурап, неме болбогондо, база бир јаҥынаҥ чурап, уйды тударга эмезе бозуны каап аларла албаданып турды. Је бир де неме болбойт, — бөрў кайдаар ла чураза, ого удура мўўс турат. Бу туштa кызычак болуш сурап кыйгырды.

Бистиҥ улус ыраак эмес јерде кыра сўрген. Олорго уйдыҥ мөөрөгөни де, кызычактыҥ кыйгырганы да угулган.

Бу кыйгы-табышка улус јўгўрўжип келди. Бөрў улустыҥ јўгўрип клеетпкенин көрўп, тижин база бир, эки катап ырсайтып ийеле, јыраанып ортозы јаар кача берди.

Уйдыҥ мўўзин кеспегенине адам сўреен сўўнди.

К. Ушинский.

Суракtар.

1. Уй бойыныҥ бозузын канайып корулады?
2. Бөрў уйга канайып табарып турды?
3. Бөрў ненин учун качты?
4. Куча, ат, ийт, киске бойыныҥ öштўлеринеҥ незиле коруланат (тырмактарыла, тиштериле, туйгактарыла, мўўстериле)?

Бөрўлер бойыныҥ балдарын канайда ўредет.

Мен јолло браадала, кийин јанымда кыйгы угуп ийдим. Пастух-уулчак јалангла јўгўрип, колыла нени де көргўзип турган эмтир.

Мен лаптап көрзöм — јалангла бирўзи јаан, бирўзи кичинек эки бöрў мантап браадыры. Кичинек бöрў öлтўре тудуп кой-

гон курааңды будынаң тиштенип, арказына салып алган апаратты. Јаан бөрү дезе кийиннинең мантаган.

Мен бөрүлерди көрүп ийеле, пастухла кожо олорды ээчий јүгүрип, база кыйгырдым. Бистиң кыйгыбысты угала, ийттер ээчиткен улус база јүгүрүжип келди.

Јаан бөрү ийттерди ле улусты көрүп ийеле, кичинек бөрүге једижип, оның апараткан курааның ушта согуп, бойының арказына таштап алды, бөрүлер экилези оноң түрген мантап, көрүнбей барды.

Оның кийиннинде уулчак куучындады: јуукадаң јаан бөрү чыга коноло, курааңды өлтүре тудуп, арказына салала, јана болуп мантаган.

Ого удура кичинек бөрү чыга коноло, кураан јаар чурап келген. Јаан бөрү курааңды кичинек бөрүге береле, бойы дезе коштой мантаган. Анайып ол бойының балазын үредип турган. Је ийттерлү улус көрүнип келерде, јаан бөрү балазын үредерин токтодып, курааңды бойы апарган.

Л. Толстой.

Сурактар ла јакылта.

1. Бөрүлер бойлорының јемин кайда кетежип јүрдилер?
2. Бөрүлердиң кажызы курааңды өлтүре тутты?
3. Кичинек бөрү курааңды канайып апарды?

4. Кичинек бөрүнинг апараткан јемин јаан бөрү нениң учун блаан алаға, бойы апарды?

5. Куучынның јурукка келижип турган бөлүгин кычырыгар.

6. Бөрүлер улуска кандый каршу јетирет?

7. Бөрүлерди ненинг учун барынтычы тындулар деп адагылап јат?

8. Слер база кандый барынтычы тындуларды билеригер?

Киске ле тийиң.

Кискенинг балдары өлүп калган. Киске курсак та јибей, балдарын бедреп, ачынчылу маарап јүрген.

Балдар ого килеп, кунугып јүретен.

Бир катап олор агаш аразынаң тийингнинг балазын табала, оны айылына экелген. Тийингнинг көзи ачылгалак болгон, ол курсак та јип билбейтен, базып та болбойтон. Балдар оны кискеге коштой салып койгон. Киске тийингнинг балазын јыткарып, јалап, бойының балазын чылап, азырай берген. Киске тийингле кожо уйуктап, онызы тонгондо, бойының јылузыла јылыдатан. Азыранты балазына бир де ийтти јууктатпайтан: ийт јууктап ла келгенде, түгин атрайтып, кийин будына туруп, алын тамажыла ийтти тажып, сүрүп салатан.

Тийинг эмеш јаанап келерде, киске оны чычкан тударга үреткен. Озо баштап өлгөн чычканды экелеле, јерге салып, оны канайып тудатанын көргүскен. Онынг кийининде јүк арайдаң ла кыймыктанып турган јарым тынду чычканды экелген. Арт-учында, тынду чычканды экелген — оны божодып ийеле, ойто тудуп алган. Киске анайып тийинг чычканды база тударга үренип алзын деп кылынган.

Је тийинг чычкан тудуп јиирге кўўнзебейтен. Киске үренчигин бойының кылык-јаңына үредип аларга калас кичеенген: тийинг оны торт онгдобой турган. Ол, киске чилеп, маарааргa да үренип албаган, киске оны кычырганда, тийинг бойының тилилс «ур, ур» деп ўнденетен.

Бир катап киске айылдаң чыгала, сад јаар барган, тийинг оны ээчий анаар ок секирип барган. Олор кузукту агаштың ја-

ныңа келгендер. Агаштың төзинде чычкандар бойына ичеген казып койгон. Киске тийинди чычкан тударга база ла ӱредерге сананган. Је тийинг, агашты көргөн лө бойынча, калып чыгала, кармактанып, сыранай ла бийик будагына чыгып алган. Анда тийинг кийин буттарына отурып алала, кузукты ӱзӱп, оны кабыгынаң арчып, јакшынак эмилле тамзыктанып отурган.

Ол өйдөң ала киске тийинди чычкан тударга ӱретпей барды. Азыйда ок чылап, олор экӱ эптӱ-јөптӱ јаткан, садка барып јӱргӱлейтен, је эмди олор курсагын алдынаң бойлоры табар болгон. Киске кузукту агаштың төзинде чычкандап јӱретен, тийинг дезе, будактарды кырлап, анда јайканып, кузуктарла тамзыктанатан.

Н. Вагнер.

Суракtар ла јакылта.

1. Киске кичинек тийингди канайып кичееп көргөн?
2. Тийингди чычкан тударга ол канайда ӱреткен?
3. Бойының ӱредӱзин киске нениң учун токтодып койды?
4. Куучынды јети бӧлӱкке бӧлигер. Кажы ла бӧлӱгине бажалык талдап алыгар.

1. Кискениң балдарыла не болды?
2. Азыранты.
3. Киске тийингди кичееп көргөни.
4. Киске тийингди ӱреткени.
5. Неме оңдобос ӱренчик.
6. Амтанду кузук.
7. Киске ле тийингниң нак јӱрӱми.

Табышкак.

Бистиң айылда аңчы уул бар.

Бӧрӱ ле киске.

Агаш аразында јемзенип,
ачап бӧрӱ тенип јӱрген.
Ийттӱ аңчылар келерде,
качып онон јуртка тӱшкен.
Учураган чеденге кирейин дезе,
онголоры бектӱ болды.
Чеденде отурган кискени

бöрÿ јайнап сурады:
«Вася, најым, айтсаң сен,
öштÿлерден јажыргадый,
менинг тыным корыгадый
јакшы кижи мында кем?
Ийт ÿрÿжи угулат,
тал-табыш јаңгыланат,
кайда барайын, најым, мен?»
— «Степанга барзаң,
јажынарга суранзаң,
Сÿрекей јакшы кижи эди» —
киске ого айдып берди.
— «Јакшызы оның чын эди...
Је јаскыда кучазын јигем,
барарынаң коркыйдым».
— «Демьянга барып јажынзаң,
база јакшы кижи ол».
— «Улагын јигениме
ööркöп јÿрген болор ол».

— «Трофимге не барбайдың?»
— «Трофимге бер? Јарабайт!
Кураанын јигенимди
күстең бери ундыбайт».
— «Керек коомой! Климге бар!»
— «Јок, Вася, барбазым,
оның кичинек бозузын
тудуп јиген мен эдим!»
— «Бу улуска ончозына
каршу эткен эмтиринг,
мени сеге болужар деп,
темей јерге ижендинг.
Каршу эткен бөрүни
кандый кижи корыйтан?
Кылыгың сенинг јаман да,
каруузына кем туратан?
Јаман эткен јеринген
јакшы уткуул сакыба».

И. Крылов.

Үч чычканак.

(Монгол албатының чөрчөги.)

Үч чычканак јуртап јаткан. Олордо алакан кире јер бар болгон. Ол алакан кире јерге кышкыда көп кар јаап түшкен — толбос ууш кире. Чычканактар карды күреп турала, мырчактың чарагы кире сарју таап алпандар. Ол сарјуны чеберлезин деп, кичү карындажына берип ийгендер, онызы дезе чыдажып болбой калала, сарјуны јип койгон. Карындаштары оны арбап, арбап, токпоктойло, јаргыга апаргандар.

Јаргычы олордың керегин шингдеп тура берди. Чычканактардың јааны сөс сурайла, мынайда айтты:

— Бис үч карындаш чычканактар болгоныс...

— Кандый көп јон! — деп, јаргычы кыйгырып ийди.

— Бисте алакан кире јер бар болгон...

— Бу торт ло ороон турбай! — деп, јаргычы темдектеди.

— Ол јериске толбос ууш кире кар јаап түшкен...

— Је бу торт ло шуурганның бойы ине! — деп, јаргычы јара кириштн.

— Ол карды бис күреп тура бердис...

— Кандый уур иш! — деп, јаргычы айтты.

— Анайып турала, мырчактың чарагы кире сарју таап алганыс...

— Је бу айдары јок көп аш-курсак турбай! — деп, јаргычы каткырынып ийди.

— Оны чеберлезин деп, бис кичү карындажыска берип ийгенис...

— Кандый улу каруулчык! — деп, јаргычы айда салды.

— Ол дезе оны алала, јип койгон...

— Оның ачабын! — деп, јаргычы каткырды.

— Ол түшта бис оны токпоктоп салганыс...

— Је бу чын јуунын бойы турбай! — деп, јаргычы карсылдада каткырып, өөн-бөкөн јогынаң јуртагар деп айдала, чычкандарды божодып ийди.

Јакылта.

Бирүгер автор, бирүгер јаргычы, бирүгер јаан чычканак болуп чөрчөкти качырыгар.

Јүс сагыш.

(Алтай чөрчөк.)

Бир катап түлкү ле турна тушташкан. Түлкү, бажын јабыза-дала, айтты:

— Ээ, бараксан турна, сенин будың тургапы ла экү туру ине!

Турна кайкаган бойынча, төмөн көрди, чындап та, эки ле

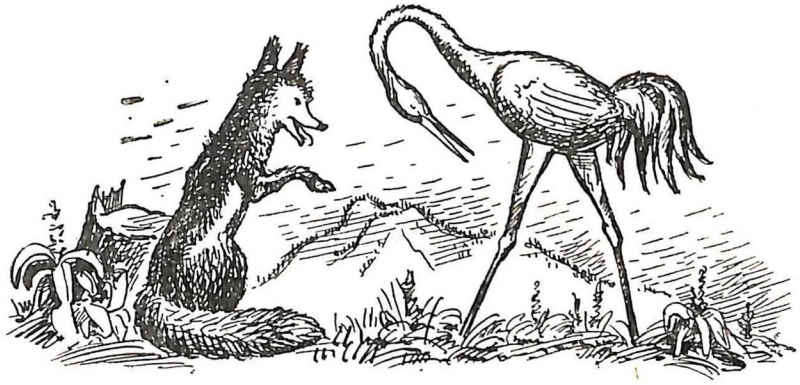
чичкечек бут эмтир, түлкүнинг дезе бир, эки, үч, төрт тамаш. Кайкаган турна оозын ачып ийди.

— Ой! — түлкү кыйгырып ийди. — Ой, бараксан турна, сенде бир де тиш јок туру ине! Менде дезе одус алты тиш, јүс сагыш, төрт сан, эки кулак, айдары јок јараш куйруж!

Турна бош тарына берди. Ачынган бойынча, мойынын өрө чөйип ийеле, ыраакта кижи клееткенин көрөлө, айтты:

— Ой-бай, күндүлү түлкү, анчы келип јат!

Оны укkан түлкү куйругын айра минеле, борсуктың ичегенине кире конды. Турна оны ээчий кирди.

Анчы дезе олор экүнинг анайда кылынганын көрүп алала, ичегенди келип каза берди.

— Ой, түлкү, улу түлкү, — турна ыйлады, — анчы биске јууктап клеедири! Слердинг буттарыгар төртү, одус алты тиштү, сагыжаар јүс, слер сүме тапсагар, мынаң канайда аргаданарыс!

— Аргазын бойың тап! Менде турганы ла бежен сагыш артты.

Анчы дезе там ла јууктап клеетти.

— ...О-о-о, кудай, түлкү, менинг иженчилү түлкүм, слердинг буттарыгар төртү, сагыжаар бежен, мынаң канайда аргаданарыс? — турна сурады.

— Аргазын бойын тап. Менин сагыштарым јер башка барды.

Анчы ичегенди казып, олорго јууктап келеле, турнанын узун будынан тудуп, чыгара тартып келди.

Турнанын куркуны мылтырт эдип калтыр. Көзи торт ло тоштый соол калган, јүреги амыр, сокпойт. «Байла, ичегенге тумчаланып калган болор» — дейле, анчы турнаны туура таштап ийди.

База эмеш казала, көрүп турза: түлкүнин барбак куйругы торко чачактый јайылып, тырландап јатты.

Анчы түлкүни куйругынан тудала, чыгара тартып, өлтүрип алды, терезин јараштыра сойып алала, арчымакка экчей тудуп салып: «Айылыма келзем, бычкатын бөрүкке кожорым, куйругын камчынын сабына буулап аларым, сыртынан дезе алтын өңдү јака чыгар. Акыр, турнаны база алып алар ошкош. Ийттерге курсак, байла, болбой» — деди.

Анчы кайра бурылды, турнаны јаткан јеринен таппады. Көрөр болзо, турна тенгери түбине чыгып калган, керек дезе ок-саадак та јетпес эмтир.

Эки кулакту, төрт бутту, одус алты тиштү, јүс сагышту түлкү анайда базылды.

Јанғыс сагышту турна дезе канайда сүмеленип, тирү артарын билеле, ады-чуу чыккан анчыны да мекелеп ийди.

Суракгар ла јакылта.

1. Түлкү турнага незиле мактанды?
2. Анчы клееткенин угала, ол нени этти?
3. Анчыдан аргаданып алар арганы түлкү нениң учун сананып таппады?
4. Анчы турнала нени этти? Түлкүле нени этти?
5. Анчы ичегеннен түлкүни чыгарып аларга турарда, турна нени этти?
6. Слер бу чөрчөктө кемге килеп туругар: турнага ба эмезе түлкүге бе?
7. Чөрчөкти бөлүктерге бөлийле, кажы ла бөлүгине бажалык сананып алыгар.

Кеп сöс.

Тилдү ле мен деп,
Куру јерге мактанба.

Jалтанбас койон.

I.

Агаш арaзында чыккан койонок не ле немеден коркып jүретен. Кайда-кайда будак тарс эткенде, куш учуп чыккында, агаштан болчок кар түшкенде, койонның jүреги барт эдетен. Койонок бир күн коркыган, эки күн коркыган, бир неделеге чыгара коркыган, бир jылдың туркунына коркыган, jаанап өзүп келерде, коркып jүрери күүнине тийе берген.

— Мен бир де немеден коркыбайдым! — деп, койонок бастыра агашты jаңыландыра кыйгырды. — Бир де кичинек коркыбайдым!

Карган койондор до jуулган, кичинек койоноктор до мактажып келген, карган тижи де койондор jедип келген — узун кулакту, кылчыр көстү, кыска куйрукту койон канайда мактанып турганын угуп, бойлорының кулактарына да бүтпей отургылады. Койон бир де немеден коркыбай туратанын олор мынаң озо качан да укпаган.

— Эй, кылчыр көс, сен бөрүден де коркыбайдың ба?

— Бөрүден де коркыбайдым, түлкүден де, айудаң да, бир де немеден коркыбайдым.

Оны угарга да каткымчылу болгон. Jаш койоноктор, алын тамаштарыла тумчуктарын jаба тудуп, каткырышты, jалакай карган койондор каткырышты, керек дезе түлкүнинг табажында ла бөрүнинг тижинде бир тушта болгон карган эркек койондор до күлүмзиреништи. Сүрекей каткымчылу койон...

Каткымчылу ла койон! Кенетийин ончолорына сүүнчилү боло берди. Анданып, секирип, калып, бирүзи бирүзининг кийининең сүрүжип, ойноп, jүүлгек немелердий боло бергендер.

— Je мында незин узак эрмектежер! Меге бөрү учураза, мен оны jип саларым! — деп, сүреен курчыган койон кыйгырды.

Калак, кандый каткымчылу койон! Оның тенеги де кандый!..

II.

Онҷолоры оның каткымчылузын, тенегин көрүп, каткырыжып турдылар. Қойондор бөрү керегинде кыйгыргылап тураруда, бөрү дезе бу ла једип келди.

Ол бойының керегине агаш аразында ары-бери базып јүреле, аштай берди. «Қойонокты јип ажанза, јакшы болор эди» — деп, сагыжына киреде ле, сырағай ла јуугында қойоноктор оның, көк бөрүниң, адын адап, јамандап турганын укты. Ол тургуза ла тура түшти, кейди јытайла, өнөлөди. Бөрү ойноп турган қойоноктого сырағай јууктап келди. Јууктап келерде, қойоноктор бөрүни электеп турганын укты, көзи кылчыр, кулагы узун, куйругы кыска мактанчак қойон дезе онҷолорынаң көп мактанып туру.

«Акыр, карындаш, мен сени ле јиирим» — деп, көк бөрү сананала, қойондордың кажызы бойының јалтанбазыла мактанып туру деп кетеп көрди.

Қойондор дезе бир де неме көрбөй, алдындагызынаң тың ойноп турдылар. Мактанчак қойон төнгөшкө чыгып алала, кийин тамаштарына отура түжүп, мынайда куучындай берди:

— Угулар, коркынчактар! Угугар, мен јаар көрүгер! Мен слерге бир неме көргүзип берерим... мен... мен...

Оның тили ол ло тарыйын тижине јаба тонуп калгандый боло берди. Ол бөрүниң көстөрин көрүп ийди. Өскө қойондор бөрүни көрбөгөн, мактанчак қойон дезе бөрүни көрөлө, тынып та болбоды. Онон ары кайкамчылу неме болды.

Мактанчак қойон, мячик чилеп, өрө секирелe, коркыганынаң улам бөрүниң јалбак мандайына чип-чике мач эдип түжеле, бөрүниң арказына ангдана сопулды, кейде база бир катап ангданала, терезинең уштылгадый болуп, сүрекей түрген мактады.

Ырызы јок қойон торт чагы чыкканча мактады. Бөрү кийининең сүрүжип, эмди ле тижиле чончойынаң тударга туру деп қойонго билдирип турды. Учында оның чагы торг чыга

берерде, көөркий көзин жумала, жыраанын төзине өлгөндий жыгыла берди.

Бөрү дезе ол туштa торт башка jер jаар мантап браатты.

Койон оның үстүне келип түжерде, ол оны кем де адып ийди деп бодогон.

Бөрү качып мантаган. Аташ аразында өскө дө коjондор бар эмей, бу койон дезе кандый да jүүлгек немедий болгон.

III.

Өскө коjондордың сагыштары база узак токунап болбой турды. Кезиктери жыраанын ортозына барып jажынды, кезиктери төңөштинг кийинине jажынды, кезиктери орого киргиледи.

Jажынып отурарга ончозының күүндерине тийерде, эмеш коркубастары чыга конуп, көрүп турды.

— Бистинг койон бөрүни сүреен эптү коркытты! — деп, ончолоры айдышты.

— Ол эмес болзо, бисти бөрү тирү артырбас эди. Ол коркыбас коjоныс кайда болотон?

Ол коjонды бедредилер. Бедреп баскан, баскан, jе jалтанбас койон кайда да jок болды. База өскө бөрү оны jип салды эмеш пе?

Учы-учында оны таптылар: койон коркыганынан jүк ле тынду болуп, жыраанын төзинде ойдыкта jаткан.

— Эр эмтиринг, кылчыр! — деп, коjондор jаңыс үнле кыйгырдылар. — Адааг да кылчыр бол! Сен ол карган бөрүни эптү ле коркыттың. Быйан болзын, карындаш! Биз сени мактанып туру деп бодогоныс.

Jалтанбас койон керектинг аайын тургуза ла сезип ийди. Ойдыгынаң чыгала, көзин сыкыйтып, айтты:

— Слер не деп бодогоноор? Э чаалда, коркунчактар!

Jалтанбас койон бойынын бир де немеден чындап та коркыбай турганына бу күннеңала бойы да бүдер болды.

Д. Мамин-Сибиряк.

Сурак ла јакылталар.

1. Бу чӧрчӧкти ненинг учун «Јалтанбас койон» деп адаган?

2. Таап кычырыгар:

Койонныг тыш бӱдӱми керегинде бичигенин; оныг ончо немедең коркып турганын; канайда коркыбай барганын; канайда мактанар болгонын; бӧрӱдең канайда коркыганын; ол бир де немедең коркыбай барганына канайда бӱдер болгонын.

3. Койондор канайда јыргаганын куучындап беригер.

4. Төмӧн берилген эрмектерди келишкедий өскӧ сӧстӧрлӧ солыгар:

«Койонныг јӱреги барт эдетен».

«Койон, терезинең уштылгадый болуп, сӱрекей тӱрген мактады».

Табышкак.

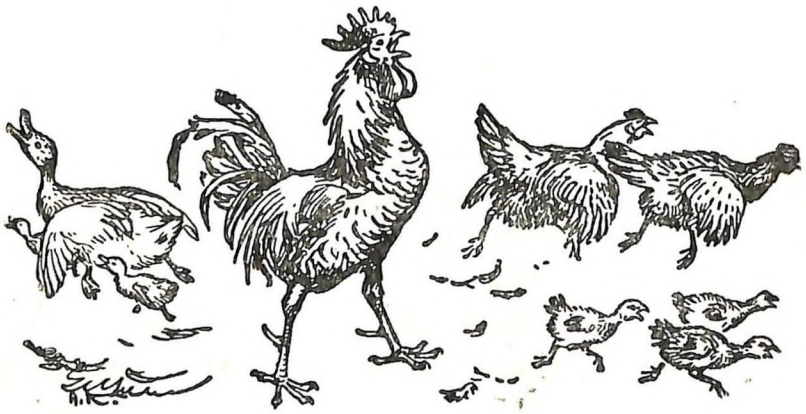
Таптан уул тал кезип јат.

Пӧтӱк тӱлкӱни канайып мекеледи.

(Латыш албатыныг чӧрчӧги.)

Карган јаанак јуртап јаткан, ондо пӧтӱк бар болгон. Сынар көстӱ, тыртык көгӱстӱ, је шокчылы кандый, согушчанғы кандый, андый пӧтӱк јер ӱстӱнде качан да болбогон.

Бойыныг айылында согушкадый неме јок болгондо, ол өскӧ улустыг јуртына бараргa турар. Куштыг балазын көрзӧ, оныг кийининең сӱрӱжер. Кушка чурап барза — онон јуң

туш-башка чачылар. Пӧтӱкле тушташса дезе — пӧтӱктердиҥ ончо ээжилери аайынча јуу-согуш башталар.

Сыҥар көстӱ пӧтӱк онҵолорын сабап салар, бойына дезе тийип көрзӧҥ! Не ле болзо — кежири јарыла бергедий алгырар:

— Тийбе меге, тийбе! Мен слердиҥ айылдыҥ эмес! Мен слердиҥ пӧтӱк эмес. Јаанактыҥ.

Тууралап-тууралап барала — јаанактыҥ јуртына јӱре берер.

Пӧтӱк эмегеннииҥ бойыныҥ да кӱӱнине тийе берген. Кӱнӱҥ ле сайын ого айылдаш ӱй улус келгилеер.

Бирӱзи кыйгырат:

— Сен бойыҥныҥ согушчаҥ пӧтӱгиҥди токтот. Ол мениҥ кискечегимниҥ көзин арай ла ойо чокыбады!

Экинчизи коптонот:

—Сениҥ пӧтӱгиҥ мениҥ уйада отурган кужымды ӱркӱткен!

Ӱчинчизи арай ыйлабайт:

— Сениҥ сыҥар көстӱ немеҥ чурап келеле, куштыҥ балдарын ӱркӱткен, айагын антаргаҥ, суузын төккӧн.

Учы-учында чыдажып болбой салала, јаанак пӧтӱкке айтты:

— Кайда баратан эдиҥ, бар мынаҥ. Мениҥ јуртымда сениҥ јыдыҥ да јок болзын!

Пӧтӱк ӧӧркӧди.

— Је, јӱре де бергейим! Сен јокко јӱрӱп болбос деп туруҥ ба?

Пӧтӱк јаҥыскан јуртады. Тӱште деремнени керип јӱрет, аш чокыйт, тӱнде обоого кирип конуп алат.

Бир катап таҥ алдында тӱлкӱ андап басты. Көрзӧ — акта обоо туру, обоодо дезе пӧтӱк отуры. Тӱлкӱ сӱӱнеле, пӧтӱкти туткан ла бойынча апаш аразына бойыныҥ ичегени јаар мантады.

Бу ӧйдӧ јаанактыҥ айылдажы бойыныҥ кыразын тырмап турган. Көрӱп турза — оныҥ јанынча пӧтӱк тиштенип алган тӱлкӱ мантап браадыры. Јаанактыҥ айылдажы агаш алып алала, тӱлкӱниҥ кийинииҥ јӱгӱрди.

— Пӧтӱкти божот! — деп кыйгырды. — Пӧтӱкти божот!

Бу ӧйдӧ пӧтӱк сок јаҥыс көзин тӱлкӱ јаар кылчайтып алала, ого айтты:

— Сен не унчукпай турыҥ, тӱлкӱ? Бу оныҥ керепи эмес ине. Мен оныҥ пӧтӱги эмес! Јаанактыҥ.

Тӱлкӱ токтой тӱжӱп, ол эр кижиге кыйгырып ийерге санаала, токтой берди, онон ары мантады.

Јаанактыҥ айылдажы дезе айрылбайт:

—Пӧтӱкти бер, кызыл тӱлкӱ! Бер!

Пӧтӱк база токтобойт:

— Бу сен кайттыҥ, тӱлкӱ? Ол сени арбап јат, сен дезе унчукпайдыҥ! Байла, меге, ӧскӧ кижиниҥ пӧтӱгине, бойыныҥ көзи тийген болор!

Бу туштa тӱлкӱ чыдажып болбоды. Јаанактыҥ айылдажына бурылып алып, оны аайы-бажы јок арбады.

— Је, бу сеге не керек? Сениҥ керегиҥ эмес, не кирижип турыҥ? Пӧтӱк сениҥ эмес ине! Јаанактыҥ. Озо баштап бойыҥ кушту, пӧтӱктӱ болуп ал, оныҥ кийининде биске, ак-чек тӱлкӱлерге, кыйгыр!

Түлкү арбанып-арбанып турала, чек токтодынып болбой барды. Учы-учында пөтүкти эске алынды. Көрзө — оның изи де јок.

Јалаңдагы улус каткырыжат:

— Адаң да пөтүк бол! Түлкүни кандый макалу мекеледи!

Түлкү тарына берди. Улусла качан да куучындашпас болуи сөзин айдынды. Ол ло өйдөң ала, кижини көрүп ле ийзе, түлкү оноң туура көрүп, кача берет.

Боро кушкаш.

(Алтай чөрчөк.)

I.

Озодоң озо чакта чаңкыр јараш Алтайда Байбарак деп бай јуртаган. Тебееде турган ак малы чымалыдый көп болгон. Кулдарының тоозын Байбарак бойы да билбейтен. Ол ачап-сыйабынаң эжигине келген ийтти өлтүретен, јуртына кирген јорукчыны ат камчызыла чыбыктайтан.

Јайы-кыжыла оның койлорын кабыратан Кодурлу деп күдүчилү болгон. Кышкы карга бастырып, јайгы јаңмырга өдүп, күннииг изү чогына күйүп, күдүчи карыйла, катан сööги божой берди, чокту көзи артады, алтап базар күчи чыкты.

Күдүчиниң карганын көрөлө, Байбарак бай оны бойына алдыртты.

— Мениң јуртымда иш этпей јүрерге болор, карган, — деди. — Мынаң кедери чык!

— Мен кайдаар баратам? — деп, Кодурлу ыйлады. — Адагардың эжигине јүрүп өскөм, кичүдең ала одын тажыгам, слердиң малыгарды карыыр јажыма јетире кабырдым. Карган мени кедери сүрбей, килезеер. Слерге узак чаптык этпезим, удабай ла өлүп каларым.

— Сенле эрмектежерге менде өскө керек јок деп бодоп ту-

руң ба? Ак-јарык элбек, кайдаар барар күүнің бар, аналар ла бар! — деп, Байбарак кыйгырды. Онын көзине кан шаалды, калың эриндери тартыла берди.

II.

Кодурлу апшыйак эмегенин јединген'нче ээзининг јуртынаң ырап, көс көргөн јерге јүре берди. Онын айрылбас најызы сары көстүктү кара ийт, ачу-корон улыйла, оны ээчий јелип ийди.

Эмеген ле өбөгөн канча кире барганын бойлоры да билбеди. Байбак мөшкө једеле, кара суучактың јарадына јапаш тургузып, анда јуртай бердилер. Олордың најызы кара ийт күнүң сайын андап, эмезе элик, эмезе койон экелип турды. Кезикте кызыл көстү чайды да экелетен. Эмеген ле өбөгөн ийдин алдындагызынаң артык сүүр болды.

Ийиктий айланып айлар өтти, айулардый уур јылдар өтти. Кара ийт карып, анга көстөри јетпес, тумчугы јыт сеспес болды, буттары уурзый берди. Кодурлу өбөгөн корододы.

— Үчүлебис торолоп өлөтөн конок келди ошкош — деди.

III.

Туулар јаскы чүмин кийинип, куштар дезе агаш аразында кожондожо бererде, бир боро кушкаш Кодурлу өбөгөннің јуртына учуп келеле, мөштиң будагына отурып алды. Мөштиң алдында түрүлип јаткан керсү кара ийтти көрөлө, айтты:

— Сен, төрт бут, неге кунуктың? Аң-кушка једишпей барган болзоң, мен сеге болужарым...

Кара ийт бажын көдүреле, мөштиң будагында кичинек боро кушкашты көрди.

— Сен саңысканнаң да коркып турган бойың меге кандый болуш јетиретен эдиң? — деп, керсү ийт кайкап айтты.

— Мен саңысканнаң качан да коркыбай јадым — деп, боро кушкаш айдала, јабыстагы будакка секирип түшти. — Керек болзо, аң-кушты канайда јенил тудуп аларына мен сени үреде-

рим. Сен тозуда аң сакып отур, мен дезе кырдың ол јанындагы агаш аразына учуп барала, табыш чыгарайын. Ол туштa койондор коркыйла, сенинг үстүңе мантажып барар, сен олорды каап ла тур.

— Је, темденип көрөли.

IV.

Кара ийт койу јыраанын аразына кирип алала, отурды. Боро кушкаш дезе кырдың ол келтейине учуп барала, чыйкылдап, табыштанып, канаттарыла талбып, бастыра койондорды үркүтти. Бир койон кара ийттинг үстүне чурап келди. Кара ийт оны тудуп алала, өбөгөн лө эмегенге апарды. Бу өйдө агаштың јаказына Байбарак бай учар куштаң түрген јорукту кара атту јортуп келип, койонды апарып јаткан ийтти көрөлө, айу чылап, огурып ийди:

— Менинг андарымды коротсын деген јөпти сеге кем берген? Ок-саадагын ала койоло, ийтти өлтүре атты.

Торко өлөңнинг үстүне јыгылып, кара ийт айтты:

— Боро кушкаш нәјым, сен карган өбөгөнди ле эмегенди ундыбай јүр...

Боро кушкаш кара ийтке болужарга учуп келзе, ол өлүп калтыр.

— Сакып ал, Байбарак, нәјым учун өчимди аларым — деп, боро кушкаш чугулдаңып айтты.

Байбарак кушкаштың айтканын ондобой, койонды канјаалап алала, айылын көстөп, јаңып ийди.

Кулдары јууктап клееткен ээзин көрөлө, уткыырга удура јүгүрдилер, аттың чылбырын алып, чакыга бууладылар, байды колтуктап, чеберлеп аттаң түжүрдилер. Байбарак, эмегенине койон өлтүрип экелдим деп мактанарга, айылына мендеп кирди.

— Адучы-мерген сеге сый экелди — деди.

Байбарак бойынын сүүген кара адын айылдаг ыраак божотпой, оны көрөргө көп такып чыгатан. Онын учун кулдары атты суунын јарадындагы јалангда армакчылап койоло, бойло-

ры талкан базарга, тере уужаарга, тон, ӧдӱк кӧктӧӧргӧ баргылады.

Бир боро кушкаш кенетийин учуп келеле, кара аттың бажына отӱрып алала, мангдайының ӧнзӱрегине чокый берди. Ат бажын булгап, карайлап та турза, је боро кушкаштаң айрылып болбоды.

Канатту куштый кара ат ӧштӱзиненг айрылып болбой тургынын угала, Байбарак ок-саадагын тӱрген тудунып, јылу айылынаң чыга јӱгӱрди, боро кушкашты атты. Је аткан огы кӧндӱре барды. Боро кушкаш теңери тӱбине учуп чыкты, кара ат дезе јал јастанып јыгылды. Байбарак бир будыла јерди теер, ончо кушкаштарды јоголтсын деп, кулдарына кыйгырды.

V.

Байбарактың эмегени ӧбӧгӧнининең ачап болгон. Кайнаткан канды јиирге сӱрекей сӱӱйтен. Ӧлгӧн атты кӧрӧлӧ, канын кӧнӧккӧ агызып аларга, ичегелерин чыгарып аларга, ол сагыжы эңделгендий јӱгӱрди.

Боро кушкаш ойто учуп келеле, байдың эмегенининг бажына отурала, чокый берди.

— Кандый јаман кушкаш эди! Баалу бӧрӱгимди јыртып, јӧңмӧгимди ойотоң туру! — деп, байдың эмегени кыйгырды.

Байбарак боро кушкашты таныйла, аайы-бажы јок сӱӱнди. «Тенек кушкаш ӧлӱмди бойы бедрейт» — деп сананала, Байбарак оны атты. Је саадактың огы байдың эмегенининг бажын, кузуктың сайын чылап, оодо атты, боро кушкаш дезе ол ло бойы учуп чыкты.

Байбарак ачынала, кийген тонын јыртып чачты, јыланаш бойы кӧнкӧрӧ јадып, огурып, ыйлай берди.

Боро кушкаш катап ок учуп келеле, Байбарактың арказына отурып, эки јардының ортозын чокып, ийнедий тырмактарыла тырмай берди.

Байбарак јерге тоголонып, ачу-корон кыйгырды. Боро кушкаш дезе арказын ойоло, јажынып каларда, бай оны колло тудуп болбой, јерге јаба былчып та болбой турды. Кушкаш оныҥ көксин ойо чокыйла, јүрекке једер болор деп сананып, Байбарак тыҥ коркыды. Бастыра кулдарын ла кödöчилерин кычырды. Кулдар ла кödöчилер јүгүрип келеле, байдыҥ алдына чöгödöп, отура түштилер.

— Сары сапту, алмазтый курч бычагымды бери беригер, бу шилемирди öлтүредим! — деп, Байбарак јакарды.

Кödöчилери ээзиниҥ јакарузын бүдүрип, алмазтый курч бычакты экелип бердилер. Байбарак бычакты оҥ колына алып боро кушкашка талайды. Је боро кушкаш бу öйдö оҥ јардына секирди.

— Öштүмниҥ тынына мен эмди ле једерим! — деп кыйгырала, Байбарак бычагыла бар јок күчиле сайды... Боро кушкаш тегери түбине учуп чыкты, Байбарак дезе öнтоп ийеле, јыгылды. Кара кан, суу чылап, ага берди.

VI.

Керсү боро кушкаш, сүүнчилү чыйкылдап, байдыҥ одордо турган койлорын Кодурлу öбögöнгö айдап экелди.

— Мениҥ најым, бу койлорды бойыҥа ал — деп, кушкаш сүүнип айтты. — Эмди чаҥкыр Алтайда Байбарак бай јоголгон. Бу койлордыҥ ээзи — сен. Сүдин саап ич, эдин ји, терезиненҥ эмегенинге ле бойына тон көктöп кий, јаркынду күннiҥ алдында узак, ырысту јурта.

Карган Кодурлу нени де ондобой, јаҥыс јерге кадала бергендий, узак турды. Нени айдарын билбеди. Учында ончозын онгдоп билеле, омок кыйгырды:

— Öлöртö турган бойымды сен тиргистиҥ! Көксимниҥ öчкöн одын камыстыҥ, мениҥ эрке кушкажым! Ордына сеге јакшымды канайда јетирейин, нени берейин? Айылымныҥ түнүгине уйа тартып, менле кожо јурта, јакшынак кушкажак!

Боро кушкажак онын айтканына јöпсинди.

Ӧбӧгӧн лӧ эмегеннинг айылында јуртап, көп балдар базып алды. Онынг калдыктары улустынг айылдарына уйа тартып, улусла эмдиге јетире нак јуртап јат.

Суракгар ла јакылталар.

1. Байбарак бай бойынынг кӱдӱчизин ненинг учун сӱрӱп ийди?
2. Карган ӧбӧгӧнди ле эмегенди кем аштатпай, азырап јӱрди?
3. Ийтке ангдаарга кем болушты?
4. Ийтти кем, не учун ӧлтӱрип койды?
5. Чӧрчӧктинг кажы ла бӧлӱгине бажалык сананып алыгар.
6. Боро кушкаш бойынынг најызы учун ӧчин канайып алганын куучындап беригер.

Улус кандый тындуларды минип јоруктайт.

Атты канайып минип јӱретенин сен бойынг билеринг. Је јенгил нарта-чанакка лайка укту ийттерди јеккенин сен кӧрдинг бе? Лайка укту ийттердинг тӱги калынг, олор кандый да сооктон коркыбас. Ийттерди бистинг ороонның ыраак тӱндӱк талазында јаткан ненецтер јегип јоруктайдылар. Ийттерди башкарып турган кижи унаачы-каюр.

Улус ак-кийиктерди де минип јӱрет.

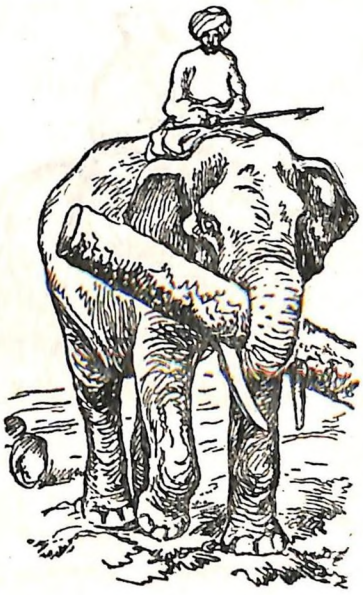
Анчы-эвенк јӱгӱрӱк ак-кийиктти минип алган отурды. Эвенк деп улус Сибирьдинг тайгазында койу агаш аразында јуртап

јат. Анда јўк ле таң атту јортуп өткөдий. Анчы ыраак јорукка бараргa шыйдынып алган. Экинчи ак-кийикке ол азыгын коштогон.

Изў ороондо слонды минип јоруктайдылар. Јаан слон бир тонна кош апарар аргалу. Отурган кижи слонды учында аткактy кичинек агашла айдап јўрет.

Јелбер тўктў букаларды көрдиң бе?

Олордың ады сарлык. Олорго терең карла ёдўп бараргa келишкенде, узун тўги олорды сооктон корулап јат. Сарлыктарды тайгаларла јўргенде минип јадылар. Көрөргө боду неме. је ол качан да бўдўрилбейт, таштy каскак јерле јеңил базат.

Эштекти көп балдар минип јўрген болор. Бистиң ороонның кезик јерлеринде эштекти аттың ордына минедилер. Оны минип, чөлдөрлө, тууларла, городтың оромдорыла јоруктайдылар. Ол уур кош то тартып јат. Эштек кичинек те болзо, кўчтў де, чыдамкай да.

Кумакту чөлдөрдө лө ээн чөлдөрдө јатқан улус төө минип јүрет. Төө — сүреен чыдамкай мал. Ол бир канча күннинг туркунына курсак та јибей, суу да ичпей јүрер аргалу.

Төөлөр эки де өркөштү, бир де өркөштү болуп јат.

Сурак ла јакылта.

1. Улус кандый тындуларды минип, кош тартып јүретенин тоолол айдып беригер.

2. Түндүкте нениг учун ийттерди ле ак-кийиктерди минедилер, туулу јерлерде дезе — сарлыкты, чөл јерлерде төөни минедилер?

Слон бойыныг ээзин тигрдеғ канайып аргадаган.

Индус албаты слон азырап тудат. Бир индус слонын ээчидип, агаш аразына одындап барган.

Кижининг буды баспаган койу агаш болгон. Слон ээзине јол тепсеп, агаштарды јыгарга болужып турган, ээзи дезе одынды слонго коштогон.

Кенетийин слон ээзин укпай барала, кайра көрүп, кулактарын калбандадып тура берген, оның кийининде хободын өрө көдүреле, огурып ийген. Ээзи база кайра көрди, је бир де неме көрүнбеген. Ол слонго чугулданып, слонды кулагына чырбагалла чыбыктады. Слон дезе хободын корчойтып, ээзин бойының үстүне көдүрерге турпан. «Минип алзам, айдап јорторго артык болор» — деп, ээзи сананган.

Ол слонго минип алала, слонды кулагына согуп тура берди. Слон дезе тескерлеп, јаңыс јерде тепсенип, хободын ары-бери булангдадып турган. Оның кийининде токтой түжеле, тым боло берди.

Ээзи чырбагалын өрө көдүреле, слонды согорго ло турарда, кенетийин јыраның ортозынаң сүреен јаан тигр чурап келген. Ол слонго кийин јанынаң табарала, оның сыртына чыгара калыырга турды.

Је тамаштары одынга табарарда, одын төгүле берген. Тигр база ла чурап келерге турарда, слон бурылала, тигрди хободыла ичинең орой тудуп, јоон армакчыла орогон чылап, кезе тартып алган. Тигр оозын ачып, тилин чыгарып, колы-будын тырландада берген. Слон дезе оны өрө көдүреле, јерге согуп, буттарыла тепсеген.

Слонның буттары дезе столмолор ошкош. Слон тигрди, теертпек чилеп, јалбайта тепсеп салган. Ээзи коркыганынаң билинип келеле, айтты:

— Мен кандый тенек болгом, слонды тегин јерге сокком. Ол мени өлүмнең айрып алды.

Ээзи бойының азык калажын баштыктаң алып, ончозын слонго берип ийген.

Б. Житков.

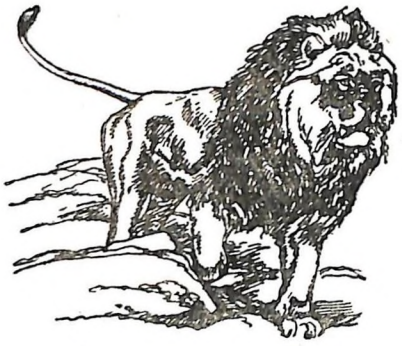
Суралтар.

1. Азыранты слон кандый иш бүдүрген?
2. Тигрди ол канайып өлтүрген?
3. Тигрдиң јууктап клееткенин слон кайдаң билген?

Карагула.

Јорукчылар мындый куучын айдат: изў ээн чөлдөрдө тўн бачым кирип јат, бозом-энгир тўшсе ле — айландыра ўндер угулат.

Кенетийин кўкўрт кўзўреп јанғыланғандый табыш угулар. Ол карагуланың багырғаны. Карагулалар андаарга чыккан. Капшаай отты јаанада салыгар, мылтыктарды лаптап көрўгер — јеткер де болордоң маат јок.

Карагулалар ўўрле агыртқылап јўрет. Олордың јолында јапаш учураза, кижи јеткерденг айрылбас.

Кезикте карагулалар деремнеге бирденг барат — мал уурдайт. Тўнде карагула чеденди ажыра калып, буканы шилизиннең кабала, ойто чеден ажыра калып ийет. Анайып бистиң јерде тўлкў такаааларды уурдап апарат.

Карагулалар чөлдө, јыраааларда ла тууларда турлулап јат. Олор экиденг эжерленип, эркектў-тижилў јўргўлейт. Эркегининг јалы койу, јелбер, тижизи кискеге бўдўштеш, тўги килең.

Олордың балдары да кискенің балдарына бўдўштеш, је јаан ла јоон, чоокыр өңдў.

Е. Чарушин.

Сурактар.

1. Карагула кайда турлулайт?
2. Тижи карагула ла оның балдары неге бўдўштеш?
3. Эркек карагуланың тыш бўдўми тижи карагуладыйынаң незиле башка?
4. Карагулалар неле азыранып јат?
5. Карагулалар ангдаарга качан чыгып јат?

Тигр.

Јер үстүнде ончо ангдардаң эң казыр, эң јалтанбас аң — тигр. Ол аралда, койу јыраанының ортозында јўрет. Оның терези кызыл-јеерен, јолду-јолду. Онын учун ол кургак сары өлөң-

нің ортозында көрўнбей јат. Кезик аразында ол кере тўжўне ле өлөң ортозында јажынып јадар, буйволды көрўп ле ийзе, јажынган јеринең чыга коноло, једеген букапы јыга согуп ийет.

Ого ағдаарга анчадала түнде јеңил. Түнде ағдар суу ичерге барып јат. Антилопалар, ак-кийиктер, какайлар баргылап јат. Кажызын да болзо тут. Бүгүн — ак-кийик, эртен дезе какай учураар.

Тигрдең ончо ағдар коркып јат, ол кижиге де јеткерлү. Кижини өлтүрип јийтен тигрлер бар. Кижини карган тигрлер өлтүрип јат деп, анчылар айдыжат. Карган тигрлер чыйрак ак-кийиктти тудуп болбойт, буйволды дезе тударга коркыйт.

Оның учун олор мыйтык-јепсел јок кижини кетежип ағдагылайт.

Андый керекке карган тигрлердиң сүмези једер.

Е. Чарушин.

Сурактар ла јакылта.

1. Тигр аралдың ортозында нениң учун билдирбейт?
2. Тигр кайда јүрет?
3. Тигр неле азыранып јат?
4. Тигр ағдаарга качан чыгып јат?
5. Јурукты көрөлө, тигр азыранты тындулардың кажызына бүдүштеш болуп турганын айдып беригер.
6. Бүдүми ле кылыгы јанынаң тигр карагулала незиле түңгей?
7. Карагуланы ла тигрди нениң учун барынтычылар деп адап јат?

Кижи-кийиктер керегинде куучын.

I.

Кижи-кийиктти көрбөгөн уулчак Индияда табылгай не, јок не? Кижи-кийиктер сүрекей чыйрак ла керсү тындулар. Кичинектери јаандарын угуп турат. Кандый бир уулчак кижи-кийиктти согорго талайып келзе, онызы онон бир де эмеш коркыбай, мурдын јамандада чырчыйтып ийгенде, уулчак бойы кут јок кача берет. Кижи-кийиктер улуска адаркажарга сүрекей сүүйдилер. Кижи-кийиктер керегинде көп јилбүлү куучындар бар. Андый куучындардың бирүзин угуп алыпар.

II.

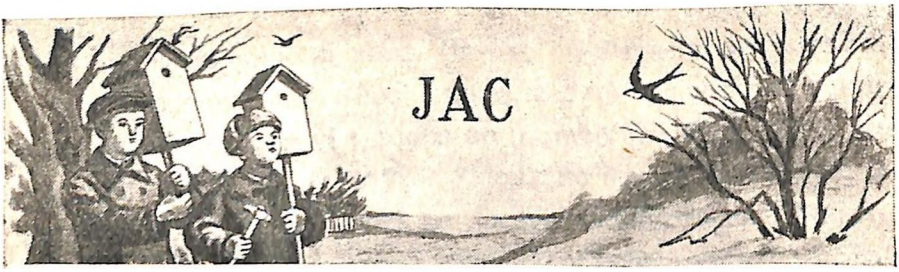
Бир катап кандый да садучы кижи пальма агаштың көлөкөзине тыштанарга отурып алган. Оның кайырчагында көп кызыл бөрүгештер бар болгон, ол олорды јууктагы городко садарга апараткан. Андый ок кызыл бөрүгешти ол бойы да кийип алган болгон. Отурып, отурып, ол јерге јатты. Серүүн эзинге үргүлеп јадала, уйуктап калган. Кижи-кийиктер дезе агаштардаң түжеле, кажызы ла бир бөрүктең алып, ойто өрө чыгып алгандар. Оның кийининде дезе, бөрүктерди бажына кийип алып, агаштаң агашка калып, секирип, агаш ортозында аайы-бажы јок тал-табыш чыгаргандар.

III.

Садучы олордың табыжынаң ойгоноло, көрөр болзо: кайырчагы куру јадыры, бастыра бөрүктери дезе јоголып калган. Бөрүктер кайда барды деп, ол алаң кайкаган. Садучы бажын көдүреле, өрө көрзө, бажында бөрүктү кижи-кийиктер агаштарла оның үстүнче калып јүрген эмтир. Ол нени ле эткен, кижи-кийиктерди канайып ла коркыткан, је бир де бөрүгин айрып болбогон. Ол туштa садучы чугулданала, бойының кийген бөрүгин суура согуп, јерге таштайла, кыйгырды: «Бир ле аай мениң де бөрүгимди алыгар, јаңыс бөрүкле мен нени эдетен эдим!» Садучы бойының бөрүгин таштап ла ийрде, ол ок тарыйын онче кижи-кийиктер бөрүктерди суура согуп, төмөн таштагылап ийдилер. Садучы бөрүктерин кайырчагына салып алала, сүүнген бойы оноң ары көндүкти.

Сурактар.

1. Кижи-кийиктердиң кылык-јаңы керегинде слер нени билип алдыгар?
2. Бир садучы кижиле кандый учурал болды?
3. Садучы бойының бөрүктерин кижи-кийиктерден канайып айрып алды?

Кыштың учы.

Қыш учурлу чугулданат:
оның өйи ödүп калды;
јаскы күндер табыштанып,
кышты сүрүп айдады.

Јер үстүнде ончо неме
јаска сүүнип кыймырайт;
теңериде талаң-келең
үн серитпей јыңырайт.

Қыш артарга чырмайып,
јылу јаска арбанат,
тыңып келген јараш јас,
кышты көрүп, каткырат.

Јараш јасты көрölö.
кыш-јелбеген калјуурды,
карды ууштап алала,
јаска удура таштады.

Қыштың калју кылыгы
јаска түбек болбоды,
шүлү карла јунунып,
чечектелип јаранды.

Ф. Тютчев.

Jac.

Алтайдың кырлары күүн-күч јок
ак јуурканын эмештең чечтилер.
Азый күреҥ өлөҥдөр алдынаҥ
јажыл көктөр ырысту өстилер.
Кар алдынаҥ айрылган јер
кеҥ көксиле тынып ийди.
Канча јүзүн тындулардың
јүректерине ырыс урулды.
Кеен јастың бойы келди,
чечектер Алтайды чүмдеди.
Агаш, өлөҥ, аҥ, куштар
јасты мактап кожоҥдоды.

П. Кучияк.

Јакылталар.

1. *«Алтайдың кырлары күүн-күч јок ак јуурканын эмештең чечтилер»* деп эрмекти слер канайып оҥдоп туругар, јартап беригер.
2. Тындулар, өзүмдер јаска нениҥ учун сүүнип турганын айдып беригер.

* * *

Јаскы карантыларда јаҥы ла
эрте чечектер көрүнип келди,
восктоҥ эткен кайкамчылу јеринеҥ,
јыды јараш мөттү туразынаҥ
баштапкы адару учуп чыкты.
Кеен јасты кайып көрөр деп,
күндүлү айылчы келерин,
бүктер јажарып чечектелерин,
быјыраш кайыҥның јелимдү јалбырагы,
јараш јытту јодроның чечеги
качан јайылып јаранарын билерге,
эрте јастың чечектериҥе
иштеҥкей адару учуп барды.

А. Пушкин.

Сурак ла јакылта.

1. Јас керегинде нениҥ учун *кеен, кӱндӱлӱ айылчы* деп айдылган?

2. Баштапкы адару качан, не керектӱ учуп чыкканын ӱлгердиҥ сӧстӧриле айдып беригер.

Јаскыда колхозто.

Бӱгӱн колхозто кырага ченеп чыгары темдектелген. Онызы не дезе, колхоз бӱгӱн чын ла кыра ижине атанып турган чылап, ончозы белен болор учурлу.

Колхозто андый кӱн јыл туркунына бир ле катап болотон. Кар кайылгалак, соок сыныккалак та болзо, јас келген чилеп, колхозто ончозы белен болор учурлу.

Агаштыҥ ары јанынаҥ кӱн јаҥы ла кӧдӱрилип чыгарда, балдар аттыҥ чеденине јуулып келген. Сӱрткӱштеп койгон абраларды, мӧҥӱндий јалтыркай салдаларды, јаҥы будыган сеялкаларды, тиштӱ тырмууштарды колхозчылар, канайда јергелей тургусканын балдар кӧргӱлеп туру. Оны ончозын кузнец Алексей јазап белетеген.

Парадка брааткан чылап, килейте тарап койгон аттарды Вася акый јединип чыгарды. Шарик ле Тузик сӱӱнчилӱ ӱрӱжип туру.

— Вася акый, мен јединейин!

— Вася акый, мен!

— Мен!

— Мен! — деп, балдар јайнап турды.

— Табыштанбагар, таандар! — деп, Вася акый чугулду арбанат, је балдардыҥ кӱӱнин јандырарга болбоды.

Аттарды балдар јединип чыгардылар.

Кажаганда турган аттардаҥ эҥ јобош Славка деп атты Кошкин Шурка јединди.

Кошкин Вовка — Ворончиктиҥ.

Тихонов Гриша — от ошкош, кызыл-јеерен Зорыканыҥ.

Эки карындаш Марковтор Гордыйды једегинеҥ тудуп апаргылады. Гордый — эки јара јайылган кара јалду кер ат. Ол ба-

жын бийик көдүрип јүретен учун, оны Гордый деп адаган. Јелип барганда, онын такалары тын чатылдап турар.

— Көр, чончойына баспазын! — деп, Вася акый балдарга арбанып та турза, је бойы база сүүнип турды.

Агроном ло ченемелдү бир кезек улус үренди шиндедилер.

Колхозто үрен де, машиналар да, аттар да — ончозы белен.

Кар кайылза ла — кыра ижине чыгарга јараар.

Н. Незлобин.

Сурактар ла јакылта.

1. Колхозтордо кыра ижине ченеп чыгарын не учурлу өткүредилер?
2. Агроном, конюх, кузнец не керегинде кичеенип турулар?
3. Кырага ченеп чыгар туштa уулчактарды не ончозынаң тын јилбиркедип турды?
4. Аттарды канайып јединип чыгарганы керегинде кычырыгар.
5. Бу колхозты нениң учун көрүмјилү колхоз деп адаарга јараар?

Јыл-кел.

(Чөрчөк.)

I.

Бу куучында болгон неме бастыра куштар јылу талада јадар туштa, сүрекей озодо болгон. Ол туштa Алтайда јаңыс ла түрген суулар суркурашкан. Ол суулардын кожоңдорын түштүкте јаткан куштар угуп ийген. Алтайда андый јараш кем кожондойт, андый үндү кем бар, кандый сүүнчи болгон, оны барып билзе кайдар деп, куштар ортозында шүүлте чыккан.

Је андый да болзо, качан да болбогон јерге баратаны белен неме эмес. Мүркүт бойынын шоңкорлорын, үкүлерин база күүктерин тепин ле јерге айбылап турган. Је ончозынаң ла јалтанбазы, түндүк талага бararга јөбин бергени Јажылак деп кушкажак болды.

— Бери ук! — деп, ого мүркүт кыйгырып айтты.—Керде-марда анда јадарга јакшы болгодый болзо, тутканча ла ойто келеле, бастыра куштарга јол баштаарын!

Јажылак канадын түзедип, кылырт эдип уча берди.

II.

Бүүрел-бүүрел кырлу Алтай оның көзине көрүнип келди. Алтай бастыра бойы кубакай-кызыл немедий көрүнди. Јажылак тенгериден јерге јабызап келеле, кызыл торко чүмдү маралга келип отурып ийди. Өрө кара-көк булуттаң јалбак, кубал ошкош, кар айланып келип, јерге түжүп турды, је маралдың чечектери ого туттурып турганы јок, күн тоозына јараңып турды. Оның барбак кубакай-кызыл чечектерин өткүре күн де көрүнбес бодолду болды.

Јажылак марал бажынаң төмөн јер јаар көрди. Эмди ле ондоп турар болзо, бастыра Алтай чечектерле бүркелген эмтир. Ак, сары, көк чечектер, торт ло айуның балдарындый, үрпейижип тургулады. Јажылак эмеш ажанып аларга сананала, јерге түжүп келди, карда былтыр түшкен бир чарак аш тапты, оның јанында кургап калган јиилек јатты, оноң эмеш ары дезе чойлошкон мыйрыңдап јүрди.

Алтайга келерде, Јажылактың бажы јеңиле берди, санаазы ойноп чыкты. Ол бери не керек келгенин, оны кем ийгенин торт ло ундып салды. Ол энезинең кайда туулып, јымырткадаң чыккан јерин де ундып салды.

III.

Кенетийин тенгери карара берди. Јажылак куш черүлерди көрүп ийди. Ончозының алдынаң казыр мүркүт учуп клеетти.

— Јыл кел! Јыл кел! — Јажылак, олорды көрөлө, тың кыйгырганын билбей калды. — Јай кел! Јай кел!

Мүркүт дезе оның үстүнде, канадын јайа тудуп алып, талбыбай да кайып турды.

— Ойто не келбединг? Бу јерге бисти не кычырбадыг сен?

— Улу јаан мүркүт, слерге јерге јетире мүргүп турум! Бу јерге келеримде, јети кат тошко бүркеткен јатты. Јетен булуттаң кар јаады. Мен мында отурала, бар јок күчимле јасты кычырып јадым. Јыл кел! Јыл кел! Јыл кел! Јай кел! Бу менииг

сурагыма чыдашпай јылу салкын сокты ине! Јыл кел! Јыл кел! Мен слерге эмди ле бараргa јазанып турган болгом. Јай кел! Јай кел!

Мӱркӱт тыттыг јоон будагына келип отурды. Канадын өрө кӧдӱреле, оны өткӱре јай ӱстин ајыктап кӧрди: кӱрт карга бӱркедип койгон кырлар тургулады, бӱк-јаландарында да кар эмтир.

— Јыл кел! Јыл кел! — Јажылак ӱн ӱспей кыйгырып турды.

Чандап та айтса, ол кожонның табыжы угулган ла јерде кар бели бӱктелип, кайылып турды, кобы сайын суулар коркыража берди.

— Андый болзо, сенинг буруунды таштап турум — деп, Јажылакка мӱркӱт айтты. — Сенинг айтканыңның чынын, тӧгӱнин эзенде кӧрӧр турубыс. Чын болзо, сенинг адың «Јажылак» эмес, «Јыл-кел» болор.

Онон ло бери Јажылак бойының тӧгӱнин билдиртпеске јаскы кожонгын өскӧ куштардаг озо кожондой берет:

— Јыл кел! Јыл кел! Јай кел! Јай кел!

Оны угала, өскӧ куштар айдыжат:

— Бистинг Јыл-кел најыбыс кожондоп баштады, бис те кожондойлы!

Эмди чындап та кӧрӧр болзо, јаскыда Јыл-келдең озо кожондойтон кушкаш јок.

Сурактар ла јакылта.

1. Куштар кандый јерди барып кӧрӧргӧ турган?
2. Кандый куш онголорынаг јалтанбас бололо, тӱндӱк талага бараргa јӧбин берди?
3. Мӱркӱт ого нени јакыды?
4. Јажылак деп кушкаш мӱркӱттиг јакылтазын нениг учун бӱдӱрбеди?
5. Мӱркӱт ого кандый ат адап берди?
6. Слер Јажылактыг кандый кылыгын јарадып, кандыйын јаратпай тургар?
7. Алтайдыг јаскы бӱдӱми керегинде айдылган јерди чӧрчӧктӧг таап, кычырыгар.

Талаң-келеҥ.

Барыҥкый агаш күҥге јарыды,
акта суйук тумаҥ кажайды.
Бойыныҥ јараш кожоҥын
талаң-келеҥ баштады.
«Јараш јас биске келди,
јас келгенин уткыйдым»—деп,
бийикте күҥге јалтырап,
талаң-келеҥ кожоҥдоды.

В. Жуковский.

Сурактар ла јакылталар.

1. Үлгерде күннің кандый өйи бичилген? Ол бөлүкти кычырыгар.
2. Үлгердиҥ кандый бөлүгин анчадала сүүнчилү кычыргадый?
3. Бу үлгерге кандый јурук јурагадый?

Баарчыктар.

I.

Бис баарчыктарды сакып турдыс. Баарчыктардың эоки турачактарын јазайла, јаҥыларын илип койдыс.

19 мартта эҥирде: «Көрүгер, баарчыктар!» — деп, кем де кыйгырды.

Чындап та, олор теректердиҥ будактарында бийик отурган эмтир. Бис олорды тоолодыс: бир, эки, беш, он, он беш... Ол күн эҥирде баарчыктар табышпанбаган да, түймешпеген де.

Эки күҥге олор, амырап турган чылап, былтыргы јерлерин ајыктап көрүп јүргендер.

Онын кийининде турачактарынаҥ кучыйактарды сүргүледи.

Баарчыктар турачактың үстүнде бийикте экиден отургылап алып, бойлоры ортодо не де керегинде эрмектежет, је бир көзиле кылчас эдип, төмөн кезе көрүп отургылайт.

Кучыйакка коркушту да, күч те. Каа-јаа ол бойыныҥ сүү-

ри, кулугур тумчугын турачактың тегерик тежигинең чыгарып, ойто јажына берет.

Је учы-учында аштай берет... Кучыйак учуп чыккында ла, баарчык, таш чылап, төмөн учуп түжеле, бойының айылына кире конот.

Эмди кучыйактың јурты бузулды.

Баарчыктар бойының уйазын селижип каруулдайт: бирүзи отургында, экинчизи керегине учуп барат.

Баарчык уйазына не ле немелер тажыйт: јеңес, вата, јуң, ноокы, бөстиң өөндөри, салам, кургак өлөң. Уйазына киске тамажыла једип болбозын деп эмезе узун тумчугын каргаа сугуп ийбезин деп, баарчык уйазын сүреен терең эдип јат. Кара саңанган тындулар онон ары ödүп болбос: киретен тежик кичинек, беш сантиметрдең јаан эмес.

II.

Јаан удабай јер топсый берди, јыды јараш кайындардың бүри јайылды. Улус кыраларды сүрүп, маалалардың јерин казып, күбүредип туру. Чойлошкондор, курттар, коңустар јерден кандый көп чыгып јат! Баарчыкка торт ло сайрал!

Оның курсагы јердиң үстүнде де, јердиң кыртыжының алдында да.

Садка ла маалага каршу јетиретен курт-коңустарды, бескезиле тоолозо, баарчык күнине канча кире јоголтып турганын билереер бе? Ол курт-коңустарды бойының бескезинең ас эмес јоголтот деп айткадый.

Слер садта эмезе маалада тым, кезем кыймыктанбай отурар болзогор, баарчыктар, слерге üренип, сыраңай јуук та учуп јүрер.

Баарчыктың кожоңын эртен тура эрте, тандак агаштардың бажын јаңы ла јарыдып ийгенде, угар керек.

Кей эмеш ле јылый берзе, баарчыктар бийик будактарга отурып алып, бойынын концертин баштай берет.

А. Куприн.

Јакылталар.

1. Учуп келген тарыйын баарчыктар канайда јӱргӱлейт; кучыйактарды турачактарынаң канайып чыгара сӱрӱп јат; бойыныҥ уйаларын неденҥ, канайып эдет; неле курсактанат, куучындап беригер.

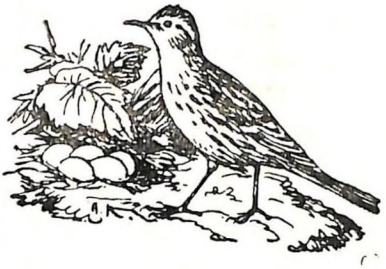
2. Куучынныҥ кажы ла бӧлӱгине бажалык таап беригер.

Уйаларды канайып эткилейт.

I.

Кара таан бойыныҥ уйазын бийик апаштыҥ бажында эдет. Кара таан чырбагал бедреп табала, бойыныҥ уйазына учуп келгенче, эне кара таан чӱм јок уйазын каруулдап отурат. Онын

кийининде эне кара таан учуп барат, адазы дезе артып калат— онон башка база ӧскӧ эжер кара таандар олордыҥ уйазына кирип алар. Кара таандар кургак чырбагалды јуып алала, оны шарјак эдип согуп, будактарга салып койор — уйаныҥ бӱткени де ол.

Кара тааҥа јуук куштар — каргаа ла таан — бойлорыныҥ уйазын база анайып ок чӱми јок эдип алат.

II.

Талаң-келең — ичи ак, бойы боро кушкаш — јаскыда јаланның үстүнде бийик учуп чыгат. Оның сүүнчилү кожоны бийигинең јараш угулып турат.

Суйук өлөндү јалаңнаң талаң-келең кандый бир ойдыгаш таап алар — оның уйазы да ол! Ол ойдыкта јердий өңдү јымырткалар салып алат. Оның сыранай ла јанылa да өтсөң — бир де ајарбазың.

Јалаңдарда јүрген бөднөниң ле кыраларда јүрген боро торлоонының уйалары база андый ок. Бу куштардың јымырткаларының өңи де өлөңниң ле аштың өңиндий.

III.

Јерлик суугуш ла кас уйа эдерге чырбагал ла салам качан да тиштенип экелбес. Олор суудаң ыраак эмес јажыт јерден белен чогуп салган азыйгы камышты эмезе чырбагалды бедреп

турар. Андый чогуп койгон немени таап алала, оны тепсеп, ойдык эдип алат, оны дезе бойының јуңыла, јуурканла чылап, јаап койот.

Уйазынаң ырап, курсак јип эмезе суу ичип аларга керек болгондо, ол јымырткаларын база ол ок јуң јуурканыла бүркеп турат.

IV.

Јаскыда карагай агаштың аразында — Тук! Тук! Тук! — деп табыш јаңыланат. Ол томуртка, плотник чилеп, уйазын тудуп јат. Томуртка бойының бек чокужыла јымжак агашты чокып турат. Ол узак чокыыр, агаштың көндөйининиң терең бийик горшок кире болбогончо ло иштенер. Чокып јазаар туштa уйага түшкен такпайларды, чобраны — је кандый ла бар чөп-чөлгөни томуртка јуунадып, уйазынаң чыгара чачып салар.

Томуртканың балдары кату агаштың үстүнде, бир де төжөк јокко отургылап, өзүп јат. Анайып отурганынаң олордың керек дезе тамандары да кату болуп калат. Јаш томурткалар чыдап келгенде, кискенің тырмактары ошкош, тырмактарыла чобранының кодурларынаң тудунып чыккылап турат.

А. Клыков.

Сурактар ла јакылталар.

1. Кара таандар бойының уйазын кайда эткилейт? Неден эткилейт?
2. Кандый јерлик куштар керегинде слер кычырып алдыгар база олордың уйалары керегинде нени билип алдыгар?
3. Сууда јүзүп јүрер куштар бойлорының уйазын канайып эткилейт?
4. Томурткалар уйазын канайып эдип јат?
5. Башка-башка куштар уйаларын өштүлеринең канайып јажырат?
6. Слер куштарды канайда ајыктап көргөнигерди куучындап беригер. Көрүп алганыгарды ар-бүткенниң дневнигине бичип туругар.

* * *

Айландыра көрзөң: јас келет,
турналар үүрлежип учкулайт,
јаркынду күнге јер көмүлет,
суулар јуукаларла аккылайт.
Айылчылар сеге удабас келер,
канча уйа эдерин көрүп ал!
Күнүң ле таңнаң таңга јетире
јараш кожоңдор угулар.

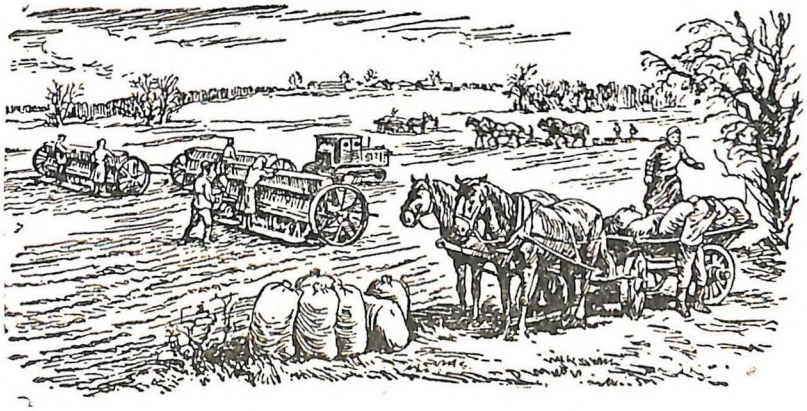
И. Никитин.

Јаскы кыра ижи.

Јол озо баштап јажыл кыралардың ортозыла браатқан. Бир түңгей сынду, ару јадаған аш күннің јылузына јажыл, койу саптарын түзедип, өзүп турды.

Јадаған аш салған кыралар божоды, оног ары сүрүп койтон јалбак кыра јатты. Јаңы сүрген кыранық тобрагы јалтырап, јаскы күннің изү чогына кургап, буузы билдирер-билдирбес бурлап турды.

Өрө бийикте јүзүн-јүүр үндер угулат, бирүзи бирүзиле јарыжып, сүүнчилү талаң-келеңдер кожоңдожот. Төмөн дезе тракторлордың күркүреген койу табыжы ла аттарды айдаған улустың үни угулат. Тырмууштарга јеккен беелердиң кичинек кулундары каа-јаа киштежет.

— У, кырада улустың көбизин! — деп, Таня айтты. — Кыра тырмаарга колхоздың бастыра ла улузы чыккан!

Аттар ээчий-деечий баскылайт, тырмууштар уур курч тиштериле јоңды јара тартып, јерди тырмап турат. Тырмап божогон кийининде, кыранық тобрагы күбүр, јымжак бололо, үсти киленг боло берет... Бу түс ле јымжак јерле сеялкалар колбоп алган тракторлор јүргүлейт.

Бир трактор ырааkта агаштардың јанына клеетти, экинчизи јолдың јаныла ого удура браатты.

Трактор араай, чип-чике клеетти. Јуук једип келерде, Таня кыйгырды:

— Ой былар! Мени отургузып алаар!

Тракторист Таня јаар јӱк ле көрӱп ийди, је бир де неме айтпады.

Оның ордына карууны прицепщик болуп турган Григорий айтты. Ол кийининең базып, трактогро колбоп койгон сеялкаларды ла тырмууштарды көрӱп јӱрди.

— Ашты ӱрендеп божотсобыс, ол туштa сени отургузып аларыс — деп, Григорий айтты, — эмди сени кайда отургузатан? Эмди көрзөң, трактогро сулалу сеялкалар колбоп койгон. Айла јаңыс эмес — ӱчӱ. Сеялкаларга ӱзеери тырмууштар колбоп койгон. Ого ӱзеери слер отурып аларыгар — трактор чек арып калар ине!

Трактор сеялкаларды да, тырмууштарды да сӱӱртеп алып, көндӱре ӧдӧ берди. Григорий јолдың кырыла олорды ээчий басты.

Таня тракторлорды кийининең ары көрӱп тура калды.

— Көрзөгөр дӧ, канча кире сӱӱртеп апарып јат! — деп эрмектенди. — Ӱч сеялкадаң јаңыс ӧйдӧ ӱрендеп браадыры!

— Сеялкалардаң чичке трубаларла сула јерге тӧгӱлип турганын көрдиң бе? — деп, Алёнка сурады. — Мен көргӧм.

— Мен база көргӧм.

Л. Воронкова.

Суракtар.

1. Јаскы кыра керегинде канайып бичилген?
2. Кызычактар кырада кандый табыштар уккулады?
3. Кандый иштерди аттарла, кандыйларын тракторлорло бӱдӱрип турган?
4. Ашты ӱрендеер алдында кыраны канайып тырмаган?
5. Трактогро нени колбоп койгон болгон?
6. Ашты канайып ӱрендеген?
7. Прицепщик нени эдип турган? Тракторист нени эткен?
8. Слердиң јерде кырада канайып иштегилейт?

Табышкактар.

1. Темир тумчук јерге кирген. Тўртет, казат, кўскўзиле јалтырайт.

2. Кескенде — чыдажадым, ооткондо — чыдажадым, ончозы учун јакшымла төлөйдим.

Јакылта.

Табышкактарды бичип алала, олорды таап беригер.

Эртен тура.

Кызыл тангдакла
кўнчыгыш бўркелди.
Суу кечире јуртта
оттор јоголды.
Јалангда чечектер
чалынга сууланды,
јымжак бўктерде
ўўрлў мал ойгонды.
Боро тумандар
булутка кодўрилди.
Кастар ўўрлери
бўктерге баргылады.

А. Пушкин.

Сурак ла јакылта.

1. Тангдак керегинде, бўктер керегинде, туман керегинде ўлгерде канайда айдылган?

2. Ўлгерге ўч јурук јурайла, олорго аттар сананып алыгар.

Кучыйагаш.

(Чөрчөк.)

I.

Мылчаның кöзнöгининг üстүнде күделининг боркызынаң, јеңгестең ле оноң до öскö јымжак немелерденг эткен јылу уйада Пудик деп атту, сары оосту кушкаш јуртаган. Ак-јарык ого јараар ба деп капшаай билип аларга, ол канаттарыла талбангдадып, тудуш ла уйазынаң көрўп туратан, је эмдиге јетире учарга ченешпеген.

— Не, не? — деп, оноң энези сурап туратан.

Јер јаар көрүп, канаттарын силкип, ол чыйкылдап туратан:

— Өткүре кара, өткүре!

Адазы келген сайын Пудикке конустар экелип береле, мактанатан:

— Чив пе мен?

Эне-кушкаш оны јарадып турар:

— Чив, чив!

Пудик дезе конустарды јип, сананып туратан:

«Бутту конус бергениле мактанадылар — коркуштузын!»

База ла уйазынаң чыгып, ајыктап көрөт.

— Балам, балам — деп, энези токунабай айдатан, — көр, јыгыла бердиң.

— Неле, неле? — деп, Пудик сурайт.

— Неле де эмес, јерге түшсең ле, киске сени — чик! Јудуп ийер! — деп, адазы ангдап баргында, јартап беретен.

II.

Өй анайда ла ödүп турган, канады дезе өзөргө мендебеген.

Бир катап салкын согордо, Пудик сурады:

— Не, не?

— Салкын сен јаар согуп ийзе — чирик! — јерге учурып апарар — кискеге! — деп, энези јартап берди.

Мынайтканы Пудикке јарабады, ол айтты:

— Агаштар нениң учун јайканыжат? Олор эмди ле токтогылазын, ол туштa салкын болбос...

Мынызы андый эмес деп, энези јартап берерге ченежерде, Пудик түңгей ле бүтпей турды — ол бойыныҥ сагыжыла јартына чыгарга сүүйтен.

Колдорыла јаңып, мылчаның јанынча эр кижи браткан.

— Оныҥ канаттарын торт ло киске üзе тартып салгандый — деп, Пудик айтты, — јаңыс ла сööктöри артkан.

— Ол кижи; олордо ончолорында канат јок! — деп, энези айтты.

— Нениң учун?

— Олордыңъ жаңы андый, канады жок, качан да болзо буттарыла секиришип жүретен, жарт па?

— Нениң учун андый?

— Канатту болгон болзо, олор бисти, адаң ла мен коңустарды туткан чылап, туткулаар эди.

— Тöгүн! — деп, Пудик айтты, — тöгүн, неме эмес! Ончолорында канат болор учурлу. Jерде jатканы кейде jатканынаң коомой бо? Мен jаанап келзем, ончолорын учар эдип саларым.

III.

Пудик энезине бүтпей турган; энезине бүтпегени коомой керекле божойтонын ол эмдиге jетире билбеген.

Уйаның сырангай ла кырына отурып алала, ол бойы сананың тапкан üлгерин бар jок кüчиле кыйгырып кожондоп отурган:

— Эх, канады jок кижи,
сен эки бутту.
Сüрекей jаан да болзоң, —
чымыл сени jийт!
Мен кичинек те болзом,
бойым чымыл jийдим.

Кожондоп, кожондоп ло отурала, уйазынаң ажа берди, онын кийинининең энези учты, jажыл көстü сары киске дезе — качан ок мында болды.

Пудик коркыган бойынча, канаттарын талбайтып алала, боро буттарына туруп, jайканып, бойы чыйкылдап турды:

— Честь бередим, бередим честь!..

Эне-кушкаш дезе коркыбай, jуңын коркушту атрайтып алала, оозын ачып, кискенинг кöзи jаар уулайт, Пудикти кедери ийдип турат.

— Кеде, кеде! Кöзнöккö уч, Пудик, уч...

Коркыганынаң улам кучыйагаш jерденг öрö кöдüриле секи-

рип ийеле, канаттарыла талбандатты — бир, эки — ол ю тарыйын көзнөктө болды!

Бу өйдө энези де учуп келди, куйругы јок то артқан болзо, је сүрекей сүүнип турды, Пудикле коштой отурып алала, оны јиткезине чокып, айтты:

— Не, не?

— Је, канайдар! — деп, Пудик айтты. — Бастыразына түрген үренип болбозын!

Эне-кушкаштың јунын тамаштарынан арчып, јажыл көстү сары киске, јерге стурып алала, олор јаар көрүп, кунукчыл маарап турды:

— Сырангай чычканак ошкош, јымжа-ак кучыйагаш... мяувы...

Энезининг куйругы јок артканын ундып салза, бастыразы кем јок, јакшы божогон...

М. Горький.

Суракtар ла јакылта.

1. Эне-кушкаш ненинг учун куйругы јок артты?
2. Кучыйагашты ада-энези канайып кичееп көргөн?
3. Сöс укпас кучыйагаш канайып бурулаткан?
4. Јурукка келижип турган сöстöрди куучыннанг таап алыгар.
5. Эне-кушкаш керегинде, киске ле кучыйагаш керегинде не айдылган.

Воробей Воробеич ле Ёрш Ершович керегинде чöрчöк.

Воробей Воробеич ле Ёрш Ершович сүрекей јуук најылар болгон. Јайгыда Воробей Воробеич суунынг јанына учуп келеле, кыйгыратан:

— Эй, карындаш, јакшы ба!.. Кандый јадырын?

— Кем јок, араайынанг јадырыс ла —деп, Ёрш Ершович каруузын беретен.—Меге айылдап келзенг. Меннинг терең јеримде сүреен јакшы, карындаш... Суу тым, суунынг јүзүн-јүүр өзүмдери де көп. Сени баканынг үркенезиле, курттарла, суунынг конустарыла күндүлеерим...

— Быйан болзын, карындаш! — деп, Воробей Воробеич айдатан. — Мен сеге айылдап барар эдим, је сууданг коркып турум. Оныг ордына сен меге, таскактынг үстүне, айылдап кел... Мен, карындаш, сени јиилектерле күндүлеерим, — менде сад бар, ононг дезе калаш, сула, сахар да таап аларыс, тирү бöкönöкти де тудуп аларыс. Сахарды сен сүүйдинг ине?

— Ол кандый неме? — деп, Ёрш Ершович сураган.

— Андый апагаш...

— Бистинг суудагы оок таштардый ба?

— Эйе, андый. Оозына алзанг — тапу. Сенинг таштарынгды јип болбозынг. Таскактынг үстүне эмди ле учуп баралык па?

— Јок, мен учуп билбезим, кейге чыккамда, тынып болбой до турадым. Оныг ордына кожо сууга эжинелик. Мен сеге ончозын көргүзерим.

Воробей Воробеич сууга кирерге ченешти, — тизезине јетире киреле, онон ары бараргa коркыды. Анайда ага да берерден маат јок.

Д. Мамин-Сибиряк.

Сурак.

Ёрш ло кучыйак бирўзи бирўзине айылдады ба?

Балдар ла суугуштың балдары.

Кичинек јерлик чўрекей-суутуш бойының балдарын агаш аразынаң, деремнеӊи эбиреде барып, јайым јерге, көлгө апарар деп шўўнди. Јаскыда ол көл јарадынаң ажып, ыраакка јайылатан, оның учун төнөзөктиң ўстўнде уйа тартарга ўч беристе јерде агаштың ортозындагы саска барар керек болотон. Көлдиң суузы тартыла берерде, ўч беристе јерле јойу бараргa келишкен.

Кижиниң, түлкўниң ле карчаанын көзи тийгедий јерлерде балдарынаң бир де минутка көс албаска, энези олордың кийининең брааткан. Кузницаның јанындагы јолды да кечерде, балдарын озолодо өткўрип, бойы кийининең барган.

Бу ла туштa олорды балдар көрўп ийеле, бөрўктерин мергедеп, олорды бўркей согуп туткандар. Балдар суугуштың балдарын тудуп турарда, энези оозын ачып алала, ачурканып, кородоп, балдардың кийининең јўгўрип, ары-бери учуп турды. Балдар суугуштың балдарын тудуп алала, энезин база онойдо ок бөрўктерле бўркей согуп тударга турар туштa олордың јанына мен базып келгем.

— Слер суугуштың балдарын канайдарга туругар? — деп, мен балдардаң кату сурадым.

Олор коркыйла, каруузын бергиледи:

— Божодып ийерис.

— «Божодып ийерис!» Божодып ийетен болзо, олорды не тудар? Эмди энези кайда? — деп, мен сўрекей катуланып сурадым.

— Туку ол отуры! — деп, балдар бир ўн айдышты.

Балдар пар сўрген тўнг јаар уулап, коркыганынаг ла ачынганынаг оозын ачып алган суугушты көргўзип бердилер.

— Тўрген барып, балдарын ончозын энезине беригер! — деп, мен балдарга јакардым.

Олор менинг јакылтама бойлюры да сўўнгилей берди ошкош, суугуштынг балдарын алганча тўнг јаар јўгўрўшти. Эне-суугуш эмеш ырада учты, балдар јўре берерде, ол бойынынг уулдарын ла кыстарын аргадап аларга једип келди. Бойынынг тилиле олорго нени де айдала, сула ўрендеген јаланг јаар јўгўрди. Оны ээчий беш балазы јўгўрди. Анайда деремнени эбиреде, суланынг ортозыла көл јаар суугуштынг билези барды.

Мен сўўнип, шляпамла јанып, кыйгырдым:

— Јолыгар ырысту болзын, суугуштынг балдары!

Балдар меге каткырышты.

— Слер неге каткырыжып туругар, тенектер? Суугуштынг балдарына көлгө једерге јенил деп туругар ба? Бөрўктереерди тўрген суурып, «јакшы болзын» деп кыйгырыгар — деп, мен балдарга айттым.

Байа суугуштынг балдарын тударга јолго тоозындалган бөрўктер кейге көдўриле берди; балдар ончозы бир ўнле кыйгырышты:

— Јакшы болзын, суугуштынг балдары!

М. Пришвин.

Суракгар.

1. Јалангныг суугужы кайда уйалап, балдарын чыгарып алды?
2. Балдарын агаш аразынаг көл јаар качан апарды?
3. Көл јаар барадарда, суугуш нениг учун балдарыныг кийннинег барды?
4. Суугаш балдарын уулчактардаг канайда корулады?
5. Балдар суугушты ненинг учун тудуп албады?
6. Автордыг јакарузын олор канайда бўдўрди?
7. Јакшылажар тушта суугуштынг балдарына олор нени кыйгырышты?
8. Бу куучында слерге не јарады?

Алтын кобы.

Бис деремнеде јатканыс. Бистиң көзнөк алдында кобы болгон, анда буркурууш чечектердиң јайылганынаң ол кобы алтын ошкош болгон. Бу сүреен јараш кобы болгон. «Сүреен јараш! Алтын кобы» — деп, онҷолоры айдыжатан. Бир катап мен балык кармактаарга эрте турала, көрзөм, кобы алтын өңдү эмес, јажыл өңдү эмтир. Түште ойто јанып клеетсем, байагы кобы база ла алтындый эмтир. Мен оны ајыктап көрдим. Энгиргери кобы база ла јажара берди. Ол туштa мен бир сары чечегешти алып көрзөм, керек мындый эмтир: бистиң алаканыс сары өңдү болгожын, јудруктана тудуп алза, оның сары јаны јабыла берер эди, сары чечегеш дезе онойып ок бойының лепестокторын јуура тартып алатан эмтир. Эртен тура, күн чыгып келерде, сары чечегеш бойының алаканын ачып ийгенде, кобы база ла алтын өңдү боло беретенин көрүп алдым.

Ол күннең ала буркурууш сары чечек биске сыранай солун чечектердиң бирүзи боло берди, ненинг учун дезе ол бисле, балдарла, кожо уйуктаарга јадып, эртен тура бисле кожо ойгонып туратан.

М. Пришвин.

Јакылта.

«Алтын кобыны» слер де ајыктап көрүгер.

Агаштар ортодо блааш.

Агаштардың кажызы ончозынаң јакшы деп блааш баштады. Дуб айтты:

«Мен ончо агаштардың ээзи!

Мениң тазылым јерге терең кирген, тӧзимниң јооны ӱч кулаш, бажым тенгериге тийгедий, јалбырактарым чӱмдӱ чертиктӱ, будактарым дезе темирдең эдилгендий. Мен јоткондорго до бӧкӧйбӧйдим, кӱкӱртке де ээлбейдим».

Яблоня дубтың мактанып турганын угала, айтты: «Сен бийик ле јоон деп көп мактанба, дуб; сениң жёлудьтарың — чочконың курсагы, мениң кызыл јараш яблоком дезе онче улустың столында болот».

Карагай угуп, ийне бӱрлӱ бажын јайкайт: «Мактанышаарды токтодоор: кыш келзе, слер экилегер бӱр јок турарыгар, мениң јажыл ийнечектерим дезе менде артып калар.

Мен јокко соок јерде улус та јуртап болбос эди: мен олордың печкелерине от саладым, тураларын тудадым».

К. Ушинский.

Суракгар.

1. *Агаштар не керегинде блаашкан?*
2. Дуб бойын ненинг учун агаштардың ээзи деп бодогон?
3. Яблоня ла карагай ого удура нени айтты?

Јакылталар.

1. Дубты яблоняла, карагайды чибиле тўнгдештиригер.
2. Агаштың бөлўктерин адап беригер.
3. Дубтың, яблоняның, карагайдың плодторын адап беригер.
4. Озо баштап агаштардың, оның кийининде јыраалардың аттарын кычырыгар:

кайың, карагай, малина, дуб, клён, бороҥот, чиби, аспак, яблоня, тожу ла, груша, слива, вишня.

Ајару. Агаш бир јоон өндў, көп будактарлу ла сабалактарлу. Јыраанның өни јаҥыс эмес, ондо канча чичке өндөр (айрылар) болор.

Кайың.

Ак, коо, быјыраш кайың јалаҥның ортозында да, маалада да, јаан јолдордың экиј јанында да өзөт.

Оның јалбырактары јукту, јараш јытту, јўрек кеберлў, кырларында дезе арсактарлу, чечектери сыргалардый салактайт. Кайың агаштаҥ айак-казан, чанактар, абралар эткилеп јат: кайың одынды одырып јадылар. Тостоҥ (кайыҥның чобразы-

наң) јиилек, мешке салар тергиштер, каламалар өргүлеп јат; кайынғнаң төгөт, скипидар агыскылайт. Кайынғның јаш бүрчүктерин кезик оорулардаң јаскадый эм эдип тузаланадылар.

К. Ушинский.

Суракгар ла јакылта.

Кайынғның тыш бүдүми керегинде бичилгенин кычырыгар.

1. Кайың кайда өзөт?
2. Кайынғның јалбырактары ла чечектери кандый?
3. Кайың кижиге кандый туза јетирет?

Табышкак.

Кырда јылаңаш балдар јүрүлер.

Кайынғаш.

(Албатының кожоңы.)

Кайың, менің кайынғым,
ак јараш кайынғым,
быјыраш кайынғым!
Јаланғның ортозында,
кайынғажым, өзөдің;
сенде, кайынғажым,
јажыл јалбырактар,
төзингде, кайынғажым,
торкодый өлөң,
јанында, кайынғажым,
јараш кыстар
вонюктор өргүлейт.

Јакылта.

Кайың керегинде, јалбырактар керегинде, өлөң керегинде кожоңдо кынайда айдылганын катап кычырыгар.

Чиби.

Јас келерде, агаштар
сўўнип-јыргап шуулады;
јўк ле чиби унчукпай
санааркаган тым турды.
Корон соок келерде,
агаштар комудап шуулады,
јўк ле чиби эзебей,
јажыл бойы тым турды.

А. Плещеев.

Мөш.

Мөш — јакшынак агаш! Оның бўри ийне кеберлў, чанкыр-јажыл өңдў. Мөш — бийик сынду агаш, бийиги 35—40 метрге једип турат, будактары туш-башка айрыланып өзөт, оның учун төзине күннинг чогы да, јааш та өтпөс. Мөштинг кузугы экинчи

јылында быжып келет. Мөш улуска да, тындуларга да көп туза јетирет.

Мөштиң кузугын улус чертип јигилейт, оноң сүрекей јакшы, ток сарју да эткилеп јат. Агаш ортозының аң-куштары: тарал, көрүк, анчадала тийиң — база мөштиң кузугыла азыранып јүрет. Кузук јакшы бүткен јылда тийиндердиң тоозына чыгып та болбозыңг! Анчылар күнине 20—40 тийиңнең таап турадылар.

Мөштөң туралар тударга јараар: мөш агаш бек, јеңил. Је мөш агашты көп сабазында мебель, јүзүн-јүүр эдимдер, карандаштар эдерге, туралардың ичин кееркедерге тузаланадылар.

Мөштиң струшказыла матрац-төжөктөрди тыктагылап јат. Оның өнинең скипидар алып јадылар. Бүринең дезе цинга деп оорудаң эмдейтен эм белетегилеп јат.

1. Мөштиң тыш бүдүми керегинде *бичилгенин* кычырыгар. Мөштиң кузугы качан быжып келет?

2. Мөш улуска кандый туза јетирет?

3. Бу кандый агаш, таап айдып беригер:

1) Будактары ээлгир; өни ак; јалбырактары арсактарлу, јаскыда јапшынчак, јараш јытту; чечектери сыргалардый.

2) Будактары чичке, килең, кара-күрең өңдү, кара-көк калайлу; јалбырактары узун, чичке; чечектери јуң кеберлү.

3) Будактары барбак; бүри ийне кеберлү, койу чаңкыр-јажыл өңдү; амтанду эмилдү.

Табышкак.

Јүс бөрүктү кодур уул, ылгый конур јылкылу, јап-јараш балдарлу.

Јалбырак бүрлү ле ийне бүрлү агашты шиңдеп көрөри.

1. Слердиң јерде јалбырак бүрлү агаш бар ба?
2. Ол кандый: кайың ба, аспак па, дуб па?
3. Слердиң агаш ортозында база кандый агаштар бар?
4. Анда кандый јыраалар өзөт?
5. Анда кандый куштар, андар јүрет?

---

1. Кандый өзүмдер ийне бүрлү деп адалат.

2. Кышкыда ийне бүрлү агаштың бүдүми јалбырак бүрлү агаштыйынаң незиле башкаланат?

3. Чиби агаштың ла карагай агаштың ортозында кандый јыраалар учурайт?

4. Анда кандый куштар ла өскө тындулар јүрет?

——

Јалбырак бүрлү ле ийне бүрлү агаштар кожо өзүп турган агашты колушкан агаш деп айдар. Колушкан агаштың анылу темдектерин айдып беригер.

Аштың түжүмине агаш канайда болужын јетирет.

Агаш кижиге јаан туза јетирет. Ол элдең ле озо — суунын коручызы. Агаштар јерди күннің изү чогынаң, салкындардаң

корулайт, оның учун көлөткө јерлерде серүүн ле чык узак артат. Јаскыда агаш аразында јаткан кар бачым кайылбай, табынча кайылат; агаш аразында чык узак јадып, кара сууларга

ла агын сууларга кожулып, јай туркунына олорды соолтпойт. Агаш јок јерлерде андый болбой јат. Анда јерди изў кўн ле салкын тыҥ кургадып турат; јаскыда кар тўрген кайылып, кара сууларды ла агын сууларды толтырып, ага берет; је јайгыда дезе јаан суулар кичинектейт, кара суулар ла агын суулар дезе чек соолып калат.

Сурактар.

1. Јаскыда кар кайда тўрген кайылат: агашту јерде бе, ак јерде бе? Ол неден камаанду?

2. Јерде чык кандый учуралдарда кöп артат: кар тўрген кайылганда ба, табынча кайылганда ба?

3. Кышкыда кар кайда калыҥ јадып јат, шиҥдеп кöрўгер: агаш аразында ба, ак јерде бе?

Агаш.

Советский улус агаштарды сўўп, корып јат. Бистиҥ ороондо агаш öскўрер учёныйлар, агаштыҥ коручылары ла агрономдор кöп. Олор азыйгы агаштарды корып, јаҥыларын öскўрип, агаштыҥ хозяйствозын башкарып јадылар.

Советский улус ар-бўткенди кубултарга ўренип алган.

Бистиҥ башкару аш бўтпейтенин качаннаҥ качанга јок эдерге, улам сайын кўйгек болотон јерлерде јаш агаш öскўрер эдип јöптöгöн.

Чöлдöги кажы ла колхозто, колхозтыҥ кажы ла школында јаан иш öдўп јат. Ўрендеген аш кўйгекке алдыратан ла изў салкындар кумакты учуратан чöлдö — аш бўтпейтен учуралдар мынаҥ ары јок болор. Буунтылар ла сууалгыштар ару суула толор. Кижиниҥ чындык нöкöри, онын јалаҥдарыныҥ коручызы — јаш агаш сўўнчилў шуулаар.

Кижи јердиҥ чын ээзи болор.

И. Соколов-Микитов.

Бис көп эмей, балдар!

(Јаш садоводтордың кожогы.)

Горнисттер ойногылайт —
балдарды кычыргылайт.
Јажыл, серўўн садты бис
өскўрип аларыс.

Москвада, Волгоградта —
бистиң кажы ла јерде,
агаш отургузарыс,
садтар өскўрерис.

Бис көп эмей, балдар!
Бистиң кажыбыс ла
бир де төс јырааны
эмди ле отургуссын.

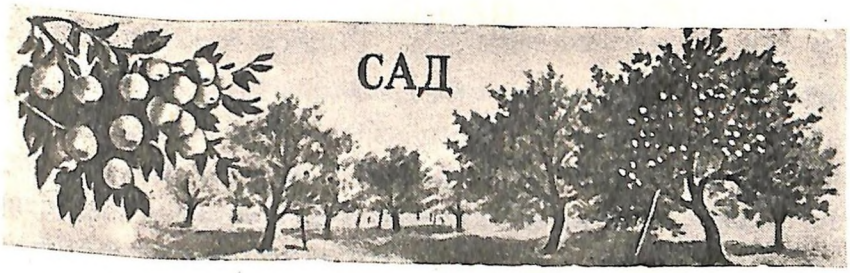
Орёлдо, Ленинградта,
Клинде, Рязаньда
сиреньди, карагайды
кажыбыс ла отургуссын.

Төрөл ороонымс
бойы да јас чылап,
кўнўң ле сайын
чечектеп јаранзын.

Серўўнде кычырарга
бичиктў чыгарың,
ойын баштаарга
барар карындажың.

Бис көп эмей, балдар!
Бистиң кажыбыс ла
бир де төс јырааны
эмди ле отургуссын.

З. Александрова.

Вишня.

Јайдың учында, айас күнде,
јалаң јолло өбөгөн баратты;
јаш вишняны казып алган
јилбиркеп айылы јаар апаратты.

Ак сагалду карган өбөгөн
айландыра ајыктап, мынайда айтты:
«Јолдың јанына бу вишняны
јазап эптеп кондырадым.

Тууразы јооноп, сыны узап,
турган јеринде өзүп чыксын.
Јүрер јолыбысты јарандырып,
јылдаң јылга чечектезин.

Ары-бери өткөн улус
көлөткөзине амыразын.
Алтынду јиилегин јиген улус
јажына мени ундыбазын».

М. Исаковский.

Сурактар ла јакылта.

1. Өбөгөн кем керегинде кичеенип, јалаңда вишня отургускан?
2. Вишняны отургузар туштa өбөгөн нени айтканын кычырыгар.
3. Бистиң ороондо агаштарды канайда, јылдың кандый өйинде отургузып јадылар?

Яблоня.

Бистиң садта јаан карган яблоня өзөт.

Оның тазылдары јерге терең кирип калган. Јарылып калган чобралу јоон сыны дезе өрө көдүрилет. Яблоня бажы јаар јаан будактарга айрыланып барган. Будактардан сабалактар ла сабактар барган, олордо дезе јажыл јалбырактар, шымыранып тургандый, тыркырап тургулайт.

Кышкыда яблоня бүр јок, сабалактарында кичинек күреҥ бүрчүктерлү турат. Јаскыда, күннің изүзинеҥ јер јымжай бергенде, бистиң яблоня тынданып келет.

Чыкту јерден яблонянын тазылдары ток јулук-суулар соргылайт. Јулук-суулар яблонянын сыны өрө көдүрилип, будактарыла, сабактарыла, сабалактарыла чыгып, бүрчүктерге једеле, олорды толтырып турат.

Бүрчүктердиң күреҥ өҥдү кайзырыктары ачыла берет. Кезик бүрчүктерден јажыл јалбырактар, кезиктеринеҥ ак-кыскылтым чечектер көрүнип келет.

Чечектер чечектеп божойло, түжүп калганда, олордың ордында кичинек јажыл яблоколор слерге көрүнер.

Тазылдар бастыра јас ла јай туркунына кичеенкей иштеп јадылар. Олор јерден ток јулук-суулар алып, онызла агашты,

онын будактарын, јалбырактарын, чечектерин, онын кийининде плодторын азырап јат.

Яблокодогы ўрендер карара ла берзе, яблоконын бышканы да ол.

Д. Тихомиров.

Суракгар.

1. Кышкыда яблоня кандый бўдўмдў?
2. Јаскыда яблоня канайда кубулат?
3. Ток јулук-суулар јерден агаштын чечектерине, јалбырактарына, плодторына канайып једип барат?
4. Завязь деп айдатан кичинек јажыл яблоколор качан табылып келет?
5. Яблоконын бышканын незинен таныыр?

Яблоконын тўжўмине кем аршамык эткен.

Јаскыда садтагы яблонялар ончозы чечектеген. Чечектердин кöбинен агаштар јажыл эмес, кыскылтым-ак öндў корўнген. Чечектердин ўстўнде јенчил кöбöлöктöр айланыжып учуп јўрген.

«Агаштарда чечектер кандый кöп. Быјыл яблоколор кöп болор» — деп, улус сананган.

Чечектер тўже берди. Јалбырактардын алдынан јажыл јиилектер корўнип келди.

— Слер олорго тийбегер, балдар. Быжарын сакыгар — деп, јаан улус балдарга айдып турган.

Балдар бир де яблоко ўспеген. Је сабалактарда яблоколор там ла астап турган. Быжарга јетпей, јерге тўжўп турар болгон.

— Олорго бис тийбедис, олор бойлоры тўжет! — деп, балдар актанып турды.

Балдар мын айткан. Яблоколор сабалактардан ўзўлип тўшкенинде балдар бурулу эмес болгон. Мында кандый да öскö неме бурулу.

Ол не андый? Яблоколордың чечектерин эбиреде сўўнчилў айланышкан көбөлөктөр ол. Ол көбөлөктөрдиң јымыртқалары-наң курттар чыгала, бышкалак яблоколорды тёзинең кемирип койгон.

Сабалактарда артып калган яблоколор јулукла толуп, јаанап өзөлө, кызарып келдилер. Је олорды јууп алала, көрөрдө, олордың өзөгинде курттың өткөн јолы бар эмтир, яблоконың өзөгине курт кирерде, оның јолы артып калган.

Улус яблоколор керегинде бойының өйинде кичеенген болзо, олорды корып алар эди.

Садоводтор гусеница деп курттарла, садтың өскө дө өштўлериле канайда тартыжатанын билер. Јалаңның куштарын садтарга јууктадып, кўскиде агаштардың гусеницалар кыштап турган кургак јалбырактарын јууп, садоводторго болушты балдар да јетирер аргалу.

Суракtар.

1. Яблоколор јакшы бўдер деп, улус нениң учун сананган?
2. Яблонялардың чечектериниң ўстўнде сўўнчилў айланыжып јўрген көбөлөктөр кандый каршу јетирди?
3. Садтың өштўлериле тартыжарга балдар кандый болуш јетирер аргалу?

Эң учурлузы.

(Куучын.)

I.

Бир катап Мичуринге ўренчиктер келген. Јаан садка кирерге олор эмеш коркып турган. Бу кайкамчылу сад керегинде олор көп укkан. Садтың паратазының ўстўнде доскодо мынайда бичип салган: «Бис ар-бўткеннең быйан сакыбас учурлу, оны ар-бўткеннең айрып алары — бистиң задачабыс».

— Бис Иван Владимировичле канайып танышкайыс не? — деп, јўк ле шымыранбай, балдар каруулчыктаң сурады.

— Бу јолло оң јаны јаар барыгар — деп, каруулчык айтты.

Балдар каруулчыктың айтканы аайынча барала, көрзө: јаан яблоняның төзинде тактада буурыл башту өбөгөн отуры. Балдар јалтанбай барала, Иван Владимировичтиң јанына базып келдилер. Олордың бирүзи, эң ле јааны, ичкери чыгала, айтты:

— Иван Владимирович, слердиң садта эң ле учурлузы не, биске көргүзип берзеер.

Мичурин сананып отурды.

— Эң ле учурлузы деп айттыгар ба? Је, көргүскейим! Јаңыс, мынайда эрмектежип алалыктар, балдар: мениң садымда эң учурлу немени слер бойыгар таап алар болзын.

II.

Мичурин балдарга яблоколор көргүсти.

Кижиниң оозында, сарју чылап, кайылып турар грушаны көргүсти, јааны такааның јымыртказындый сливалар, экиден өткүре ооско батпас вишнялар көргүсти. Абрикостор ло сооктоң коркыбас виноград көргүсти.

— Је, балдар, меняң садымда эң ле учурлузы не?

Балдар маңзарып, каруузына нени айдатанын билбей, унчукпай турдылар.

Иван Владимирович Мичурин.

Учы-учында, Мичуринле озо ло баштап эрмектешкен Вася нени де сезип ийди. Мичуриниң көрүп отурган јери јаар көрөлө, Иван Владимирович саң башка экі агашты ајыктап отурганын билип ийди. Бир агаштың јалбырактары јодронын јалбырактарындый, экинчизиниң дезе — беленің јалбырактарын-

дый. Је ол агаштардың экилезиниң јиилектери, вишня ошкош —јаан, кара өңдү, јылтыркай.

Мичурин ол эки агаш јаар көрүп, бойы дезе каа-јаа балдар јаар кылайып көрүп, балдар качан бойының шүүлтезин айдар деп сакыды.

Вася база катап јалтанбазынаң сурады:

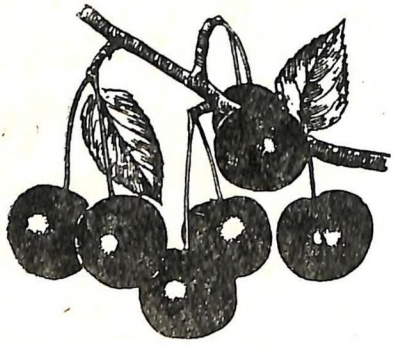
— Эң ле учурлузы бу эмеш пе, Иван Владимирович?

Мичурин каткырала, Васяны ийинине таптады.

— Эр эмтириң! — деди. — Сен чын айттың. А бу кандый агаштар, билериң бе? Бу оң јанында турган агаш — јодро, экинчизи, сол јанында турганы — беле.

— Јодро бо? Беле бе? Јодронын јиилеги оок, беленің јиилеги быжа берзе, кызыл ол эмезе кызыл-сары өңдү болотон ине.

— Мен олорды мындый эдер деп шүүндим — деп, Мичурин каруузын берди. — Бистиң јерде јодро ло беле канча кире көп, слер билеригер... Је кижиге олордоң туза ас, јодронын јаңыс

ла чечеги јараш, беленинг јиилегинен кўскиде балдар јинјилер ле эдип јат. Мен јўк ле яблонялар, грушалар ла сливалар садтарда көп болзын деп кичеенип турган эмезим, је јодронынг да, беленинг де јиилеги кижиге тузалу болзын деп сананып турум... Јодро до, беле де вишнядан коомой болбозын деп шўўндим.

В. Лебедевтинг бичигени аайынча.

Сурактар.

1. Уренчиктер Иван Владимировичле канайып танышып алдылар?
2. Бу кайкамчылу садта олор кандый солун немелер кördилер?
3. Мичуриннинг садында балдар кандый солун јилектер амзадылар?
4. Мичуриннинг садынан неге ўренер арга бар?
5. Бу кайкамчылу садта «эң ле учурлузы» не болгон?

Төрөлим, чечекте!

Ненинг учун школ јанында
сўўнчилў каткы јиркирейт?
Пионерский отряд анда
сад öскўринде иштейт.
Школдынг кыра јеринде,
төрöл јайым телкемде
быјыраш яблонялар
удабас öзўп чыгар.
Бистинг сўўген школыста
фруктовый сад болор,
груша, вишня, виноград та
ол садта öзöр.
Қару Төрöлис, сўўген орооныс
јаскы садтый сен чечекте!

С. Барыбин.

1 МАЙДЫҢ БАЙРАМЫ

Јалаҥ өлөҥги өзүп чыкты.

Јарыкка ла јылуга удура
јалаҥ өлөҥги өзүп чыкты,
көзнөктөрди кайра ачып,
јуртка јас једип келди.
Јуукада кара суу кожоҥыч
угулар-угулбас кожоҥдойт.
«Өзүп, өзүп турубыс, нөкөрлөр!» —
деп.
вишня ак чечегиле јаҥыйт.

М. Исаковский.

Керепте байрам болгоны.

Баштапкы майдыҥ байрамына керепте јаан иш эдер деп јарлалган. Керептеги бастыра немелерди үч күн јунгандар, үч күн арчыгандар.

Борттыҥ тыш јанына армакчыла досколор түжүрген, ол досколорго малярлар туруп алып, талайдыҥ толкузына ары-бери јайканып турган керепти тыш јанынаҥ будыгандар. Керептиҥ үстүнде не ле неме јалтырайт, кереп бойы да јаҥыдый боло берген.

Талайчылар бойлоры да белетенген. Ичине кийер јолду чамчаларын јунуп, тыштына кийер чамчаларын ла штандарын

утюгла тўзедип алган. Кереп төрөл јеринең ыраак та болзо, байрамды айылында чылап, уткып байрамдаар керек. Је, чындап та айтса, кереп талайчы кижининг айылы ине.

Баштапкы майда эртен турадаң ала талайчылар байрам кийимдерин кийгилеп алды. Мачталарга чоокыр јараш флагтарын көдўрди. Повар-кок эртен тура ончолорына тату пирожоктор быжырып берген.

Тўште радист радиозын Москваны угулар эдип јазап аларда, талайчылар ончозы тынгдап укты. Керепте бир де табыш јок болгон, Москвада кремлевский башняда час согуп турганы ла Кызыл площадьта маршал јортуп браадарда, адының таказы чатылдап турганы ла парадта черўлер «ура» деп кыйгырышканы угулды.

Оны тынгдаган улустың кажызы ла бойының айылы керегинде ле ыраак Москва керегинде сананып турды.

Л. Кассиль.

Майдың кожоңы.

Јажыл јалбырагаштар —
кыш божогон.
Мен де,
сен де —
ончобыс
јалбак оромго
чыктыбыс.
Бойының јунган
немелерин
кургадарга јас илген.
Јыргалду јиит бойыбыс
оморкогон, сўўнген
барадыс!
барадыс!
барадыс!

Бöстöрдö, чаазында —
ончозында от-јалбыш.
Кызыл флагтар тудунып,
апарадыс!
апарадыс!

В. Маяковский.

1905 јылдагы Баштапкы май

I

Слесарь Михеевтинг кичинек туразында улус толтыра болды.

— Антошка, кöзнöктинг кöжöгöзин јаап ийзенг: тинтўчилер тенип јўртўлейт ине — деп, Михеев уулына айтты.

Боро кöстў, эди-каны јок Антошка тўрген туруп, кöзнöктинг кöжöгöзин јаап ийеле, база ла катап толукка араай отура тўшти — кöзин де албай, угуп отурды...

Јиит ишмекчилердинг бирўзи бир тўрўк листовкалар чыгарды, онтолоры анаар энчейип, кычыргылады.

Антошка бир де сöс öткўрбей угуп отурды.

— Эртен он бир часта онтобыс бежинчи Лучевой просекте туштажарыс — деп, Фёдор айтты.

— Айдарда, бистинг јажытту сöзис «шонкор» бо?

— Эйе.

— Каруул иженчилў бе? — деп, карган ишмекчи Евсей сурады.

— Иженчилў. Онтозы јакшы. Баштапкы каруулда толугын кезип салган газеттў уул отурар.

Араайынанг куучындажып алала, таркай бердилер.

Антошканың энези унчукпай, курсакты столго тургусты, јадып уйуктаар алдында Антошкага энезинин шымыранганы угулды:

— Афанасьич, сен олорды трубага јажырып салзанг кай-

дат. Кече кандый да бир кижи көзнөк алдында кере тўжўне јўрген...

— Олор трубадан көрўп болбос деп бодоп турун ба? — деп, адазы каткырды.

II.

Бу тўнде Антошка узак уйуктап болбоды. Уйуктай берерде, тўш јеринде көп улустын ортозында ол, Антошка бойы, јаан кызыл мааны тудунып алган эмтир.

Кенетийин табыштан ол ойгонып келди. Кандый да солун улус тўймеп, кайырчакты тинтип, казан-айакту такталарды ла бастыра јарык-јиктерди ајыктап, төжөк-јастыкты чачып туру.

Адазы кугара берген, кунукчыл турды.

Околоточный надзиратель[1] көзнөктин алдына базып келеле, кыйгырды:

— Бу рамдардын ортозында не? Прокламациялар[2] ба?

— Анаар календарьдын листтери чачылып калган болор — деп, энези айтты.

— Кандый листтер... бис көрөрис.

Ол шийлини скалкала оодо согуп ийди.

Шынгырт... Шилининг оодыктары...

Онголоры көзнөк јанына јуулыжып, листовкаларды чыгарып аларга албадандылар.

Бу өйдө адазы билдирбезинен Антошкага тўрўк листовкаларды берди, онызы не болгонын ол тўрген сезип ийеле, чычкан чылап, эжиктен сурт эдип чыга конды...

Јабыс сынду, чичкечек Антошка тўрўк чаазындарды төжине тын јаба тудуп алган турды. Онон ол туранын кийин јаны јаар јўгўрип барала, чеденнин ле кулаш одынныг ортозына

---

[1] Околоточный надзиратель — каан јаңы тужунда полицейский участоктын начальниги.

[2] Прокламация — кепке баскан эмезе колло бичиген лист чаазын, ондо ишкўчиле јаткандарды тартыжуга кычырып турган.

түрүкти сугуп салды. Сүүнгенине оның јүреги тың согулып турды: эмди ол чын ла революционер боло берген.

Ойто јанып келерде, турада полиция јок болгон. Коскорып, чачып салган немелерди энези ыйлап, јуунадып турды.

— Түрүк кайда? — деп, адазы сурады.

— Одынның кийин јанына сугуп салгам. Прокламацияларды олордоң јажыратан јерди мен билер эмейим.

— Је, эр эмтириң! Јакшы болуштың. Јажырган јериңди ундыбазың ба? — деп, адазы каткырып сурады.

— Је, мен ундыырга кайткам!

III.

Эртен тура. Күн ойноп турды.

Јаңы чамчалу Антошка Сокольники деп оромло базып браагты. Бу 5-чи Лучевой просек, мында каруул болор учурлу.

Тактада јиит ишмекчи газет кычырып отуры. Газеттиң толугын јыртып салган — айдарда, ол эмтир.

Антошка ого јууктап келеле: «Шоңкор» — деп тың айтты.

Ишмекчи Антошка јаар кайкап көрди:

— Не кыйгырып турың? Кайдаар барадың, учкан?

— Маёвкага адама браадырым.

— Не керек?

— Мени прокламациялар экелзин деген — деп, Антошка төгүндеди.

Адазы оны бойыла кожо албаган. Антошка маёвкада болбогончо, өлзөм торт деп сананганын адазы билбеген.

— Көрзөң, кандый кичинек балдарды бери ийгилеп јат, мынайып бастыра керектерди үреп салар — деп, ишмекчи кимиренди.

Је андый да болзо, јолды көргүзип берди.

Экинчи каруул — сырангай јиит уул. Эмди Антошка кыйгырбай, эрдин јүк арайдаң кыймыктадып, шымыранды: «Шоңкор».

Антошка көстөгөн јерине једип алды.

Јуулган улустың үстүнде, јажыл бүрдиң ортозында, от чечектиң, кызыл мааны јайылып турды. Бу маанының алдында бийик төңөшкө чыгып алган ишмекчи Александр куучындап турды. Антошкага ол азыйдагызынаң сыраңай башка деп көрүнди. Эмди Александрдың үни тыңып калган, көстөри де мызылдап турган. Ол мынайда куучындаган:

— Бистиң кызыл мааныны өрө көдүрерге, бис бери станоктордоң ло котёлдордоң келдибис. Бистиң өштүлерис, каанның ла фабриканттардың кулдары, бисти истежип јүрүлер. Је эскирип калган телекей силкине берди, бистиң туруп чыгар күн јууктап...

IV.

Је Александр куучының јетире айдып божоголокто, кем де кыйгырды:

— Казактар!

Тургуза ла ончозы булгалыжа берди: камчылардың кыйтылдажы, казактардың кыйгызы... Александрга кем де камчыла талайганын Антошка көргөн. Александр дезе кайыңның бүринеңг тудунып турала, сууга чөңгөн чилеп, кенетийин јылыйа берди.

Антошка агаштардың ортозына јажынып, кут јок качып јүгүрди. Ол агаш ортозында аайланып болбой, узак јүреле, чыкты. Адазы үйде эмтир.

— Је, казактардаң камчы једиштi бе, ада?

— Сен оны кайдаң биледиң? — деп, адазы кайкап сурады.

— Канайып билбейтем. Мен маёвкада база болдым ине.

Адазы Антошка јаар көрөлө, каткырды.

— Шулмузыңды сенiң. Көр, бажың үзүлбезин...

Оның кийининде адазы оның бажын сыймап, эркелеп айтты:

— Јаанап өс, балам, тартыжарга үрен, је бу камчылар керегинде качан да ундыба.

Суралтар.

1. Ишмекчилер маёвкага канайып белетенип турдылар?
2. Тинтӳ канайда ётти?
3. Тинтӳ тужунда Антошка кандый болуш јетирди?
4. Ол маёвкага канайып барды?
5. Қаанның башкарузы ишмекчилерге нени этти?
6. Антошканың маёвкада турушканын билген кийининде адазы ого нени айтты?
7. Қаан башкарган Россияның ишмекчилери маёвкаларды не керектӳ өткӳрип тургандар?

Баштапкы май.

Бӳгӳн — јастың эң артык кӳни,
бӳгӳн — Баштапкы май.
Музыканың угулат ӳни,
флажокторлу трамвай.
Қызыл өрттий маанылар
кейде јалбыштанат.
Јеңил јараш болчок шар
саң өрө учуп чыгат.

С. Маршак.

Јеңӳниң байрамы.

1945 јыл, 9 май. Бу кӳнде бастыра Советский ороонго — бистиң ороонывыстың төс јеринең ала сыранай ла ыраак толуктарына јетире — сӳӳнчилӳ табыш јайылган:

— Јуу божоды! Бис јеңдибис!

Табышту, сӳӳнчилӳ улус городтың оромдорына толо берди. Таныш эмес улус кучактажып, бирӳзи бирӳзин улу байрамла уткып турды. Фронттоң јангандарга ончозынаң артык уткуул болды. Олорло кол тудужып эзендежеле, јаскы чечектер сыйлап берерге ончолоры кӳӳнзегендер.

Бастыра јерлерде кожондор јаңыланып, музыка ойнон турды, площадьта јашöскўрим јыргады.

Бистиң Төрöлистиң јайымын ла кемнең де камааны јок болорын корулап алган ла öштўнü јенген ат-нерелў Советский Черўбиске мак!

Јеңў.

Балдар јадып уйуктаарда —
јер ўстўнде јуу болды.
Таң алдында ойгонордо —
канду јуу токтоды!
Јуу-согуштар öткöн јерде
јум öлöң öзўп чыгар,
көп јаңы городтор
јылдаң јылга јаранар.
Калју-казыр öштўлерден
Төрöлисти арутап,
өрт чыккында, өчўрип,
арып јўрген јуучылды
јылу сўтле күндўлеп,
најылыкту јўргенисти
келишкедий öй туштa
эске алынып јўрелик.

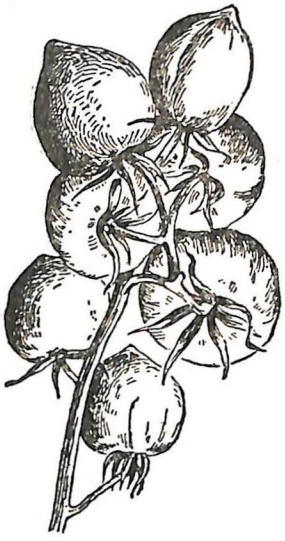

Албаты учун, бис учун
јуу-согушта өлтүрткен,
чыкту јерде јадып калган
геройлорды ундыбай,
эске алынып јүрелик...

С. Михалков.

Ар-бүткенди кубултаачы улус.

Бистиң орооныс јылдаң јылга там ла ийделенип, байып туру. Бу нениң учун андый болуп турган дезе, бистиң ороондо улус ончозы кожо иштеп, бирүзи бирүзине болужып јат.

Кыралар, маалалар, садтар керегинде јаңыс ла колхозчылар кичеенип турган эмес, је учёныйлар да кичеенип јат. Јадаган буудайды јаңыс күскиде, кышка удура

үрендеер эмес, је јаскыда да үрендеер деп, озогы тужунда бир де кижиниң санаазына да кирбес эди! Јаан картошко түштүк јерде, дыня, арбуз, виноград Москваның јанында, помидор дезе — ыраак түндүкте бүдер деп, бир де кижи бүтпес эди. Яблоняны ла грушаны, вишняны ла јодроны бириктирер деп, бир ма-

жакта тегин буудайдың беш мажагында бүткен аштаң көп аштy, көп корболу буудай өскүрер деп, бир де кижи ченешпеген.

Мыны ар-бүткенди јалтанбай кубултып, оны бактырып турган улус — советский учёныйлар иштеп тапкан.

Энгирдеги куучын.

Луговая деп деремне бар. Бу деремнеде Антон Петрович Шатров јуртап јат. Ол орто јашту, ады-чуузы чыккан кижи, областной Советтиң депутады, «Ленинец» колхозтың председатели.

Бир катап энгирде Шатров школго келген. Школдо электрический лампочкалар јаркындалып, күйүп турган.

Колхозто электростанция бу ла јуукта, бешјылдыктың планы аайынча, тудулган.

Председатель потолок јаар көзин сыкыйтып көрөлө, айтты:

— Эмди класстың ичи сырагай башка болды! Мындый јарыкта класс та јарандырып койгон немедий көрүнет. Бойыс электростанциялу болгоныс кандый макалу!

Колхозко электричество база кандый туза јетиреринШатров балдарга куучындап берди.

Электричество аш та согор, ашты да теермендеер, маалаларды сугарар.

— Айдарда, эмди бистиң колдорыс көнөктөң торсобос!

Электричество анайда ок өлөңди ныктап базар, сарју согор, капуста кертер, агаш јарар, уйлар саар.

Бу мындый куучынды угуп, балдар сүрекей кайкашты. Керек дезе бүтпей де отургылады.

— Чын, чын, балдар, — деп, председатель айтты. — Андый уй саайтан машина бар. Мен оны көп колхозтордо көргөм, ол бисте база болор. Сыр эдер завод бисте база болор. Сырды бойыс эдерис. Заводтың директоры болорың ба, Шорин? — деп, ол эң кичинек уулчактаң сурады.

— Болорым — деп, толукта отурган Шорин Федя айтты.

— Је, айдарда, капшаай јаана, карындаш. Слер ончогор чы-

дап өзүгер, колхоз то өзөр. Беш јылдың бажында бисте не болорын билеригер бе?

Бешјылдыктың учында олордың Луговая деп деремнези кандый болорын Шатров лаптап куучындап берди.

Сегизен јаңы тура тудулар. Қажы ла туранын јанында сад, фруктовый агаштар болор.

Деремненинг јанында дезе колхозтың садыболор.

Колхозчылар төрт јүс койго кажаган тудар, кирпичтең јаңы сарай, аш уратан јаңы јаан алмар эдип алар.

— Је, кожонго, музыкага, бијеге үренерге тураар ба? — деп, председатель сурады. — Слерге клуб ачарыс, пионерлер бойлоры өргөөлү болор!

Балдар айылчыла кожо школдоң чыгарда, тышкары карангуй болгон. Бастыра көзнөктөрдөң көжөгө өткүре от көрүнип турды. Оромды кечире столмолордың узун көлөткөлөри јаткан, столмолордың бажында дезе каа-јаа тамчылап турган јааш өткүре јаңы фонарьлар күйүп турды.

Суракгар.

1. Колхозтың председатели Антон Петрович Шатров неге сүүнип турган?
2. Колхозчылардың ижин электричество канайып јеңилтет?
3. Бешјылдыктың учында Луговая деп деремне кандый болор?

Улу задача.

Бистиң башкару Ада-Төрөл учун Улу јуунын кийининде бешјылдык план керегинде закон јөптөп алган.

Бу пландыбүдүрерге, көп јаңы заводтор ло машиналар эдер, јаңы јолдор өткүрер, јаңы јаан агаштар отургузар, алдындагызынаң бийик түжүмдү аш јуунадар, көп нефть ле таш көмүр иштеп табар, көп чой ло болот кайылтар, јаңы школдор ло библиотекалар ачар керек болгон.

Бу улу пландысоветский улус ончозы кожо, өмөлөжип, бирүзи бирүзинең артпай бүдүргендер.

Планды бүдүрерге, колхозтор, заводтор чылап, анайда ок јакшы иштегилеген. Темир јолдор улусты ла коштордыбойының өйинде тарткан. Болот кайылтаачылар дезе болоттоң јаңы машиналар эткен улустаң соңдобой тургандар.

Кандый бир завод, колхоз, район эмезе бүткүл область бойының јаан задачазын өйиңең озо ло берген сөзиңең артык бүдүргени керегинде слер радио укканаар эмезе газеттерден кычырганаар.

Эмди дезе бистиң бастыра советский албаты јаңы пландарды бүдүрери келтейиңең јөптү-нак иштеп јат.

Бастыра советский улус бистиң јүрүмисти оноң бай, оноң јараш эдерге, сүүген Төрөлисти дезе оноң јаан ийде-күчтү эдерге кичеенет.

* * *

Айландыра көрүп шиңдезең —
бу ончозы бистиң! Бу биске!
Ороондо учы јок телкемдер —
талайлар, туулар, јалаңдар, бүктер,
көлдөр, чөлдөр лө агаштар...
Биске багат ар-бүткен!
Бистиң албатының колыла
кайкамчылу иштер ороондо бүдет.

С. Михалков.

БАЖАЛЫКТАР

Партия керегинде кожоҥ. *(Алтай албатыныҥ кожоҥы.)* . . . 3

Јай керегинде эске алынганы.

Јайды эске алыналы. *М. Смирнов* 4
Колхозтыҥ јалаҥында. *Н. Незлобин* 5
Салкын. *М. Исаковский* 6
Агаш аразында кўкўрт. *Л. Толстой* 7
Өлөҥдө чалын кандый болуп јат. *Л. Толстой* 8
Сўмелў балык 9
Агаш аразында соот-јыргал. *Н. Некрасов* 12
Төрөл колхозына 13
Кулун. *С. Суразаков* 14
Бөднө лө бөднөниҥ балдары. (Басня.) *Л. Толстой* . . . . . —
Колхозтыҥ јалаҥдарында. *Н. Забила* 15
Кыра. *Н. Некрасов* . . . . . —
Өрт. *Л. Толстой* 16

Огород.

Мааланыҥ ажы бышты. *Н. Некрасов* 20
Сўмелў огурчын . . . . . —
Школдыҥ маалазынаҥ 23
Капустаныҥ көбөлөги. *К. Ушинский* 25
Өштў ле најы 26
Мааланыҥ өштўлери ле најылары 27
Кышкы помидорлор 28
Ус колдыҥ кўчине багып... *Н. Артюхов* 29
Калганчы обоз 30

Кўс.

Кўстиҥ башталганы. *А. Твардовский* 31
Учуп барар алдында 32
Турна. *Н. Быльев* . . . . . —
Кўс. *А. Фет* 36

Ачап чай. *(Чӧрчӧк)* 37
Бијечи тӱлкӱ. *Н. Сладков* 39
Јалаңда чамча канайда өскӧн. *К. Ушинский* 41
Кӱделини эмди канайда өскӱрип ле нштеп јат. 43
Кӱс. *И. Соколов-Микитов* 44
Қышкы айылчылар 46
Аспан ла Чымалы. *И. Крылов* . . . . . —

Школ. Биле. Нӧкӧрлӧр.

Школдо. *Н. Забила* 49
Ӱредӱчи. *(Советский Союзтың ӱч катап Геройының И. Кожедубтың эске алынганынаң.)* . . . . . —
Ырысту салым. *С. Суразаков* 51
Қоллектив дегени не? 52
Адазы ла уулдары. *(Басня.) Л. Толстой* 53
Кӧк јалбырактар. *В. Осеева* . . . . . —
Чортон, рак ла куу. *(Басня.) И. Крылов* 55
Ӱч нӧкӧр. *В. Осеева* 56
Уйат. *А. Гайдар* 57
Турумкай Юн Су. *(Китай албатының чӧрчӧги.)* 58
Эненің кожоңы. *Л. Кокышев* 61
Энези. *Я. Тайц* . . . . . —
Эне. *Ч. Чунижеков* 65
Огурчындар. *Н. Носов* 66
Адазы ла уулы. *(К. Станюковичтің* бичигени аайынча.) . . . 70
Қастар. *(Албатының чӧрчӧги.)* 72
Тармалу сӧс. *В. Осеева* 76
Письмолор ло газеттер салатан кайырчак *Я. Тайц* 80
Людочка керегинде 85
Адазының болушчызы 86

Улу Октябрьский социалистический революция.

Октябрь. *З. Александрова* 89
Совет јаңнаң озо ишмекчилер канайда јаткан . . . . . —
Совет јаңнаң озо крестьяндар канайда јаткан 90
Владимир Ильич Ленин. *Н. Крупская* 92
Ленинге айылдаганы. *Н. Саконская* 95
Азыйда ла эмди. *(Колхозчының куучыны.)* . . . . . —
Кӱски таңдак. *А. Жаров* 96
Байрам кӱнде. *М. Исаковский* 97

Город.

Стройка. *В. Маяковский* 98
Почтовый фабрика. *М. Ильин* . . . . . —
Кейле јӱрер јол 100
Энезиниң ижи. *С. Баруздин* 101
Чындык нӧкӧрлӧр. *И. Туричин* 104

Маляр. *С. Баруздин* 107
Јаңы город. (*А. Некрасовтың* бичигени аайынча) 108

Кыш.

Баштапкы кар. *А. Чехов* 111
Кышкы таң. *А. Пушкин* . . . . . —
Карган кыштың кылыктары. (*Чөрчөк.*) *К. Ушинский* 112
Шуурганду кыш. *И. Соколов-Микитов* 114
Качан не болуп јат 115
Бала тужым. *И. Суриков* . . . . . —
Снегурочка 116
Көктөштөр. *М. Пришвин* 119
Куштар кардың алдында. *М. Пришвин* 120
Кышкыда. *Л. Воронкова* . . . . . —
Кышкыда јолдо. *И. Никитин.* 123
Јылдык-өбөгөн. *В. Даль* 124
Чиби. *С. Маршак* 125
Кырда. (*Кызычактың куучыны.*) . . . . . —

Сезимдердиң органдарыла таныжары.

Кемниң көстөри сабарларында 127
Көстөр лө кулактар 130
Эдин ару-чек тудары 133
Бистиң санитарлар школдо 134
Чөрчөк . . . . . —

Советский Черӱ.

Советский солдат. *М. Светлов* 136
Ваня Андрианов . . . . . —
Ӱргӱлјиге ундыба. *М. Исаковский* 139
Тоня-партизанка. *А. Каличенко* . . . . . —
Јер ӱстӱнде балдар ас эмес, ас эмес. *С. Михалков* 142
Граниың чике бойында. *М. Исаковский* . . . . . —

Азыранты ла јерлик тындулар.

Булька. *Л. Толстой* 144
Ат. *К. Ушинский* 146
Будённыйдың сӱӱген ады керегинде куучын. *И. Всеволожский* . . 147
Ат. *А. Пушкин* 148
Сӱзеген уй. *К. Ушинский* 149
Бӧрӱлер бойының балдарын канайда ӱредет. *Л. Толстой* . . . 150
Киске ле тийиң. *Н. Вагнер* 152
Бӧрӱ ле киске. *И. Крылов* 153
Ӱч чычканак. (*Монгол албатының чөрчөги*) 155
Јӱс сагыш. (*Алтай чөрчөк.*) 156
Јалтанбас койон. *Д. Мамин-Сибиряк* 159
Пӧтӱк тӱлкӱни канайып мекеледи. (*Латыш албатының чөрчөги.*) . 162

Боро кушкаш. *(Алтай чөрчөк.)* 165
Улус кандый тындуларды минип јоруктайт 170
Слон бойыныҥ ээзин тигрдеҥ канайып аргадаган. *Б. Житков* . . 172
Карагула. *Е. Чарушин* 174
Тигр. *Е. Чарушин* 175
Кижи-кийиктер керегинде куучын 176

Јас.

Кыштыҥ учы. *Ф. Тютчев* 178
Јас. *П. Кучияк* 179
Јаскы карантыларда јаҥы ла... *А. Пушкин* . . . . . —
Јаскыда колхозто. *Н. Незлобин* 180
Јыл-кел. *(Чөрчөк.)* 181
Талаҥ-келеҥ. *В. Жуковский* 184
Бааарчыктар. *А. Куприн* . . . . . —
Уйаларды канайып эткилейт. *А. Клыков* 186
Айландыра көрзөҥ, јас келет. *И. Никитин* 188
Јаскы кыра ижи. *Л. Воронкова* 189
Эртен тура. *А. Пушкин* 191
Кучыйагаш. *(Чөрчөк.) М. Горький* . . . . . —
Воробей Воробеич ле Ёрш Ершович керегинде чөрчөк. *Д. Мамин-Сибиряк* 195
Балдар ла суугуштыҥ балдары. *М. Пришвин* 196
Алтын кобы. *М. Пришвин* 198

Агаш.

Агаштар ортодо блааш. *К. Ушинский* 199
Кайыҥ. *К. Ушинский* 200
Кайыҥаш. *(Албатыныҥ кожоҥы.)* 201
Чиби. *А. Плещеев* 202
Мөш . . . . . —
Аштыҥ түжүмине агаш канайда болужын јетирет 204
Агаш. *И. Соколов-Микитов* 205
Бис көп эмей, балдар! *З. Александрова* 206

Сад.

Вишня. *М. Исаковский* 207
Яблоня. *Д. Тихомиров* 208
Яблоконыҥ түжүмине кем аршамык эткен 209
Эҥ учурлузы. *(В. Лебедевтиҥ бичигени аайынча)* 210
Төрөлим, чечекте! *С. Барыбин* 213

1 Майдыҥ байрамы.

Јалаҥ өлөҥи өзүп чыкты. *М. Исаковский* 214
Керепте байрам болгоны. *Л. Кассиль* . . . . . —
Майдыҥ кожоҥы. *В. Маяковский* 215
1905 јылдагы Баштапкы май 216

Баштапкы май. *С. Маршак* 220
Јеңүниң байрамы . . . . . —
Јеңү *С. Михалков* 221
Ар-бүткенди кубултаачы улус 222
Энгирдеги куучын 223
Улу задача 224
Айландыра көрүп шиңдезең. *С. Михалков.* 225

Табышкактарды табары.

Стр. . . 6 Салкын.
Стр. . . 20 1. Капуста. 2. Согоно. 3. Морковь. 4. Арбуз.
Стр. . . 124 Јыл, айлар ла күндер.
Стр. . . 130 1. Көс. 2. Тил, көстөр, кулактар.
Стр. . . 153 Киске.
Стр. . . 162 Койон.
Стр. . . 191 1. Салда. 2. Јердиң кыртыжы.
Стр. . . 201 Кайыңдар.
Стр. . . 203 Тобого.

Николай Павлович Кучияк.

Книга для чтения во II классе начальной школы.
На алтайском языке.

* * *

Горно-Алтайское книжное издательство. Типография № 15.
г. Горно-Алтайск, проспект Коммунистический, 29.

Редактор *З. И. Табакова*
Обложка художника *И. И. Митрофанова*
Художественный редактор *А. М. Кузнецов*
Технический редактор *М. И. Техтиеков*
Корректоры *Е. Н. Плеханова* и *А. И. Тодошев*

Сдано в набор 23/X 1961 г. Подписано к печати 7/IV 1962 г.
Формат 60×92 1/16. Печатных листов 14,5. Уч.-изд. л. 10.
Тираж 3000 экз. Заказ № 775. Цена без переплета 10 коп.
Переплет 8 коп.

Типография № 15 Крайполиграфиздата,
г. Горно-Алтайск, проспект Коммунистический, 29

Баасы 18 акча